

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**TERCÜMAN-I HAKİKAT GAZETESİ'NE GÖRE
RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI**

FUNDA ARSLAN BİLGİN

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. CANER ARABACI**

KONYA-2022

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**TERCÜMAN-I HAKİKAT GAZETESİ'NE GÖRE
RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI**

FUNDA ARSLAN BİLGİN

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. CANER ARABACI**

KONYA-2022

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	FUNDA ARSLAN BİLGİN		
	Numarası	148105013041		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	TERCÜMAN- I HAKİKAT GAZETESİ’ NE GÖRE RUSYA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Funda ARSLAN BİLGİN
İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	FUNDA ARSLAN BİLGİN
	Numarası	148105013041
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	PROF. DR. CANER ARABACI
	Tezin Adı	TERCÜMAN- I HAKİKAT GAZETESİ' NE GÖRE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI

ÖZET

Rusya Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bölgeyi asimile etmek ve Ruslaştırmak üzerine bir politika izlemiştir. Kafkas halkları ise Rusya'nın baskısı yüzünden Çarlık rejimini hiçbir zaman kabullenememiştir. Uzun müddet siyasi bir hareket icra edemeyen Kafkas halkları, 1905 Rus Devrimi ile siyasi olarak da örgütlenmek gerektiğinin farkına varmış ve 1917 Bolşevik Devrimi ile aradıkları fırsata kavuşmuşlardır.

Bolşevik İhtilali sonrası Kafkasya bölgesinde dört ayrı devlet kurulmuş fakat Sovyet Rusya Kafkasya bölgesinden asla vazgeçmemiştir. 1920 yılından itibaren tüm Kafkasya'yı tekrar hâkimiyeti altına almış ve bu devletleri Sovyetler'e bağlamıştır.

Bu çalışmamızda Rusya'nın Kafkaslarda nasıl bir politika izlediği *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan haberler ışığında incelenmiştir. Rusların Kafkasya'yı asimile etmeye çalıştığı, Kafkasya'da müstakil devletlerin kurulduğu ve tekrar Sovyetleştirildiği dönemde yayın hayatında olması yönüyle gazete önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Tercüman-ı Hakikat, Ruslaştırmak, Asimile etmek.

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Author's	Name and Surname	FUNDA ARSLAN BİLGİN		
	Student Number	148105013041		
	Department	HISTORY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. CANER ARABACI		
Title of the Thesis/Dissertation	Russia's Caucasus Policy in Tercüman-ı Hakikat Newspaper			

ABSTRACT

After Russia occupied the Caucasus, it followed a policy aimed at assimilation and Russification of the region. Caucasian peoples, on the other hand, could never accept the Tsarist regime due to the pressure of Russia. The Caucasian peoples, who could not carry out a political movement for a long time, realized that they needed to organize politically with the 1905 Russian Revolution, and they got the opportunity they were looking for with the 1917 Bolshevik Revolution.

After the Bolshevik Revolution, four different states were established in the Caucasus region, but Soviet Russia never gave up on the Caucasus region. Since 1920, Soviet Russia took the entire Caucasus under its dominance again and connected these states to the Soviets.

In this study, the policy followed by Russia in the Caucasus was examined in the light of the newspaper “*Tercüman-ı Hakikat*”. The newspaper is an important source in terms of being in the publishing life during the period when the Russians tried to assimilate the Caucasus, when independent states were established in the Caucasus and when it was Sovietized again.

Keywords: Caucasus, Translation of the Truth, Russification, Assimilation.

ÖN SÖZ

Rusya bir devlet haline geldikten sonra siyasi kimliğini tamamlamış ve Kafkasya'yı işgal etmeye başlamıştır. Çünkü Kafkasya, Rusya için tam bir kaynak merkezi ve sıcak denizlere inebilmesi için mecbur olduğu bir güzergâhtır. Bu sebeplerle Kafkasya, Rusya'nın hâkimiyeti altına girmekten kurtulamamıştır. Ruslara karşı sürekli direniş hareketleri ya da memnuniyetsizlikleri olsa da bölgenin coğrafi şartlarının da zorlu olması sebebiyle birlikte hareket edilememiş ve Rus boyunduruğundan kurtulamamıştır.

Çalışmamız; Rusların Kafkasya'ya karşı uyguladığı politikaya tarihsel açıdan bizzat tanıklık eden Tercüman-ı Hakikat gazetesini temel alarak bu politikayı ortaya koymayı amaçlamıştır. 1878- 1923 yılları arasını kapsayan çalışmamızda Tercüman-ı Hakikat gazetesi yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet ve Osmanlı Arşivinden, TBMM Zabıt Ceridelerinden, Rusça, İngilizce ve Türkçe literatürden faydalanılmıştır.

Tez çalışmam boyunca bana yardımcı olan ve hatta kendisinden sadece akademik anlamda değil nasıl iyi bir akademisyen olmayı da öğrendiğim Sayın Danışmanım Prof. Dr. Caner ARABACI'ya saygısı, nezaketi ve sabrı için çok teşekkür ederim. Ayrıca hayatım boyunca bana destek olan ve doktora sürecimde de iki çocuğumu büyüten anneme ve desteğinden dolayı eşime sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamın okuyuculara faydalı olmasını diliyorum.

Funda ARSLAN BİLGİN

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1.Kafkasya'nın İşgali	2
2.Tercüman-ı Hakikat Gazetesi	11

BİRİNCİ BÖLÜM

1877- 1878 OSMANLI RUS SAVAŞI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR KAFKASYA

1.1.Kafkasya Bölgesinin Jeopolitiği	19
1.1.2. Kafkasya Adının Kökeni	21
1.1.3. Bölgenin Coğrafi Özellikleri	21
1.1.4. Bölgenin Demografik Yapısı	23
1.2. Kafkasya'da Değiştirilen Demografik Yapı	26
1.3. Rusya'nın Kafkasya'yı Ruslaştırma Çabası	31
1.4. 1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Anlaşması	46
1.4.1. Berlin Anlaşması Sonrası Yaşanan Göç Hareketi	47
1.5. 1905 Rus Devrimi.....	52
1.6. Rus İhtilali Sonrası Kafkasya'da Yaşanan Milli Gelişim Süreci.....	54
1.7. Kafkasya'da Ermeni Zorbalığı	60

1.7.1. Bakü Katliamı	60
----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ'NDE KAFKASYA

2.1. Birinci Dünya Savaşı	65
2.1.1. Kafkas Cephesi'ndeki Gelişmeler	67
2.2. Bolşevik İhtilali	76
2.2.1. Bolşevik İhtilali Kafkasya'da Nasıl Karşılandı?	81
2.3. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı	84
2.4. Bolşevik İhtilalinden Sonra Kafkasya'da Kurulan Devletler	86
2.4.1. Güney Kafkasya Hükümeti	87
2.4.2. Kuzey Kafkasya Hükümeti	96
2.4.3. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti	99
2.5. Birinci Dünya Savaşının Sonlarına Doğru Kafkasya'da Yaşanan Siyasi Süreç	103
2.5.1. Erzincan Mütarekesi	104
2.5.2. Brest- Litovsk Anlaşması	105
2.5.2.1. Brest-Litovsk Anlaşmasında Kars, Ardahan ve Batum	112
2.5.3. Türk İleri Harekâtı	115
2.5.4. Trabzon Konferansı	118
2.5.5. Batum Konferansı	120
2.6. Bakü Katliamı ve Kafkas İslam Ordusu	123
2.6.1. Bakü Harekâtı	127
2.6.2. Dağıstan Seferi	132
2.7. Mondros Mütarekesi'nde Kafkasya	134
2.7.1. Kafkasya'nın Tahliyesi	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1919-1923 YILLARI ARASINDA KAFKASYA

3.1.Kafkasya'daki Çatışmalar.....	138
3.2. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi.....	144
3.3.Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi.....	152
3.4. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi	156
3.5. Kuzey Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi	163
3.6. Bakü Kongresi	166
3.7.Tiflis Konferansı.....	169
3.8. Ermeni Harekâtı ve Gümrü Anlaşması.....	170
3.9. Ankara Hükümeti ve Sovyet Rusya Arasındaki İlişkiler.....	173
3.9.1. Birinci Moskova Müzakereleri	179
3.9.2. İkinci Moskova Müzakereleri ve Moskova Anlaşması	181
3.10. Kars Konferansı ve Anlaşması	184
3.10.1. Kars Anlaşması'ndan Sonra Kafkasya'nın Durumu.....	189
SONUÇ	196
KAYNAKLAR	200
EKLER	217

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a. g. m.	: Adı Geçen Makale
a. g. t.	: Adı Geçen Tez
BCA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
ÇEKA	: Çrezvıçaynaya Komissiya (Acil Durum Komisyonu- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı)
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
OZAKOM	: Osobyı Zakafkazkiy Komitet (Özel Kafkas Komitesi)
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfadan sayfaya
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
ZAKAVKOM	: Zakafkazski Komissariat (Transkafkasya Komiserliği)

GİRİŞ

Kafkasya coğrafi konumu itibariyle Osmanlı Devleti, Rusya, İran, İngiltere, Almanya gibi büyük devletlerin her zaman ilgi odağında olmuş ve çekişme sahasında kalmıştır. Kafkasya bölgesi Rusya'dan gelecek tehlikelere karşı Osmanlı Devleti ve İran için tampon bir bölge olabilecek iken Osmanlı Devleti ve İran, Rusya'ya karşı birlikte hareket etmeyi başaramamıştır¹. Osmanlı Devleti için coğrafi konumunun yanı sıra etnik ve dini kimlik yönünden de bölge her zaman önemli olmuştur.

Kafkas halklarının Ruslarla ilk temasları X. yüzyıla dayanmaktadır². Ancak bu tarihlerde çok etkili olaylar yaşanmamış asıl olaylar Rusya devlet olduktan sonra başlamıştır. Özellikle Korkunç İvan döneminden itibaren Kafkasya'da Rus ilerleyişi ve Rus baskıları başlamıştır. Kafkasya, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında kalmıştır³. Osmanlı Devleti, 1451 yılında Doğu Karadeniz kıyılarını ele geçirdikten sonra 1454 yılında Sohum'u fethetmiştir⁴. 1461 yılında Trabzon'u fetheden Fatih Sultan Mehmet, 1475 yılında bütün Kuzey Kafkasya'yı hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır⁵.

1508 yılında Yavuz Sultan Selim, Batum ve çevresini ele geçirmiş, 1514 yılında Doğu Gürcistan'ı, Çaldıran Savaşı sırasında da Ahıska'yı Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır⁶. XVI. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı hâkimiyeti ile Kafkasya'da siyasi bir huzur sağlanmıştır⁷.

Rusya, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı, 1556 yılında da Astrahan Hanlığı'nı işgal etmiş, Kuzey Kafkasya'ya yönelmeye başlamış ve Rusya'nın Müslüman karşıtı politikası da bu dönemlerde başlamıştır. Rusya artık eski küçük Moskova Knezliği

¹ Met Çünatıkho, Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2002, s. 2.

² Ufuk Tavkul, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali ve Kafkasya'da Direniş Hareketleri", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 358.

³ Yavuz Ahmadow, **Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler**, Sorun Yay., İstanbul, 2000, s. 82.

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi**, TTK Yay., Ankara, 1993, ss. 1-6.

⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, ss. 48-64.

⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, ss. 83-120.

⁷ Ramazan Özey, **Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası**, Pegem-Akademi Yay., Ankara, 2021, s. 26.

olmaktan çıkarak çok milletli bir devlet olmuştur⁸. İran'ın Gürcistan üzerinde artan etkisi üzerine 1586 yılında Gürcistan Kralı Alexander, kendileri gibi Hristiyan olan Ruslardan, Kumuk saldırılarına karşı yardım istemek için Moskova'ya elçi göndermiş ve Gürcistan'ın talebi üzerine Rusya yönünü tekrar Kafkasya'ya dönmüştür⁹.

1.Kafkasya'nın İşgali

Rusya, Romanovlar döneminde bölgedeki baskısını giderek arttırmış, Müslümanlara ait topraklara el koyarak Rus kolonizasyonunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Rus olmayan kavimlerin Ortodoksluğa geçmesi için baskı kurmuştur¹⁰. Rusların bu yayılmacı siyaseti karşısında İdil-Ural bölgesinde Başkurt Türkleri 1645 yılında ayaklanmıştır. Ayaklanma Ruslar tarafından bastırılmış fakat 1662 yılında tekrar bir ayaklanma olmuştur. Son olarak da 1664 yılında Seyyid Kıyamı olarak bilinen ayaklanma başlamıştır. Ayaklanmanın lideri Sadır oğlu Seyyid adlı bir Başkurt olduğu için Seyyid Kıyamı adı verilmiştir. Bu ayaklanmanın en şiddetli dönemi 1675-1683 yılları arasında gerçekleşmiştir. Sonucunda ise Başkurtlar itaat etmek zorunda kalmışlardır¹¹.

Kafkasya bölgesi Ruslara teslim olmak istemese de 1689 yılında tahta geçen I. Petro, Hazar denizi boyunca sınırlarını genişletmiştir. Çar I. Petro, İran ve Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmak için en kısa yol olan Kafkasya bölgesine hâkim olmak istemiştir¹². Fakat I. Petro, Osmanlı Devleti ile çekişmeye girmek istememiş hatta Fransız elçinin araya girmesiyle İran üzerine ortak bir sefer düzenlemeye karar verilmiştir. 1722-1723 yıllarında gerçekleştirilen bu sefer sonucunda İran'ın Derbend, Bakü, Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgeleri Rusya'ya geçmiş böylelikle Rusya, Kafkasya'nın güneyine kadar inmiştir¹³.

⁸ Rıza Karagöz , “Rusya'nın Kafkasya'ya İnişi ve Yaptığı Faaliyetler (16-18. yüzyıllar arası)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 55.

⁹ N. Luxembourg, **Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Kayıhan Yay., İstanbul, 1998, s. 26; Karagöz, **a.g.m.**, s. 57.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 240.

¹¹ Kurat, **Rusya Tarihi**, ss. 241- 242.

¹² Karagöz , **a.g.m.**, s. 58.

¹³ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 282.

I. Petro'nun 1725 yılında ölmesiyle 1762 yılına kadar pek çok farklı halefi tahta geçmiştir¹⁴. I. Petro'nun 1725 yılında ölümü, Kafkaslarda Rus saldırılarının bir süre durmasına sebep olsa da Rusya, Kafkasya bölgesinde İslam karşıtı faaliyetler yürütmeye devam ederek 1743 yılında 500 tane camiye izin alınmadan yapıldığı gerekçesiyle yıktırmıştır¹⁵. Aynı zamanda hâkimiyetini güçlendirmek için Kafkasya'da askeri karakollar, kaleler yaptırırken ekonomik anlamda da ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 1762 yılında yönetimi ele geçiren II. Katerina, Rusya'yı topraklarını genişleten ve üstünlüğü olan bir devlet haline getirmiştir¹⁶. Ayrıca bu dönemde Rus ürünleri de Kafkasya'ya girmeye başlamış ve Rusya, Kafkasya'yı pazarı haline getirmiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti ise bu dönemlerde toprak kayıpları ve savaşlarla mücadele etmiştir. 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı 1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalanması ile neticelenmiş ve Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Osmanlı Devleti, Kafkasya bölgesinden elini çekmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Rusya, Kuzey Kafkasya bölgesinde daha rahat hareket etmeye başlamış ve Hristiyan tebaanın koruyuculuğunu üstlenmiştir¹⁸. Rusya için artık aradığı fırsat ortaya çıkmış ve 1777 yılında Rusya, Kafkasya'daki askerî birliklerini ikiye ayırarak, Kafkas ve Kuban ordularını kurmuştur. Kafkas ordusunun komutanlığına Yakobi getirilirken, Kuban ordusunun komutanlığına Suvarov atanmıştır. Bu iki generalin işbirliğiyle Rusya, Batı Kafkasya'daki hattını güçlendirmiştir¹⁹.

Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Anlaşması ile Kafkasya'dan çekilse de bölgeden vazgeçmemiştir. 1780 yılında Ferah Ali Paşa'yı Soğucak'ta bir kale inşa etmesi için görevlendirerek Kafkasya'ya göndermiştir. Ferah Ali Paşa, Çerkezler

¹⁴ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 289.

¹⁵ Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 20.

¹⁶ İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 129.

¹⁷ Yılmaz Nevruz, "İmam Şeyh Mansur'un Liderliğinde Kafkasya'da Milli Birlik Hareketi ve Rus İstilasına Karşı İlk Bağımsızlık Savaşı", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 269.

¹⁸ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁹ Seyit Ural, **Geçmişten Günümüze Kafkasya Mukavemet Hareketleri**, Aksa Kitap, İstanbul, 2019, s. 48; Tavkul, **a.g.m.**, s. 360.

arasında İslamiyet'in yayılmasını sağlarken, onların Osmanlı Devleti'ne bağlanmalarında da büyük rol oynamıştır²⁰.

1783 yılında ise Rusya, Kırım Hanlığı'nı ilhak ederek Kafkasya'nın kuzeyini hâkimiyetine almıştır²¹. Aynı yıl II. Katerina, Gürcistan'ı himayesi altına aldığını duyurmuş ve Kırım, Taman, Kaman bölgelerinin idaresini almıştır²². Osmanlı Devleti, 1787 yılında Rusya'ya karşı savaş ilan etmiş ve yenilmesi üzerine 1791 yılında Yaş Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Kafkaslarda sınır Kuban ırmağı olmuştur²³. Savaşın ardından yapılan Yaş Anlaşması, Çerkezlerin mücadelesini büyük ölçüde yavaşlatmıştır²⁴.

Kafkasya bölgesinde yaşanan Rus ilerleyişi bölge halkı tarafından özellikle de Müslüman halk tarafından hoş karşılanmamış ve bölgede sürekli olarak isyanlar yaşanmıştır. Bu isyanlar genellikle Kuzey Kafkasya'da yaşanmış, Rusya, Güney Kafkasya'da daha sorunsuz ilerlemiştir. I. Aleksander, 1801 yılında Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak etmiştir²⁵. Gürcistan'ı ilhak eden Çarlık Rusya için bu durum bir dönüm noktası olmuş yaklaşık iki yüzyıllık Rus hâkimiyeti süreci başlamıştır²⁶. Gürcistan'ın ilhak edilmesi Rus kaynaklarında; Gürcistan'ın, Şah'ın İran'ı ve Sultan'ın Türkiye'si tarafından nihai olarak yutulmaktan kurtarıldığı ve üretici güçlerin ve kültürün gelişmesi için daha geniş bir fırsat verildiği şeklinde değerlendirilir. Çarlık Rusya ve İran'ın Güney Kafkasya topraklarına sahip olma mücadelesi, 1813 yılında Gülistan barış anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmış ve İran, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki hâkimiyetini kabul etmiştir²⁷. Rusya, 1830'lu yıllarda hemen hemen bütün Güney Kafkasya'yı ele geçirmiştir²⁸.

²⁰ Ural, **a.g.e.**, s. 48; Tavkul, **a.g.m.**, s. 361.

²¹ Tavkul, **a.g.m.**, s. 361.

²² Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 319; Luxembourg, **a.g.e.**, s. 34.

²³ Özey, **a.g.e.**, s. 27.

²⁴ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 38.

²⁵ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 319.

²⁶ Tolga Oral, **Sovyetler Birliği Yönetimi Altında Gürcistan**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2011, s. 23.

²⁷ Вартаньян, "Романовы И Закавказье", **Парадигмы И Оценки Кавказской Политики России В Прошлом И Настоящем**, Краснодар, 2013, ss. 82-83.

²⁸ Hacı Nuroğlu Hesenov, "Kuzey Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının Göç Ettirme Politikası ve 1830'lu Yıllarda Demografik Durum", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 415.

Rusya, Güney Kafkasya'yı kolay bir şekilde kendisine bağladıktan sonra artık tüm gücüyle Kuzey Kafkasya'ya yönelmiştir. 1864 yılında Kuzey Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almıştır. Kuzey Kafkasya'da özellikle Dağıstan bölgesi direniş hareketlerinin en yoğun yaşandığı bölge olmuştur. Dağıstan, Kuzey Kafkasya'nın bir parçasıdır. Bununla birlikte, kültürel ve tarihi arka planda özgünlüğü o kadar açıktır ki etnograflar onu bağımsız bir tarihi ve kültürel bölge olarak tanımlamışlardır. Bu özgünlük, yerel sakinlerin giyim, yemek, vb. konularda da bölge için birer Kafkas mirası olmuştur²⁹. Diğer bir Kafkas mirası, Kuzey Kafkasya'da Rus baskılarına karşı gelişen ve bir direniş hareketi olan Müridizm'dir. Müridizm hareketi, yönetim biçimi ve cihat anlayışı şeklinde Dağıstan bölgesinde ortaya çıkmıştır³⁰.

1783 yılında Çeçenler ve İnguşlar, Rus yerleşimlerine baskınlar düzenlemiş bunun üzerine Rusya, Atag köyünü işgal etmiştir. Çeçenler, Ruslarla mücadeleye devam etmiş ve Şeyh Mansur bu hareketi başlatmıştır³¹. Nakşibendi tarikatına bağlı olarak gelişen Müridizm hareketi, cihad anlayışına dayanır ve müridleri aynı zamanda birer mücahiddir³². Müridizm hareketinin kendine has kuralları vardır. Örneğin müridlerin herhangi bir hastalığı sırasında tedavilerini asla Rus doktorlar yapmaz bunun yanı sıra müridler Rus ürünleri satın almazdı³³. Şeyh Mansur'un başlatmış olduğu bu hareket Müslümanları tek bayrak altında toplama hareketi olduğu için Ruslar adına büyük tehlike arz etmiştir. Çünkü Şeyh Mansur, Kafkas halklarını Ruslara karşı birlik olma yönünde teşvik etmeye çalışmıştır³⁴. Ruslarla mücadelesine devam eden Mansur, 1791 yılında esir alınmış ve 1794 yılında idam edilmiştir³⁵. Şeyh Mansur dönemi, direniş hareketinin temellerinin atılmış olması bakımından önemlidir.

Şeyh Mansur'dan sonra direniş hareketi biraz yavaşlamış ve 1816 yılı sonbaharında Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanlığına General Yermolov

²⁹ Ю. Ю. Карпов, “Дагестан Старый и Новый-Очерк Социальной Культуры и Истории”, **Кавказ и Россия**, Санкт-Петербург, s. 128.

³⁰ Mehdi Nüzhet Çetinbaş, “Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 350.

³¹ Nevruz, **a.g.m.**, s. 271.

³² Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 15.

³³ Çetinbaş, **a.g.m.**, s. 352.

³⁴ Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi**, C. II, Berikan Yay., 2011, s. 724.

³⁵ Bi, **a.g.e.**, s. 731.

getirilmiştir³⁶. Yermolov, Dağıstan'ın büyük kısmını Rusya'ya bağlamayı başarmış fakat aynı zamanda da Kafkasyalılar arasında millî duyguların harekete geçmesine aracı olmuştur³⁷.

1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması ile Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'daki etkisini yitirmiştir³⁸. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesiyle 1829 yılında Gazi Muhammed, Kuzey Kafkasya'da cihat hareketini başlatmıştır. Şeyh Mansur'un temellerini attığı Müridizm hareketinin ilk imamı böylece Gazi Muhammed olmuştur. Gazavat olarak da adlandırılan bu hareketin bayrağı 1829 yılında Gazi Muhammed tarafından dikilmiş ve tüm Dağıstan'a yayılmıştır. Çok fazla insan bu hareket etrafında toplanmış, Ruslara karşı bir mücadele başlamıştır. Birkaç yenilgiye uğrayan Gazi Muhammed, 17 Ekim 1832 tarihinde yaşanan bir sefer sırasında şehit olmuştur. Bu sefer sırasında Gazi Muhammed'in arkadaşı olan Şamil de bir süngü ile yaralanmıştır³⁹. Güçlü bir milliyetçilik ve İslam hareketi olan Müridizm, Rusları oldukça uğraştırmıştır. Gazi Muhammed bir savaşçı olmadığı halde, sözleri sayesinde müridlerini teşvik etmeyi başarmıştır⁴⁰.

Bir yıl sonra imam olarak Hamzat Bek seçilmiştir. Fakat Hamzat Bek öldürülmüş ve çok kısa bir süre imamlık yapabilmiştir⁴¹. 1834 yılında Hamzat'ın ölmesiyle Ruslar, biraz rahatlasa da bölgedeki askeri gücünü devamlı olarak arttırmıştır⁴².

1834 yılında Müridizm hareketinin en ünlü imamı olan Şamil, imam olarak seçilmiştir. Şeyh Şamil, Rusların ilerleyişini durdurmak için sürekli mücadele etmiş, Dağıstan ve Çeçenistan'da askeri hareketler gerçekleştirmiştir⁴³. Bu yıllarda Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişinden kendi çıkarları açısından memnun olmayan İngiltere, bölgeye Kafkasya'nın Lawrence'ı olarak bilinen David Urquhart'ı

³⁶ Tavkul, **a.g.m.**, s. 364.

³⁷ Tavkul, **a.g.m.**, s. 365.

³⁸ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 59.

³⁹ Н. Л. Лятошинский, **Кавказъ Въ Историческомъ Отношении**, Киев, 1901, s. 15.

⁴⁰ Edmund Spencer, **Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan**, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 314.

⁴¹ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 69.

⁴² Luxembourg, **a.g.e.**, s. 209.

⁴³ Bi, **a.g.e.**, s. 767.

göndermiştir⁴⁴. Urquhart bölgeye giderek oradaki Müslüman halkı Ruslara karşı savaşmaları yönünde teşvik etmiş ve Çerkezlerin Ruslara karşı direniş hareketinde etkisi olmuştur⁴⁵. 1838 yılında Güney Dağıstan'da Şamil liderliğinde büyük bir ayaklanma patlak vermiştir. General Grabbe, Şamil'i Akhulgo'nun kayalık zaptedilmesi zor kalesinde kuşatmış bu kuşatma on hafta kadar sürmüştür. Sonunda kale alınmış ve Şamil buradan gitmiştir. Şamil, beş yıl gibi kısa bir süre sonra Dağıstan'ın neredeyse tamamını komuta etmeye başlamış ve Rus gücünü tanıyan Çeçenler her şeyi bırakıp ona yaklaşmışlardır. Rusya ise kendisine yönelik bu tehlikeye karşı Kafkasya'da güçlü bir diktatörlük yaratmaya karar vermiştir. 1844 yılında, ilk Kafkasya valisi Vorontsov sınırsız yetkilerle atanmıştır. Vali, 1845 yılında Şamil'e yönelik bir mücadele başlatmış fakat büyük kayıplar verildiğinden, Yermolov'un uyguladığı yavaş, dikkatli hareket etmek şeklindeki sistemin daha doğru olacağı düşünmüştür⁴⁶.

Şeyh Şamil, 1843 yılı sonbaharına doğru düzenli bir ordu kurarak harekete güç kazandırmıştır⁴⁷. Şeyh Mansur'un Dağıstan'da başlattığı, Gazi Muhammed'in devam ettirdiği mücadeleyi Şeyh Şamil mükemmelleştirmiştir⁴⁸.

Şeyh Şamil ile birlikte ün kazanan bir diğer isim de Hacı Murat olmuştur. John Baddeley tarafından Hacı Murat'ın kazandığı şöhretin Şamil'i rahatsız etmeye başladığı, Çeçenistan'daki Avturi köyünde yapılan gizli bir toplantıda Hacı Murat'ın ölümüne mahkûm edildiği bunun üzerine Hacı Murat'ın Ruslara iltica ettiği ifade edilirken⁴⁹, Seyit Ural bu iddianın asılsız olduğunu Şeyh Şamil'in emri üzerine Uzun Hacı'nın Ruslara iltica ettiği ve 1852 yılında Ruslardan kurtulmak için kaçarken şehit edildiği ifade edilmiştir⁵⁰.

1856'da Vorontsov'un yerine Baryatinsky Vali olarak atanmıştır. Dikkatli bir hazırlıktan sonra Baryatinsky, 1858'de Şamil'e karşı bir kampanya başlatmış ve onun

⁴⁴ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁵ Luxembourg, **a.g.e.**, s. 97.

⁴⁶ Н. Л. Лятошинский, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁷ Tavkul, **a.g.m.**, s. 368.

⁴⁸ Spencer, **a.g.e.**, s. 315; Çetinbaş, **a.g.m.**, s. 351.

⁴⁹ John Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Kayıhan Yay., İstanbul, 1995, s. 415.

⁵⁰ Ural, **a.g.e.**, s. 207.

ikametgâhı olan Vedenö, 1 Nisan 1859'da Ruslar tarafından alınmıştır. Şamil, Gunib dağ köyüne sığınmıştır. Ruslar, 14 tabur askerle saldırmıştır. Gunib, sarp kayalıklarla dolu bir tür kartal yuvası gibi, çevredeki kırsal alan arasında yükselen bir bölgedir. Sadece dar bir yol dağa çıkar. Şeyh Şamil'in sadece 400 adamı ve dört silahı vardı. Ancak teslim olma teklifini reddetmiş, karanlık bir gecede Ruslar dik patikayı tırmanmaya başlamışlar ve Şamil'i esir almışlardır⁵¹. Kuzey Kafkasya'nın Rusya'ya karşı sürdürdüğü özgürlük mücadelesi Şeyh Şamil'in 1859 yılında esir düşmesiyle sekteye uğramış ve devam eden çarpışmalar yüzünden Müslüman halk göç etmeye mecbur kalmıştır⁵². Şeyh Şamil'in esir edilmesinden sonra Çerkez bölgesine Rus köylüleri ve Rus kazakları getirilmiştir⁵³. Şeyh Şamil ise esaret yıllarından sonra hac vazifesini yapmak için izin alıp önce 1870 yılında Sultan Abdülaziz'i ziyaret etmiş daha sonra 1871 yılında Medine'de vefat etmiştir⁵⁴.

Şeyh Şamil ile zirve yapan mücadele hareketinin dini yanı olmasının yanı sıra sosyal ve siyasi bir niteliği de vardır⁵⁵. Kuzey Kafkasya'nın Rus boyunduruğundan kurtularak bağımsız bir devlet olması hedeflenmiştir. Şeyh Şamil oldukça başarılı bir hareket yürütse de Osmanlı Devleti, Şeyh Şamil'i yeterince destekleyememiştir. Çünkü 1774-1829 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Osmanlı Kafkasya'dan çıkmak zorunda kalmıştır⁵⁶. Özellikle de 1829 Edirne Anlaşması ile Kafkasya'daki hâkimiyeti bitmiştir. Şeyh Şamil, Mart 1853 tarihinde Sultan Abdülmecid'e bir mektup yazarak Kafkasya'daki durumu anlatmıştır. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nın başlamasıyla 9 Ekim 1853 tarihinde Şeyh Şamil'e bir ferman yollamış ve Osmanlı Devleti'ne destek olmasını istemiştir. Şeyh Şamil, Osmanlı Devleti ile görüşmüş ve Tiflis üzerine bir askeri harekât yapılarak Rusları Kafkasya'dan çıkarmanın mümkün olacağını söylemiştir. Ama bu harekât Osmanlı

⁵¹ Н. Л. Лятошинский, **a.g.e.**, s. 17.

⁵² Sedat Kanat, "Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S.74, 2015, s. 635.

⁵³ Sefer E. Berzeg, "Kafkas-Çerkesya Milli Meclisi", "Çerkesya hükümeti" (1861–1864), "Batı Kafkasyanın Rusya İmparatorluğu Tarafından İşgali", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 79, 2015, s. 611.

⁵⁴ Nurhan Aydın- Elif Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, S.12, Kars, 2019, s. 104; Ural, **a.g.e.**, s. 236.

⁵⁵ Çetinbaş, **a.g.m.**, s. 351.

⁵⁶ Rıza Karagöz, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", **Akademik Açı**, S. 2, 1997, s. 184.

Devleti tarafından onaylanmamıştır⁵⁷. Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin muzafferiyeti ile sonuçlanmıştır.

1860 yılına kadar Rusya'nın Kafkasya'daki amacı, Dağlıların yaşadığı bölgeleri ele geçirip onlara Rusya'nın üstünlüğünü kabul ettirip itaat ettirmektir⁵⁸. Ancak olaylar Rusya'nın tahmin ettiği gibi gelişmemiş Kuzey Kafkasya halkları bu üstünlüğü kabul etmeyip mücadele yolunu seçmiştir. Fethedilen bölgelerdeki Çerkezler dağlardan ovaya taşınmış ve Ruslaştırma faaliyetleri, Mihail Nikolayeviç'in 1862 yılında vali olarak atanmasıyla daha da hızlı bir şekilde devam etmiştir. 1864'te tüm Batı Kafkasya işgal edilmiş, 21 Mayıs 1864 tarihinde Vali'nin huzurunda, Kafkasya'nın nihai işgali vesilesiyle bir teşekkür duası yapılmıştır. Ruslara göre Kafkas Savaşı, birçok askeri yeteneğin uygulandığı, Rus askerinin inanılmaz dayanıklılığının geliştirildiği birlikleri için mükemmel bir okul olarak hizmet etmiştir⁵⁹.

Ruslar için Kafkas Savaşı, yeniden yerleşim sorununun çözümünde belirleyici bir rol oynamış, Çerkezleri tarihi anavatanından “*kovma*” fikri, Rus egemenliğinin planlarının merkezi haline gelmiştir⁶⁰. Çerkezler, tarihi uzak geçmişe dayanan Kuzey-Batı Kafkasya'nın en eski sakinleridir. Gelenekleri, efsaneleri, destanları, insan hafızasının en güçlü hükümdarları karşısında sürdürdükleri kahramanca bir özgürlük hikâyesidir⁶¹. Rusların asıl amaçları Çerkezlerin verimli topraklarını almaktır. Bu yüzden Rusya, evleri yakıp yıkarak onları kaçmak ya da aç kalmak arasında bırakmak üzerine bir politika uygulamıştır⁶². Çarlık birliklerinin askeri operasyonları, bölge otokton nüfustan tamamen temizlenene kadar pratikte durmamıştır⁶³. 1850 yılında gönüllü olarak başlayan göç hareketleri ara ara devam

⁵⁷ Mustafa Budak, “Şeyh Şamil”, **DİA**, İstanbul, 2010, s. 69.

⁵⁸ Adolf Berje, **Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa tarihi**, Çivi Yazıları Yay., İstanbul, 2010, s. 126.

⁵⁹ Н. Л. Лятошинский, **a.g.e.**, ss. 17-18.

⁶⁰ С. Г. Кудалева, “Вклад А. Г. Дзидзария В Формирование Научной Концепции Абхазо-Адыгского Махаджирства”, **Кавказ на Источеских Переломах XIX-XX Столетий: Проблемы Политической, Социальной и Интеллектуальной Истории**, Сухум, 2014, s. 29.

⁶¹ Мария и Виктор Котляровы, **Кавказ-Черкезия**, Налчик, 2014, s. 3.

⁶² McCarthy, **a.g.e.**, s. 35.

⁶³ С. Г. Кудалева, **a.g.m.**, s. 26.

etse de Kırım Savaşı'yla mecburiyete dönüşmüş ve 1862-1865 yıllarında iyice artmıştır⁶⁴.

1827-1829 yılları arasında 102 bin, 1858-1865 yılları arasında 647 bin, 1877-1881 yılları arasında 142 bin kişi Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmiştir⁶⁵. Karadeniz kıyılarını Çerkezlerden temizlemek ve bu bölgeyi Rus Kazakları ve köylüleri ile doldurmak isteyen Rusya, Karadeniz'in doğu kıyısını Rus toprağına dönüştürmenin bütün sahilin dağlılardan temizlenmesiyle mümkün olacağını belirtmiştir⁶⁶. Kafkasya'daki göçler neticesinde Kafkasya'ya getirdiği gayrimüslim göçmenlerle burada siyasi otoritesini kurabilmiştir⁶⁷.

Çerkezlerle mücadele eden Ruslar, 21 Mayıs 1864 tarihinde Batı Kafkasya'yı tamamen ele geçirerek Çerkezlerin göç etmesine sebep olmuştur⁶⁸. Göç hareketi, o günkü Osmanlı Devleti sınırlarında olan Balkanlar, Suriye, Irak, Ürdün gibi yerlere de gerçekleşmiştir⁶⁹. Osmanlı Şehzâdeleri, Çerkez göçmenlerine yardım için 35 bin kuruşu Muhâcirin Komisyonu'na teslim etmiştir⁷⁰. Osmanlı Devleti muhacirler için elinden gelen yardımı yapmıştır. Hatta 1907 yılında Ziraat Bankası tarafından geliri muhacirlerin masrafları için kullanılacak bir piyango düzenlenmiş ve istenilen sonuç alınmayınca daha cazip hale gelmesi için bir düzenleme daha yapılmıştır⁷¹.

Rusya başlangıçta dağlı halkların göç etmesini istese de toplu göçler sonucunda bölgenin bozkırlaşmakla karşı karşıya kalmasından sonra zorluk çıkarmaya başlamış ve 1867 yılında dağlıların topraklarını satmalarını yasaklayarak göç hareketini durdurmaya çalışmıştır⁷².

⁶⁴ Bice, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁵ Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğına Göçler", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 538.

⁶⁶ Bolat, **a.g.m.**, s. 608.

⁶⁷ Seyfettin Buntürk, "Ahıska'nın Kısa Tarihi", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 400.

⁶⁸ Çetinbaş, **a.g.m.**, s. 353.

⁶⁹ Ural, **a.g.e.**, s. 251.

⁷⁰ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2012, s. 79.

⁷¹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II**, s. 192.

⁷² Firuzoğlu, **a.g.m.**, s. 536.

21 Mayıs 1864 Çerkez sürgünü, Rus askerleri tarafından zafer günü olarak kutlanmış Çerkezler ise soykırım tarihi olarak akıllarına kazınmıştır⁷³. Ayrıca 21 Mayıs 1864 tarihi Batı Kafkasya'nın işgal edildiği ve Kafkas Savaşı'nın sona erdiği gün kabul edilmiştir⁷⁴. 1864 yılındaki göç hareketiyle Çeçenistan-Dağıstan bölgesinde direniş son bulmamış bu tarihlerden sonra da 1936 yılına kadar direniş hareketi sürdürülmeye çalışılmıştır⁷⁵.

2.Tercüman-ı Hakikat Gazetesi

Tercüman-ı Hakikat gazetesi temel alınarak yapılan bu çalışmanın amacı; Rusya'nın, Kafkasya'yı işgal ettikten sonra nasıl bir politika izlediğini Osmanlı Devleti'nin önemli bir gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkan haberler ışığında değerlendirmektir. Bu gazetenin yanı sıra Türk-İngiliz ve Rus literatürü taranmış, İngilizce ve Rusça eserlerden faydalanılmıştır. Araştırmanın sınırları ise gazetenin yayınladığı yıllar olan 1878-1923 yılları arası olarak belirlenmiştir.

Kafkasya konusu ile ilgili olarak yapılan çalışmaların bir kısmı şunlardır:

- Ahmet Akmaz, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketinin Doğuşu**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995.
- Ahmet Tunç, **Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2014.
- Arzu Gündüzhev, **Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikaları Ve Bölge Enerji Güvenliği**, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2013.
- Elchin Shakirov, **Küresel Güç Denkleminde Rusya ve Rus Avrasyacılığının Kafkasya Pratiği**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017.

⁷³ Gökhan Bolat, "Ciddi Bir Zihinsel Zarar Örneği Olarak 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 608.

⁷⁴ Berje, **a.g.e.**, s. 148.

⁷⁵ Çetinbaş, **a.g.m.**, s. 353.

- Emin İadıgarov, **Osmanlı Devleti-Güney Kafkasya İlişkileri (1917-1918)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017.
- Emin Ünsal, **Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikaları ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Faaliyetleri (1771-1791)**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2021.
- Hilal Akgüller, **XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2019.
- Mehmet Ali Bolat, **Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti (1919-1921)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- Mehmet Uyar, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nden Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne Dağıstan'da Siyasal Gelişmeler (1918-1921)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Meltem Yıldırım, **Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya Politikası**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2017.
- Mesut Erşan, **Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1995.
- Murat Jane, **Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2020.
- Mustafa Öztürk, **Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2010.
- Nazakat Karıмова, **Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan ile İlişkileri**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019.

- Ramazan Göktepe, **Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007.
- Reyhan Turgüt, **Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2019.
- Rıza Karagöz, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993.
- Semiha Babazade, **Müridizm ve Kafkasya Mücadelesindeki Rolü**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019.
- Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, **Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Süleyman Erkan, **Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993.
- Tayfun Beceren, **Stalin İktidarında Sovyetler Birliği'nin Kafkasya Politikası (1924-1953)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.
- Ulkar Afandiyeva, **19. Yüzyıl Başlarında Rus Çarlığı'nın Güney Kafkasya Politikası**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Yalçın Murgul, **Baku Expedition of 1917–1918: A Study of the Ottoman Policy Towards the Caucasus**, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2007.
- Yaşar Bedirhan, **Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1999.

Kafkasya bölgesi ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz çalışmaların yanı sıra Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimciler tarafından da konu hem geçmiş hem günümüz yönünden incelenmiş ve bu konuda çalışmalar yapılmıştır. Bizim çalışmamızın literatüre katkısı da döneme ait bir gazetenin birinci el kaynak olarak

kullanılmasıdır. Ayrıca gazetenin iki başyazarının da Kafkasya kökenli olması gazetenin Kafkasya bölgesi hakkında bilgi alma açısından diğer önemli ayağı olmuştur. 1878 yılı itibarıyla 45 yıl boyunca neredeyse kesintisiz olarak günlük yayınlanan bir gazete olması çalışmada işlenen konulara bizzat kaynaklık etmektedir. 1878-1923 yılları arasını ele alan bu çalışma okuyucuya Rusya'nın Kafkasya politikasına dair ayrıntılı bilgi sağlayacaktır.

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan ve yayın hayatına girdiği dönem itibarıyla Osmanlı- Rus Savaşı'na denk gelmiş ve dönemin en uzun, en ciddi siyasi gazetelerinden olmuştur⁷⁶. 28 Haziran 1878 tarihinde ilk sayısı ile yayın hayatına başlamış ve 12 Ocak 1924 tarihine kadar toplam 15325 sayı yayınlanmıştır⁷⁷. 40x55 ebatlarında yayınlanan gazetede reklam fotoğrafları hariç çok fazla fotoğrafa yer verilmemiştir⁷⁸.

Her gün çıkan ve başlangıçta yazılarının tamamına yakını Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılan bu gazete, halka okuma alışkanlığı kazandırmayı hedeflemiştir⁷⁹. Gazetenin hemen hemen tüm yazılarının 1912 yılına kadar başyazar Ahmet Mithat tarafından yazılması sebebiyle kendisine “*Yazı Makinesi*” denilmiştir⁸⁰. Ahmet Mithat Efendi, Çerkez bir anne ile Konyalı Hafız Süleyman adlı bir babanın oğludur. Annesi Nefise Hanım, Adige-Şabsıh kolundan olup önceden Hüseyin adlı bir Çerkezle evlidir. 1829 yılında Nefise Hanım, Anapa Kalesi'nin Rusların eline geçmesiyle dört yaşındaki oğlu ve hamile haliyle Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Hüseyin Bey direniş hareketine devam etmek için yurdunda kalmış ve daha sonra şehit olmuştur. Karısı Nefise Hanım ve iki çocuğunu ise Anadolu'ya göndermiştir. Daha sonra Nefise Hanım, İstanbul'da manifaturacı olan Süleyman Bey ile evlenmiş ve bu evlilikten Ahmet Mithat Efendi dünyaya gelmiştir⁸¹.

⁷⁶ Bengü Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005, s. 4.

⁷⁷ Mehmet Tekin, “Tercüman-ı Hakikat”, *DİA*, C. 40, 2010, s. 497.

⁷⁸ Kümbül, *a.g.t.*, s. 6.

⁷⁹ <https://www.fikriyat.com/galeri/edebiyat/muslumanlarin-birligini-gaye-edinen-gazete-tercuman-i-hakikat-hakkinda-bilgiler/html>.23.02.2019.

⁸⁰ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, Bengi Matbaası, Ankara, 1968, s. 154.

⁸¹ Nur Sümeyra Yalım, *Ahmet Mithat Efendi ve Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019, s. 5.

1878 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmaya başlayan Ahmet Mithat, gazetenin ekonomik sıkıntı yaşadığı dönemlerde II. Abdülhamit tarafından maddi olarak destek görmüştür⁸². *Tercüman-ı Hakikat* başlangıçta tarafsız bir politika seyretmeye çalışsa da zamanla hükümet yanlısı bir politika izlemiştir. Keza Abdülhamit'in gazeteye ekonomik destek vermesi bunu teyit etmektedir. Hatta yazılarının güzergâhını Hükümet bir muhtıra şeklinde belirleyerek Ahmet Mithat'a vermiştir⁸³. Ahmet Mithat, annesine ait Kafkasya hatıralarını gazetede roman şeklinde yayınlamaya başlamış fakat Hükümet tarafından uygun görülmemesiyle romanı tamamlayamamıştır. Bununla ilgili olarak da gazetenin 10 Temmuz 1879 tarihli sayısında “*Çerkez kanını tahrik etmesi üzerine suyu çekilmiş değirmen gibi yarım bıraktığımız Kafkas nam-ı hikaye...*”⁸⁴ şeklinde haber yer almıştır. II. Abdülhamit, Rusya ile sorun yaşamamak ve savaşa girmemek için her türlü özeni göstermiştir. Rusya ile girilecek bir savaşta başarılı olunabileceği ihtimali ona düşük gelmiştir⁸⁵.

1912 yılında Ahmet Ağaoğlu'nun başyazar olması ve İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele geçirmesiyle, gazetede İttihat ve Terakki yanlısı hatta “*ısmarlama yazı*”⁸⁶ olduğu iddia edilen yazılar yazılmaya başlanmıştır⁸⁷. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Ahmet Mithat haricinde zamanla pek çok yazar yer almış, Ahmet Rasim, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Rahmi, Nigar Hanım, Halide Edip, Hüseyin Cahit gibi pek çok yazarın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında Azerbaycan'da doğan ve Kafkasya'da millî hareketin önemli liderlerinden biridir. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Ahmet Ağaoğlu'nun başyazar olmasıyla Kafkasya'ya yönelik daha fazla haber yer almış ve halkın dikkatini çekerek bölge için farkındalığı arttırmıştır.

⁸² Yalım, a.g.t., s. 37.

⁸³ Mesut Davulcu, **Ahmet Mithat Efendi'nin Tarih Anlayışı**, Kocaeli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2019, s. 12.

⁸⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Temmuz 1879, Nu: 318.

⁸⁵ Süleyman Kocabaş, **Kuzey'den Gelen Tehdit, Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yay., İstanbul, 1989, s. 347.

⁸⁶ Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 75.

⁸⁷ Coşkun Çebitürk, **Demokratikleşme Sürecinde Ahmed Ağaoğlu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2001, s. 55; Tekin, a.g.m., s. 498.

Bakü’de yayınlanan *Kaspi* ve *Kavkaz* gazetelerinde yazılar yazan Ahmet Ağaoğlu ve pek çok Azerbaycanlı aydın, Rusya’nın baskıları yüzünden 1908 yılında İstanbul’a gelmiştir⁸⁸. Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Rusça, Farsça ve Fransızcaya tam olarak hâkimdi⁸⁹. Gazetede yazmaya başladıktan sonra Birinci Dünya Savaşı’na kadar Ağaoğlu, Ruslara karşı propagandadan kaçınmış ve Rus hükûmetine karşı açık bir düşmanlık göstermemiştir⁹⁰. Ahmet Ağaoğlu özellikle Bolşevik İhtilalinden sonra Kafkasya’nın kurtuluşunu destekleyici pek çok yazı yazmıştır.

Tercüman-ı Hakikat gazetesi hükümet taraftarı olduğu için yayınlanan en uzun soluklu gazetelerden olmuş fakat Osmanlı basın hayatında karşımıza çıkan sansür uygulamalarından da etkilenmiştir. Özellikle 1913 yılında “1325-1327 (1909) tarihli Matbuat Kanunu’nun 23. maddesi tadil edilmiş, devletin iç ve dış güvenliğini bozabilecek nitelikte yayında bulunan gazete ve dergilerin, sukûn ve güvenlik için geçici olarak Meclis-i Vükela kararıyla kapatılması hükmü getirilmiştir”. Bunun üzerine Birinci Dünya Savaşı sürecince askeri haberlerde halkın moralini bozacak hiçbir haber yer almamış ve sadece Osmanlı Devleti’nin başarılarına yer verilmiştir. Örneğin ileride de değineceğimiz Sarıkamış Harekâtı ya da Ermeni olayları ile ilgili hiçbir haber yer almamıştır. Çünkü gazete, askeri yönetim ve sansür memurları tarafından yayınlanmasına izin verilenlerden başka haber yayınlamamıştır⁹¹.

Sait Halim Paşa kabinesi 7 Eylül 1914 tarihinde askeri haberler için bir tedbir almış ve 1909 tarihli Matbuat Kanunu’nun 33. maddesini de düzenleyerek ağırlaştırmıştır. Bu maddenin ilk şekli; yalnızca seferberlik sırasında ve savaş tehlikesinin bulunduğu zamanlarda Sadrazamın buyruğu ile yasaklanabilen Kara ve Deniz kuvvetlerinin harekâtına ve devletin savunma yöntemlerine ilişkin haberlerin yayınlanması iken bu maddenin değişikliğe uğramasıyla sadece seferberlikte değil, barış zamanında da sansür uygulanmaya konmuştur. 1914 yılında savaş nedeniyle günlük ya da haftalık çıkarılan gazetelerde gerek ordunun durumu gerekse askerî

⁸⁸ Zenkovsky, **a.g.e.**, ss. 84-86.

⁸⁹ Ali Asker, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo -Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 531.

⁹⁰ Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 97.

⁹¹ Alpay Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 2001, s. 95.

personel hakkında hiç bir şekilde haber yapılması kesinlikle yasaklanmıştır. Aksine bir hareketin, vatana ihanet suçu sayılması ve böyle gazetelerin bir daha hiçbir ad altında yayınına izin verilmemesi kararlaştırılmıştır⁹².

Tercüman-ı Hakikat de dönemin pek çok gazete ve dergisi gibi kapatılmasa da sansür uygulamasına maruz kalmıştır. 11 Haziran 1918 tarihinde sansür kaldırılmış fakat Aralık 1918 tarihinde Meclisin kapatılmasından sonra sansür tekrar uygulamaya konmuştur⁹³. Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin her türlü askeri tertibat, harekât ve askeri sevkiyatına ait bilgilerle düşmanın harekâtına dair elde edilmiş, askeri makamlar tarafından gizli kalması arzu edilen her türlü bilginin yayınlanması yasaklanmıştır.⁹⁴ Sansür uygulamasının tekrar başlamasıyla 1918 yılında gazetenin özellikle siyasi haberler kısmında boş bırakılan yani sansür uygulanan pek çok sayfası vardır. Hatta 1919 yılı itibariyle hemen her sayıda sansür uygulaması karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın ana kaynağı olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Milli Kütüphane ve Ankara Üniversitesi'nin birlikte çalışması sonucu Ankara Üniversitesi'nin online veri tabanında yer almaktadır. 1922 yılına kadar burada hemen hemen tüm sayıları, eksiksiz şekilde yer alırken 1923 ve 12 Ocak 1924 yılına ait sayılar burada yer almamaktadır. İstanbul Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 1923 yılına ait sayılara erişim sağlanmış olup 1924 yılına ait son 12 sayısına ulaşamamıştır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin tercih edilmesinin bir sebebi de hem uzun soluklu olması hem de sansür uygulamalarından diğer gazetelere nazaran daha az etkilenmesidir. Ahmet Ağaoğlu'nun 1912 yılından itibaren başyazar olması da Kafkasya ile ilgili pek çok bilgiye doğrudan gazete aracılığı ile ulaşmamızı sağlamıştır.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında; Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali, Müridizm hareketi ve Çerkez sürgünü ele alınmıştır.

⁹² **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2013, s. 26.

⁹³ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 95.

⁹⁴ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2013, s. 197.

Birinci bölümde; 1878 yılı yani gazetenin yayın hayatına girdiği yıldan Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar Kafkasya’da yaşanan Ruslaştırma süreci ve bu süreçte Kafkas halklarının uğradığı baskılar ve Berlin Anlaşması sonrası yaşanan göç hareketi ve Rus Devrimi’nden sonra Kafkasya’da yaşanan gelişim süreci ele alınmıştır.

İkinci bölümde; Birinci Dünya Savaşı ve savaş sırasında açılan dokuz cepheden biri olan Kafkas Cephesi’nde yaşananlar, Rusya’da yaşanan ihtilal süreci ve bu sürecin Kafkasya’yı nasıl etkilediği, Kafkasya’da kurulan devletler ve savaşın bitmesiyle Kafkasya’nın yeniden paylaşımı üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde; Kafkasya’da kurulan devletlerin kendi arasındaki sınır çatışmaları, ekonomik durumları, bu süreçte Türkiye-Rusya ilişkilerinin nasıl geliştiği ve Kafkasya’daki güç savaşının ardından Sovyetlerin Kafkasya’yı tekrar nasıl hâkimiyeti altına aldığı açıklanmıştır.

Sonuç kısmında; Çarlık ve Bolşevik Rusya’nın Kafkasya’ya karşı nasıl bir politika izlediği değerlendirilmiş ve gazetede çıkan haberlerin sonucu kısa bir şekilde analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1877-1878 OSMANLI RUS SAVAŞI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR KAFKASYA'DAKİ GELİŞMELER

Kafkasya tarih boyunca, sayısız askeri mücadelelere sahne olmuş ve bu süre içinde, Persler, Araplar, Hunlar, Selçuklular, Osmanlılar ve son olarak Ruslar tarafından işgal edilmiştir⁹⁵. Rusya, Kafkasya'yı işgal ederken karşısına çok sorun çıkmamıştır. Çünkü bölge birlikten yoksun topluluklar halinde yaşayan hatta zaman zaman kendi aralarında sorun yaşayan halklardan oluşmaktaydı. Kafkas-Rus savaşları Rusya için para, silah ve malzeme ile birlikte, dokuz milyon Rus askerinin hayatına mal olmuş ve bu direniş hareketleri Rusya'nın, Kafkasları aşarak sıcak denizlere inmesini engellemiştir⁹⁶.

Kafkasya bölgesi işgal edildikten sonra bölge halkı pek çok zulme maruz kalmış, bölgede Ruslaştırma politikası uygulanmıştır. Çünkü bölge çok önemli bir hammadde yatağıdır. Güçlü devletlerin gözü de hep bu bölgede olmuştur. Petrol, bakır, maden ve tahıl deposu olan bölge, maalesef istiklalini de bu yüzden kaybetmiştir.

1.1.Kafkasya Bölgesinin Jeopolitiği

Akdeniz'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanan birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir suyunun doğu ucunda bulunan Kafkasya, Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitlerini içinde barındırması yönünden oldukça önemli bir konuma sahiptir. Kuma, Manic, Kuban, Aras, Kura nehirleri gibi önemli pek çok suyunu sahiptir⁹⁷.

Kafkasya, Ruslara İran ve Türkiye'yi ele geçirmek ve zayıflatmak için fırsatlar sunan bir bölgedir. Kafkasya halklarının talihleri, zaman zaman ayrılmaz bir şekilde Türk dünyasınınki ile yakından bağlantılı olmuştur. "*İmparatorlukların*

⁹⁵ Budak, **a.g.m.**, s. 19.

⁹⁶ Alev Erkilet, **Ele Geçirilemeyen Toprak Kuzey Kafkasya**, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2019 , s. 52; Tavkul, **a.g.m.**, s. 373.

⁹⁷ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 18.

*kavşağında*⁹⁸ yer alan Kafkasya, petrol ve doğalgaz açısından sömürülecek bir koloni ve Orta Doğu ile ticaret yapabilmek için gerekli bir köprü durumundadır⁹⁹. Kafkasya, coğrafi açıdan olduğu kadar etnografik ve tarihi ilişkiler açısından da yeryüzünün en ilginç alanlarından biridir. İklim, bitki ve hayvan yönünden inanılmaz bir çeşitlilik vardır. Bu coğrafi çeşitlilik, nüfusun inanılmaz çeşitliliği ile eşleşmektedir¹⁰⁰.

Kuzey Kafkasya, tarım için oldukça önemlidir. Kuban en zengin tahıl üreticilerinden biridir. Ancak bölgenin ekonomik karakteri Grozni'de zengin petrol kuyuları kurulduğundan beri önemli ölçüde değişmiştir. İlk petrol kuyuları 1869 yılında Bakü yakınlarında sondaj yapılmasıyla bulunmuş ve 1890 yılındaki Bakü petrol sahaları Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tüm alanlardan daha fazlaydı¹⁰¹. Grozni petrol sahası kısa sürede Rusya'nın ikinci büyük petrol merkezi haline gelmiştir. Rusya'da sanayinin önemli kısmı Kuzey Kafkasya petrol üretimi sayesinde finanse edilmiştir¹⁰².

Rusya, Kafkasya bölgesini işgal ettikten sonra ekonomik entegre süreci başlamıştır. Bölgeye ait tarım ürünlerine yeni pazarlar bulunmuş, ulaşım şartları düzeltilmiştir. Çünkü askeri-stratejik gelişim ancak ekonomik kalkınma ile mümkün olacaktır. Kuzey ve Güney Kafkasya doğal kaynaklarıyla ünlü bir bölgedir¹⁰³.

Kafkasya bölgesinde bulunan petrol ve doğalgaz rezervleri Rusya için çok önemli olup Hazar petrollerinin batıya ulaştırılması için gerekli boru hatlarının da yol güzergâhında olması Rusya için vazgeçilmez bir bölge olmasının sebebidir¹⁰⁴.

Rus edebiyatının klasik eserlerinde Kafkas teması çok işlenmiştir. Çünkü yazarların birçoğu için Kafkasya, yaratıcı ve ya siyasi faaliyetlerin ana faktörlerinden biri olmuştur. A. S. Gribedov, A. Pushkin, M. Yu. Lermontov, L. N. Tolstoy, M.

⁹⁸ Peter B. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia", **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 45.

⁹⁹ Ronald Grigory Suny, "The Pawn of Great Powers: The East- West Competition for Caucasia", **Journal of Eurasian Studies**, 1, 2010, s. 11.

¹⁰⁰ Н. Л. Лятошинский, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁰¹ Kopisto, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰² Louri Kopisto, **The British Intervention in South Russia**, Historical Studies from the University of Helsinki, 2011, s. 30.

¹⁰³ Kopisto, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰⁴ Cahit Aslan, Cihan Can Demir, "Kuzey Kafkas Cumhuriyetlerine Genel Bakış", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 79, 2015, s. 8.

Gorki gibi ünlü edebiyatçılar gönüllü ya da baskı altında hayatlarının bir kısmını orada geçirmişlerdir.¹⁰⁵

1.1.2. Kafkasya Adının Kökeni

Kafkasya kelimesi ilk olarak Yunan yazar Aiskhylos'un yazmış olduğu *Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence* adlı eserde *Kavkasos* Dağı olarak geçmektedir. Yunanlılardan Romalılara ise Kafkas sıradağları için kullanılan *Kavkasus* şeklinde geçmiştir¹⁰⁶.

Kafkas adının nerden geldiği ile ilgili bir başka yorum da I. yüzyıl yazarlarından Plinius tarafından Kafkas kelimesinin İskitlerde *ak kar* anlamına gelen *Graucanus* kelimesinden geldiği şeklindedir¹⁰⁷. Rönesans'tan sonra ise kaynaklarda, Kafkas adı *Caucasus* şeklinde yer almıştır. Ruslar ise Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan sıradağlara *Kavkaz* adını verirken Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a *Zakavkaz* yani *Kafkas Ötesi* demektedirler¹⁰⁸.

Kafkasya adının kökeni ile ilgili diğer bir görüşe göre kelime, Tanrıların tahtı anlamına gelmektedir. Bu kelime sadece yükseklik anlamında değil muhteşem sakinlik, ihtişamı da ifade etmektedir¹⁰⁹.

1.1.3. Bölgenin Coğrafi Özellikleri

Kafkasya kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler olsa da kelimenin genel itibarıyla coğrafi bir alanı belirtmek için kullanıldığı ortadadır. Kafkas bölgesi kuzeyde Don nehri ağzı, Maniç çukurluğu, Yev ve Maniç nehirleri ve Kuma ovası; güneyde Aras ve Kars Platosuna, Ordu, Trabzon, Bayburt, Rize, Artvin, Güney Azerbaycan'ın Erdebil, Geylan ve Mazandaran vilayetlerine; batıda Karadeniz ve Azak denizlerine ve doğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgenin adıdır¹¹⁰.

¹⁰⁵ И. Х. Дамения, *Историография Истории Народов Кавказа XIX. Начало XX. Вв.*, Санк-Петербург, 1996, s. 12.

¹⁰⁶ Ufuk Tavkul, "Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 71, 2015, s. 94.

¹⁰⁷ Tavkul, *a.g.m.*, s. 94.

¹⁰⁸ Tavkul, *a.g.m.*, s. 95.

¹⁰⁹ Kamil Veli Nerimanoğlu, "Kafkaslar Tarihsel, Kültürel, Etno Sosyal, Politik Araştırma", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 71, 2015, s. 70.

¹¹⁰ Yakup Basmacı, "Kafkasya Bölgesi Su Kaynakları", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 71, 2015, s. 326.

Kafkas Dağları, Tarman yarımadasından başlayıp güneydoğu istikametinde uzanarak Apşeron yarımadasına kadar 1440 kilometre uzunluğundadır¹¹¹. Bölgenin toplam yüzölçümü ise 254, 300 km²'dir¹¹².

Kafkas bölgesi genellikle iki kısma ayrılır: Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya (Güney Kafkasya). Bu ayrım, bölgenin jeolojik yapısına dayanmaktadır¹¹³. Kafkas Dağları'nın kuzeyde kalan kısmı Büyük Kafkas Dağlarını, güneyde kalan kısmı ise Küçük Kafkas Dağlarını oluşturmaktadır.¹¹⁴ Halil Erdemir'e göre; "*Kafkas sıradağları özellikle kuzey-güney serbest transit geçişi engellemek amacıyla kurulmuş tabii bir bariyer gibidir*"¹¹⁵. Kafkas Dağları, Avrupa ile Asya kıtalarını birbirinden ayırır; genişliği 60 ile 260 kilometre arasında değişmektedir. En yüksek tepesi Elbruz olup 5629 metredir¹¹⁶. Dağlar kuzey ve güney Kafkasya arasındadır ve bu dağlardan geçen Sohum, Osetya ve Gürcistan yolu olarak adlandırılan üç askeri kara yolu vardır¹¹⁷.

Bölge; Akdeniz, ılıman ve dağlık iklim, sıcak ve kurak bir de buzul iklimine sahiptir. Bölgede, Kuma Nehri, Terek Irmağı, Kuban Irmağı, Sulak Nehri, Kura Nehri, Aras Nehri ve Enguri Nehri bulunmaktadır.¹¹⁸ Ayrıca Kafkasya'da Derbent ve Daryal isimli iki geçit bulunmaktadır¹¹⁹. Daryal geçidi Kuzey Osetya'dan Güney Osetya'ya geçmeyi sağlarken Rusya bu geçit sayesinde Tiflis'e ulaşabilmektedir. Derbent geçidi ise; Dağıstan'dan Azerbaycan'a ulaşımı sağlamaktadır¹²⁰. Kafkasya, Rusya için bir geçiş koridoru durumunda olup bölgeyi elinde bulundurması dünya pazarlarına ürün ihraç etmesi açısından en güvenilir ve en kısa yoldur¹²¹.

¹¹¹ Basmacı, **a.g.m.**, s. 326.

¹¹² Halil Erdemir, "Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, s. 380.

¹¹³ Ю.Ю. Карпов, **a.g.m.**, s. 128.

¹¹⁴ Basmacı, **a.g.m.**, s. 327.

¹¹⁵ Erdemir, **a.g.m.**, s. 378.

¹¹⁶ Kadircan Kaflı, **Şimali Kafkasya**, Vakıf Yay., İstanbul, 1942, s. 12.

¹¹⁷ Kaflı, **a.g.e.**, ss. 18-19.

¹¹⁸ Basmacı, **a.g.m.**, ss. 335- 338.

¹¹⁹ Birsan Karaca, "Kafkasya: Buluşmalara ve Ayrılıklara Kavşak Olan Bölge", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, s. 342.

¹²⁰ Bülent Açma, Kübra Yenişen, " Kafkasya: Ekonomik ve Politik Değişimlerin Bir Analizi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, s. 350.

¹²¹ Açma- Yenişen, **a.g.m.**, s. 350.

Kafkasya'nın coğrafi özellikleri yukarıda açıkladığımız şekilde olup bölge petrol rezervlerinin Türkiye aracılığıyla Avrupa'ya aktarılması konusunda önemli bir konumdadır.¹²² Ayrıca bilinen en eski petrol yataklarının Bakü'de olması ve Hazar Denizi'nin 200 milyar varili aşan petrol rezervleri bölgenin tüm büyük güçlerin odağında olmasını da açıklamaktadır.¹²³ Kuban ile Hudes arasında gümüş ve kurşun madenleri, Kişmalka ve Malka ırmakları boyunca bakır ve çinko bulunmaktadır.¹²⁴ Yine Grozni, Dağıstan ve Derbent bölgeleri petrol açısından oldukça zengindir.¹²⁵ Kafkaslar yerleşik bir tarım ve hayvancılık kültürüne sahip olduğu için uzun süredir göçebeleri cezpt etmiştir.¹²⁶

1.1.4. Bölgenin Demografik Yapısı

Kafkasya, taşıdığı anlam itibariyle daha çok etnik bir manada kullanılmaktadır. Kafkasya diğer bölgelerde olduğu gibi, farklı milletlerden insanların yaşadığı, tarihsel olarak miras kalan bölgeleri, ya geçmişin siyasi birlikteliklerinin izlerini ya da tüm nüfus için ortak olan maddi ve manevi kültür özellikleriyle dolu toprakları temsil eder.¹²⁷

Kafkasya bölgesini tanımlarken daha çok Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya şeklinde bir sınıflandırma yapıyor olsak da Ufuk Tavkul, bölgeyi şöyle tanımlamıştır: “*Son zamanlarda Rus kaynaklarında Kafkasya'dan Güney Rusya olarak bahsedilmeye başlanması, Türk ve Dünya basınında Transkafkasya'nın yani Kafkas Ötesi cumhuriyetleri olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Kafkasya olarak algılanılmaya ve yazılmaya başlanmış olması, tarih boyunca Kafkasya olarak adlandırılan asıl Kafkasya'nın gözlerden ve düşüncelerden uzaklaşması neticesi doğurmuştur.*”¹²⁸ Ufuk Tavkul'un bu düşüncesi coğrafi bir tanımlama açısından doğrudur. Çünkü Kafkasya denilen bölge Kuzey Kafkasya; Transkafkasya yani Kafkasötesi denilen bölge ise Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerini

¹²² Karaca, **a.g.m.**, s. 340.

¹²³ Açma- Yenişen, **a.g.m.**, s. 359.

¹²⁴ Berzeg, **a.g.e.**, s. 183.

¹²⁵ Berzeg, **a.g.e.**, s. 184.

¹²⁶ В. Б. Ковалевская, **Кавказ и Аланы-Века и Народы**, Москва, 1984, s. 17.

¹²⁷ В. А. Димитриев, “Геокультурное Районирование Кавказе: Западный Кавказ”, **Кавказ и Россия**, Санк-Петербург, s. 93.

¹²⁸ Tavkul, **a.g.m.**, ss. 46-47.

kapsamaktadır. Ancak bu çalışma için Kafkasya kelimesinin coğrafi olarak nereyi kapsadığından ziyade Rusya'nın bölgede izlemiş olduğu politikayı ortaya koymak açısından Trankafkasya'yı (Güney Kafkasya) yani Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı da ele almak yerinde olacaktır.

Kafkasya'da XVIII. Yüzyıl sonundaki etnik ve dil haritası (Murat Papşu, "Boyun Eğmeyen İnsanların Ülkesi: Kafkasya" Atlas Tarih, S. 24, 2015, s. 11.)

Kuzey Kafkaslar Adige, Karaçay- Çerkez, Kabardin- Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya, Çeçen ve Dağıstan olmak üzere yedi özerk cumhuriyet ve Rusların yoğun olarak yaşadığı Krasnodar, Stavropol ve Rostov Oblast bölgelerinden oluşmaktadır. Abhaz kabilesi, Kafkasya'nın güney yamacında, Karadeniz kıyıları boyunca,

Mingrelia'dan Gagra kalesine kadar yaşıyor; Elbruz'un eteğinde bulunur. Svaneti kabilesi Inguri Nehri'nin üst kısmı boyunca yaşar, nehrin başına kadar uzanır. Adige veya Çerkez kabilesi Kuban Dağı'ndan Kuban Nehri'nin ağızlarına kadar olan alanda yaşar, daha sonra Hazar Denizi'ne uzanır ve Büyük ve Küçük Kabardey'i işgal eder. Ubıh kabilesi, Abhazya ile Suepsa Nehri arasında yer almaktadır. Nogay kabilesi, Stavropol ile Çerkezlerin ülkesi arasında yaşamaktadır. Oset kabilesi, Kabardey ve Kazbek arasında yaşamaktadır. Çeçen kabilesi Vladikavkaz'dan Temir-Khan-Shura'ya ve Borbalo Dağı'ndan Terek'e kadar uzanır. Lezgi kabilesi Lezgistan'ı, yani Samur ve Koysu nehirleri arasındaki tüm alanı işgal eder. Hiçbir siyasi birlik, bu kadar farklı köken, davranış ve dilden insanları birleştiremez. Bunun için dini bir bağlantı gerekliydi. Bu yüzden de Muridizm hareketi Rusları çok tedirgin etmiştir¹²⁹.

Güney Kafkaslar ise Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan'ı kapsamaktadır¹³⁰. Kafkasya'da yaklaşık 46 değişik etnik grup yaşamaktadır. Bölgenin toplam nüfusu 30.000.000 civarındadır. 1897 Rus Genel Nüfus Sayımına göre; toplam nüfus içerisinde Ortodoks mezhebine mensup olanlar nüfusun %70,8'ini, Katolikler %8,9'unu, Müslümanlar %8,7'sini, Protestanlar %5,2'sini, Yahudiler %3,2'sini, heterodoks gruplar %1,4'ünü, Ermeni-Gregoryanlar %0,8'ini oluşturuyordu. Kafkasya'da toplam nüfusun %41,7'sini Müslümanlar oluştururken, bu oran Türkistan'da %89,7'ye varıyordu¹³¹. 1897 yılı Rus Nüfus Sayımı'na göre Kafkasya'nın demografik özellikleri şöyledir: Yüksek doğurganlık, ağırlıklı olarak yerleşik hayat, iller ve ilçeler arasında düşük kentleşme şeklindedir¹³². Bölgede, konuşulan dil sayısı 40 ile 50 arasındadır¹³³. Mehmet Saray'ın verdiği bilgilere göre; *Türk nüfusunun en büyük kısmını Kafkas sınırları içinde kalan Kuzey Azerbaycan Türkleri teşkil etmektedir. 9.5 milyon Azeri Türklerinden sonra sırasıyla şu Türk grupları yaşamaktadır: 800 bin Çeçen, 700 bin Avar, 240 bin Kumuk, 186 bin İnguş, 140 bin Karaçay, 70 bin Balkar, 60 bin Nogay, 29 bin Abaza. Bu arada 1.5 milyona*

¹²⁹ Александр Дюма, **Кавказ**, Тбилиси, 1988, s. 56.

¹³⁰ M. Murat Yücesahin, "Kafkaslar: Mekan ve Nüfus", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, s. 59.

¹³¹ Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 2, 2017, s. 539.

¹³² Richard Pipes, "Demographic and Ethnographic Changes in Transcaucasia", **The Middle East Journal**, Vol.13, 1959, s. 42.

¹³³ Yusuf Yıldız, "19. Yüzyıla Kadar Kafkasya'nın Dini Tarihine Genel Bir Bakış" **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 147.

*yakın Müslüman Çerkez ile yine Müslüman olan ve İran menşeli oldukları söylenen 542 bin Oset ve 22 bin Tatar Kafkaslarda yaşamaktadır.*¹³⁴ Politik olarak karşıt medeniyetlerin ve işgalci orduların daimi bir savaş alanına sahip olan Kafkasya çok sayıda kültürün beşiği olurken aynı zamanda çok sayıda kültürün de mezarı olmuştur¹³⁵.

Bölgenin coğrafi şartlarının zorlu olması sebebiyle Müslümanlık VII. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar ancak yayılmıştır¹³⁶. Müslüman grubun büyük çoğunluğunu Türkler oluştururken; Hristiyan grubu ise Gürcüler oluşturmuştur. Kuzey ve Güney Dağıstan, Lezgi bölgesi, Şeki, Şirvan, Karabağ, Erivan, Talış, Gence, Gürcistan'ın Güney kısımları, Ahıska bölgesi ve Abhazya Müslüman nüfusun yoğun olduğu güneydeki başlıca bölgelerdir¹³⁷.

1.2. Kafkasya'da Değiştirilen Demografik Yapı

XVI. yüzyıldan itibaren Rusya, ilhak ettiği her yerde hâkimiyetini kurabilmek için belirli bir iskân politikası takip etmiş ve bu politika gereği Slavları kimi zaman isteğe bağlı kimi zaman da zorunlu olarak göçe mecbur bırakmıştır¹³⁸. Çünkü Rusya için öncelik koşulsuz itaat değil, büyük bir etno-mozaiik birliğin en azından asgari şekilde yönetilebilirliğidir¹³⁹.

Kafkas halklarının yaşadıkları topraklar, uzun zamandan beri, insan emeğinin bolluğu ile bir zamanlar bolluk içinde gelişen kutsanmış bir toprak olarak biliniyor. Rusya'nın bu topraklardaki amacı; Rusya ile İran arasında gerilmesi gereken sınırın kuzeyindeki tüm toprakları ve yaşayan tüm halkları kararlılıkla işgal etmek, bütün bu Kafkas halklarını barışçıl ve şiddetli olmak üzere iki kategoriye ayırarak barışçıl olanları evlerinde bırakmak ve onlara Rus yönetimini ve örgütlenmesini öğretmektir. İkincisi ise tüm toprakları küçük sayılara bölerek Rusya'nın içlerine zorla yeniden

¹³⁴ Mehmet Saray, "Kafkasya'nın Türkiye için Önemi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, ss. 107-108.

¹³⁵ A. O. Sarkissian, "Sovyet Transcaucasia", **Foreign Affairs**, Vol. 14, 1936, s. 526.

¹³⁶ Yıldız, **a.g.m.**, s. 151.

¹³⁷ Hayri Çapraz, "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu", **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 451.

¹³⁸ Osman Köse, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770- 1870)", **1864 Kafkas Tehciri-Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR- IRCICA Yay., İstanbul, 2014, s. 118.

¹³⁹ Я. Гордин, **Зачем России Нужен Был Кавказ**, Санк-Петербург, 2008, s. 175.

yerleşim sağlamaktır. Rus yerleşimlerini Kafkas topraklarına getirip her şeyi bu Rus yerleşimcilere dağıtmayı amaçlamıştır¹⁴⁰. Ele geçirdiği bölgelerde kendisine itaat eden bir halk meydana getirmek istemiştir. Bunun için de hem Rusları göç ettirmiş hem de Çarlık hükümeti, çok sayıda Ermeni'yi yerleştirmiştir. Özellikle Azerbaycan topraklarında, yapay olarak sözde Ermeni bölgesini, gelecekteki çatışmaların temelini atmak için bizzat oluşturmuştur¹⁴¹.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki işbirliği XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Ermenilerin Ruslara yardım etmesi karşılığında 10 Kasım 1724 tarihinde I. Petro, verdiği fermanla Hazar Denizi kıyısında Azerbaycan toprağını işgal edip oraya Ermeni devleti kuracağını ve istila edecekleri bölgelerde Ermenilerin yerleşimini sağlayacağını vaat etmiştir¹⁴². 1734 yılında Ermenilere kendi kiliselerine sahip olma hakkı tanımış ve 1770 yılında Petersburg ve Moskova'da Ermeni kiliseleri inşa etmiştir¹⁴³.

Kültürel olarak yanlarında ve aralarında yaşadıkları Müslümanlarla Ermenilerin çok az ortak noktaları vardır. Bu sebeple de Ermeniler herhangi bir durumda Gürcülere ve Ruslara yaklaşma eğiliminde olmuşlardır¹⁴⁴.

Rusya, 1800'lü yıllardan itibaren bölgenin demografik yapısını Ermeniler lehine değiştirerek planlı hareket etmiştir. 1801 yılında Rus Çarlığı'nın Gürcistan'ı ilhak sürecinde Ermeniler, Ruslarla beraber savaşmış ve çıkan Gürcü ayaklanmalarının bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca Gürcistan'ın 1801 yılında ilhak edilmesinden sonra ülke ekonomisinde Ermeni tüccarların etkisi artmış, Gürcü tüccarlar zor durumda kalmışlardır. Gürcülerin boşalttıkları köylere de Ermeniler yerleştirilmiştir. Bu yıllarda sadece ekonomide değil Gürcistan'daki siyasi

¹⁴⁰ Гордин, **a.g.e.**, s. 267.

¹⁴¹ Багабова Эмира Рагим кызы, “Азербайджан И Россия: От Колониальной Политики К Сотрудничеству”, **Академии Наук Азербайджана**, s. 2.

¹⁴² Rena Bahşova, “Çarlık Rusyası'nın Kafkasya Politikasının Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Eğitim Sistemine Etkisi (19. yüzyıl)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 126.

¹⁴³ Seyfeddin Buntürk, “Kafkasya'nın Rus İmparatorlu'ğu Tarafından İşgali”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 378.

¹⁴⁴ Pipes, **a.g.m.**, s. 44.

ve dini alanda da Ermenilerin etkisi artmaya başlamış, Gürcü Kiliseleri Ermenileştirilmiştir¹⁴⁵.

1828 yılı Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler, Rusların yanında yer alarak Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışmıştır¹⁴⁶. 1828 yılı Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'da yaptıkları katliamların hesabının sorulmasından korkan Ermeniler, Ruslar tarafından Türk sınırına 15 km olan Ahıska'ya yerleştirilmiştir¹⁴⁷. Ruslar bölgeyi 1829 yılında Edirne Anlaşması ile alıncaya kadar Ahıska, 250 sene Osmanlı toprağı olmuştur. Osmanlı Devleti, Ahıska'ya Konya, Yozgat, Tokat gibi iç Anadolu bölgesinden pek çok Anadolu Türkü yerleştirmiş ve bölge din, dil, kültür ve hayat tarzı açısından Osmanlı Devleti ile bütünlük oluşturmuştur. Fakat 1829 Edirne Anlaşması ile Ahıska, tazminat karşılığında Rusya'ya terk edilmiştir¹⁴⁸. Ahıska o kadar önemli bir konuma sahip ki Rusların sıcak denizlere inme politikası kapsamında Osmanlı Devleti'ne giden yoldadır¹⁴⁹. İstanbul'un kilidi olarak adlandırılan Ahıska bölgesinin alınmasından sonra Rusya, Anadolu topraklarında 500 km kadar yol katetmiştir¹⁵⁰. 1828 yılından sonra Ahıska bölgesi ihmal edilmiştir. Oysaki Nahçıvan, Zengezur ve Fizuli arasında kalan Ahıska- Borçalı- Kazak bölgeleri İslam koridoru olarak adlandırılmaktadır¹⁵¹. Çoğunluğu Müslüman Türk olan 50.000 nüfuslu Ahıska'nın nüfusu 1887 yılına kadar 13265'e düşmüştür¹⁵². Kalan Türkler ise 1944 yılına kadar bölgede yaşamaya devam etmiştir¹⁵³. 1944 Sürgünü ile Rusya Kafkasların Müslümansız kalmasını amaçlamıştır.

Transkafkasya'daki demografik yapıyı etkileyen gelişmelerden bir diğeri de Türkmençay Anlaşması'dır. Bu dönemde Rusya, Karabağ'da çok az sayıda Ermeni nüfusu mevcut olmasına rağmen Ermeni ailelerini İran ve Osmanlı Devleti'nden

¹⁴⁵ Murat Jane, **Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2019, ss. 92-93.

¹⁴⁶ Zeyrek, **a.g.m.**, s. 249.

¹⁴⁷ Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, 2001, s. 13.

¹⁴⁸ Elchin Shakirov, **Küresel Güç Denkleminde Rusya ve Rus Avrasyacılığının Kafkasya Pratiği**, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s. 87.

¹⁴⁹ Zeyrek, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁵⁰ Zeyrek, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁵¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 333.

¹⁵² Fahreddin Kirzioğlu, **1855 Kars Zaferi**, İstanbul, 1955, s. 28-29.

¹⁵³ Zeyrek, **a.g.e.**, s. 19.

Karabağ bölgesine göç ettirerek nüfus dengesini değiştirmiştir¹⁵⁴. 1826 yılında bölgeyi işgal eden Rusya, Ermenileri Karabğ'ın yukarı kesimlerine yerleştirmiştir¹⁵⁵. Daha sonra ise 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesinde İran'daki Ermenilerin bir yıl içerisinde Rus Çarlığı'na geçebilmesi öngörülmüştür. Yine aynı şekilde Edirne Anlaşması'nda da Osmanlı Devleti tebaası olan Ermenilerin Rus topraklarına göç edebilmesi öngörülmüştür. Burada Rusların amacı bölgeye dışarıdan Ermeni getirerek bölgenin demografisini değiştirmektir. Ruslar hem demografi politikasıyla bölgedeki Türk ve Müslüman halkı rahat yönetmeyi hem de bölgedeki rakipleri olan Osmanlı Devleti ve İran'daki Ermenileri kullanmayı amaçlamıştır¹⁵⁶.

Rusya, suni bir Ermenistan kurma planı çerçevesinde Ermenileri, Kafkasya bölgesinde, özellikle Müslümanların fazla olduğu yerlerde Müslümanları sürerek onların yerine getirmiştir¹⁵⁷. XIX. yüzyılda Erivan Guberniyası yani Batı Azerbaycan topraklarında 1400 ve 1800 yılları arasında Ermeniler küçük bir topluluk iken 1828-1831 yılları arasında İran ile Türkiye'den Güney Kafkasya'ya toplam 31.000 Hristiyan ailesi göç ettirilmiştir, 21.000 aile Çukured'e (Batı Azerbaycan) yerleştirilmiştir¹⁵⁸. Rus Çarlığı'nın Transkafkasya hâkimiyetini pekiştirmek için uyguladığı demografi politikalarına 1830 yılından itibaren Dukhoborlar, Malakanlar ve Subbotnikler gibi Rus kökenli ama hâkim Ortodoks Hristiyanlığa karşı tutumlarıyla bilinen gruplara uyguladığı zorunlu göçler de örnek verilebilir. “*Sapkın*” ve “*zararlı*” görülen bu grupların 20 Ekim 1830 tarihinde Çar 1. Nikola tarafından ilan edilen ferman ile merkezden uzağa, Rus topraklarına yeni katılan yerlere gönüllü ya da zorla gönderilme kararı alınmıştır¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Elçin Neciyev, “Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, 39, 2011, s. 165.

¹⁵⁵ Demet Ş. Acar, Murat Çemrek, “Kafkasya'nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 8, 2005, s. 114.

¹⁵⁶ Jane, **a.g.t.**, s. 93.

¹⁵⁷ Ayşegül Aydıngün, “Ahıska Türklerinin Dünü, Bugünü ve Yarını”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 238.

¹⁵⁸ Rafik Firuzoğlu Safarov, “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1901-1921)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 444.

¹⁵⁹ Jane, **a.g.t.**, s. 93.

Rusya, 1800-1873 yılları arasında Güney Kafkasya'ya 334.242 kişi Ermeni göç ettirmiştir¹⁶⁰. 1886 yılında Erivan Guberniyası'nda Müslüman-Türk nüfusu 2,2 kat artış gösterirken Ermeni nüfus 15 kat artmıştır¹⁶¹. 1903 yılında Bakü nüfusunun %30'unu oluşturan Türklerin oranı 1913 yılında %21'e düşmüştür¹⁶². Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesiyle üstünlük Ermenilere geçmiş ve Müslümanların nüfusu azalmıştır. Rusya, Ermenileri yanına çekerken Kafkasya'daki adaletsiz uygulamalarını da sürdürmüştür. 1829-1830'lu yıllarda Güney Kafkasya'da Müslümanlardan daha fazla vergi alınırken bu vergileri toplama işinin Ermenilere verildiği bildirilmiştir¹⁶³. Ermeniler, İran'dan ve Osmanlı Devleti'nden göç ettirilirken özellikle verimli topraklara yerleştirilmiş ve Rusya tarafından ayrıcalıklar tanınarak zenginleşmeleri sağlanmıştır¹⁶⁴. Ayrıca bölgeye yeni gelen Ermenilere 25 ruble destek verilerek altı yıl boyunca vergiden muaf tutulmuşlardır¹⁶⁵.

XIX. yüzyılın sonunda Ermeni tüccar ve sanayicilerinin, Tiflis ve Batı Transkafkasya ekonomisindeki konumu tartışılmaz hale gelmiştir. 1897 yılında kentteki 9.725 tüccarın %43.4'ü Ermeni (4.727), %26.1'i Gürcü (2.619) ve %6'sı Rus idi. Daha da etkileyicisi, 1900 yılında Gürcistan'daki en büyük 150 sanayi kuruluşunun %44'ü Ermenilere, yaklaşık aynı miktar Ruslara ve yabancı kapitalistlere, sadece %10'u Gürcülere ve %2'si Azerilere aitti. Sadece Tiflis şehri düşünüldüğünde Ermeni varlığı çarpıcıdır, büyük işletmelerin yaklaşık yarısı ve en büyük işletmelerin çoğu Ermenilerindir. Petrol endüstrisinde, deri eşyalarda, ticarete, tütün şirketlerinde ve çeşitli anonim şirketlerde üstünlüğü ele geçirerek sermayedar ve girişimci konumuna yükselmişlerdir¹⁶⁶.

Çarlık Hükümeti iskân politikasını sadece Müslüman olan bölgelerde değil Hristiyan olan Gürcü bölgesinde de uygulamıştır. Abhaz bölgesini, Gürcülerin

¹⁶⁰ Sevinç Ramizkızı Bağirova, "1905 yılında Bakü'de Kanlı Katliam: Sebep ve Sonuçları", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, s. 122.

¹⁶¹ Çapraz, **a.g.m.**, s. 456.

¹⁶² Asker, **a.g.m.**, s. 526.

¹⁶³ Asker, **a.g.m.**, s. 517.

¹⁶⁴ Musa Qasımlı, "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Sonuçları 1828-1988", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, ss. 9-10; Çapraz, **a.g.m.**, s. 455.

¹⁶⁵ Çapraz, **a.g.m.**, s. 454.

¹⁶⁶ Ronald Grigory Suny, "The Emergence of Political Society in Georgia", **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 114.

bölgenin Ruslaştırılmasına direnme kapasitesini azaltmak için bir araç olarak görmüş ve Abazaları Osmanlı Devleti'ne sürerek boşalan topraklara Rus Kozaklarını¹⁶⁷ yerleştirmiştir¹⁶⁸.

Rusya'nın uyguladığı bu nüfusu lehine değiştirme politikası XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. 1904-1905 yıllarında 45 bin Ermeni, Güney Kafkasya'ya getirilerek yerleştirilmiştir¹⁶⁹. Ermenilerin Kafkasya'da nüfusunun artması ile Rusya'nın istediği ortam oluşmuş ve bölgeye sonradan gelen Ermeniler bölgenin yerli halkına hiç rahat vermemiştir. Toprakların asıl sahibi gibi davranan Ermeniler terör teşkilatları aracılığıyla Azerilere zorbalık yapmışlardır.

1.3. Rusya'nın Kafkasya'yı Ruslaştırma Çabası

Rusya, Kafkasya'yı hem Osmanlı Devleti ile arasında tampon bölge olarak kullanacak hem de Boğazlara sahip olabilmek için köprü olarak kullanacaktır. Rusya, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tek uluslu bir toplum inşası için Ortodoks ve Rus olmayan halklar üzerinde Rusça literatürde “*Rusifikatsiya*” diye adlandırılan Ruslaştırma siyasetini izlemiştir. “*Rusifikatsiya*”, farklı anlama sahip iki ayrı kelime ile tanımlanıyordu. Bu kelimelerden ilki “*obrusit*”, ikincisi ise “*obruset*” idi. “*Obrusit*” kelimesi iktidar eliyle Ruslaştırma anlamına geliyordu. “*Obruset*” ise, kendi isteği ile Ruslaşma çabasını ifade ediyordu. İlkinde, devletin temel politikası, iletişim ve düşüncede birliği sağlamaya yönelikti. Bunun için en önemli araç dil olarak görülüyordu. Bu düşüncüyü savunan L. A. Tihomirov, ülkedeki farklı yapıların ve kültürlerin birbirine ilim yolu ile bağlanabileceği inancına sahiptir. Bunu sağladıktan sonra millî ekonomi gibi alanlarda da rahatça adım atılabilirdi.

¹⁶⁷ Farklı dillere göre *Kozak*, *Kosak*, *Cossack*, *Kossak*, *Kazak*, *Rus Kazakları* olarak da adlandırılırlar. Ukrayna, Güney Rusya yerli halklarının karışımı ile 15.yüzyıl dolaylarında Don ve Dinyeper nehirleri civarında ortaya çıkan etnik topluluktur.

¹⁶⁸ Phillip Petersen, “Security Policy in Post- Sovyet Transcaucasia”, *European Security*, 1994, s. 9.

¹⁶⁹ Musa Qasımlı, “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnisiyatifleri Bağlamında Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik İşgal Politikaları (1987-2010)”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 77, 2015, s. 27.

Tihomirov tek dil, tek din ve tek bilim anlayışı ile tek bir ruh oluşacağına inanıyordu¹⁷⁰.

Rusya hem Ortodoks Hristiyanları hem de Müslümanları aynı şekilde Rusya'nın faydalı vatandaşları haline getirmek istemiştir¹⁷¹. Rusya'da “*İnorodtsi*” kelimesi imparatorluğun Slav olmayan halklarını tanımlamak için kullanılıyordu. Osmanlıdaki “*Gayr-i Müslim*” kelimesi dini bir karakter taşıırken, bunun Rusya'daki karşılığı sayılabilecek “*inorodtsi*” kelimesinin etnik anlamı öne çıkıyordu. Rus kökenli olmanın devlet kurumlarında ve hukuk alanında ayrıcalıkları vardı. Diğer milletler, hâkim Rus anlayışının baskısı altında yaşamak durumundaydı¹⁷².

Kafkasya'nın etnik ve dini açıdan farklı milletleri barındırması ve bölgenin coğrafi yapısı, yönetimi zorlaştırmıştır. Bu da Rusya'nın hâkimiyet kurmak için farklı siyasetler denemesine sebep olmuştur. Örneğin Şamil'in ele geçirilmesinden ve tüm Kuzey-Doğu Kafkasya'nın pasifize edilmesinden sonra Baryatinsky, Çeçen halkına bildiri yayınlamış: “*Egemen İmparator adına size duyuruyorum: 1. Rus hükümetinin atalarınızın inancını sonsuza dek yerine getirmek için size tam özgürlük sağladığını, 2. Askerlerin sizden asla talepte bulunmayacaklarını ve sizi Kazaklara çevirmeyeceklerini, 3. Bu kanunun onaylandığı tarihten itibaren üç yıl boyunca bir yardım verileceği, bu sürenin sonunda, halkın yönetimlerinin bakımı için evden üç ruble katkıda bulunması gerektiğini*” belirtmiştir¹⁷³. Ayrıca bu bildiride getirilen yöneticilerin halkı şeriat ve adetlere göre yönetecekleri, yargılamaların halk tarafından seçilen ve onaylanan kişilerden oluşan halk mahkemelerinde gerçekleştirileceği ve her birinin mülkü üzerindeki haklarının dokunulmaz olacağını beyan etmiştir. Fakat halkın Şamil'e olanlardan ötürü intikam geleneğinin ortadan kaldırılması ve katillerin Rus yasalarına göre yargılanıp cezalandırılacağı belirtilmiştir¹⁷⁴. Ancak, bildirinin yazılmasından iki yıl sonra, aynı Baryatinsky yeni valiye, amacı İslam'ı devirmek ve yaylaları Hristiyanlaştırmak olan karmaşık bir siyasi oyun oynamasını tavsiye etmiştir¹⁷⁵. Bütün bu vaatler yetkililer tarafından

¹⁷⁰ Танrıверди, **a.g.m.**, s. 541.

¹⁷¹ Барабова Эмира, **a.g.m.**, s. 1.

¹⁷² Танrıверди, **a.g.m.**, s. 540.

¹⁷³ Я. Гордин, **Зачем России Нужен Был Кавказ**, Санк-Петербург, 2008, s. 202.

¹⁷⁴ Я. Гордин, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁷⁵ Я. Гордин, **a.g.e.**, s. 203.

yerine getirilseydi, o zaman Çeçenya'da daha sonraki ayaklanmaların belki de yaşanmayacağı ve tüm diğer trajik olayların olmayacağı yeterince kesin olarak varsayılabilir.

İ. F. Paskevich ve Kont E. V. Kankrin Kafkasya ile ilgili bir çalışma hazırlamış ve Paskevich tarafından 1829 ve askeri-halk idaresinin tamamen ortadan kaldırılması sağlanmıştır. Hukuk, mahkeme ve idare alanındaki tüm yerel özelliklerin ortadan kaldırılması, taşrada modellenen, katı bir şekilde merkezileştirilmiş bir hükümet sistemi getirilmiştir¹⁷⁶. Çünkü Rusya, Kafkasya'yı istila ettikten sonra bölgede askeri yönetim ve toprak sorunu ortaya çıkmıştır¹⁷⁷. 10 Nisan 1840 yılında idari bir düzenleme yapmış ve bu düzenleme ile Kafkasya bölgesi, Tiflis Gubernatörlüğü ve Hazar vilayeti olarak iki idari birim olarak düzenlenmiştir. Ayrıca daha önce ceza davaları askeri mahkemeler tarafından görülürken genel mahkemelere devredilmiştir¹⁷⁸.

1844 yılında idari bir düzenleme yapılmış ve Rusya, Kafkasya'da yeniden savaş sorunlarıyla karşı karşıya kaldığı için krizi aşmak adına bir Kafkas Valiliği kurmuştur¹⁷⁹. Çar'a bağlı bir idari sistem olan Kafkasya Genel Valiliğinin başına ise M. Vorontsov atanmıştır¹⁸⁰. Vorontsov Kafkasyalılarla ticaret ve barış için çabalamış yıkıcı askeri eylem yerine diplomasi ve ekonomiyi kullanmıştır¹⁸¹. Vorontsov göreve başladığında yönetim gözle görülür biçimde değişmiştir. Kafkasya'yı imparatorluğun üretken ve ayrılmaz bir parçası haline getiren özel, bölgesel bir politika izlemiştir¹⁸².

Kafkasya bölgesinin, Rus okulları ve Hristiyan inancı aracılığıyla ilhak edilebileceği düşüncesiyle daha 1777 yılında gençleri eğitmek için Mozdok'ta özel bir okul kurulmuş bu okul aracılığıyla Osetleri, Hristiyanlığa geçirerek bölgede

¹⁷⁶ Барабова Эмира, **a.g.m.**, s. 2.

¹⁷⁷ Berzeg, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁷⁸ Asker, **a.g.m.**, ss. 517-518.

¹⁷⁹ Амиран Урушадзе, “Кавказ В Конце XIX – Начале XX В.: Проблемы Управления И Модернизации На Южной окраине Российской Империи”, **УДК**, 94, 2015, s. 144.

¹⁸⁰ Aslan, **a.g.m.**, s. 711.

¹⁸¹ Барабова Эмира, **a.g.m.**, s. 3.

¹⁸² R.H. Rhineland, “Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 87.

kiliseler açmışlardır¹⁸³. Fakat onların düşündüğü gibi olmamış, Kafkasya’da nüfusun Hristiyanlaşması yavaş ilerlemiş ve çok az başarılı olunmuştur. Hükümet, Osetler ve diğer dağ halkları arasında Hristiyanlığın durumunu güçlendirmek için Mozdok piskoposluğu kurarak, 1793 yılında Gaioz’u başpiskopos olarak atamıştır. 1779 yılında Mozdok Piskoposluğu, Astrahan Piskoposluğu ile birleştirilmiş ve Gaioz tekrar ikisinin başı olmuştur. Gaioz, gençlerin kapsamlı bir zihinsel ve ahlaki eğitimini savunarak bunun özel bir çalışmanın konusu olmasını istemiştir. Çünkü çocuk yetiştirmenin beşikten başlaması gerektiğine inanılıyordu, bir çocuğun geleceğinin, bebeklik döneminde onda geliştirilen karaktere bağlı olduğuna inanılıyordu. Rus etkisinde çocuklar yetiştirmenin de temel yolunun eğitim olduğu düşünüldü¹⁸⁴.

Kafkasyalıların asimilasyonu sürecinde eğitimin önemli bir rol oynadığı kabul edildikten sonra Gürcüler için Ermenilerden, Ermeniler için Azeriler ve diğer Kafkasyalılardan çok daha fazla okul inşa edilmiştir. Yıllar boyunca eğitim için ayrılan paralar, bir bütün olarak Kafkasyalıları karşı muamelede benzer bir eşitsizlik göstermiştir. Vorontsov, imparatorluğun sunduğu medeniyetten yararlanmak için Gürcülerin daha uygun olduğunu düşünmüştür. Bununla birlikte, reformların başarısı temelinde, imparator 1853 yılında Kafkas okul sistemini düzenli ve imparatorluk okul sisteminin bir parçası olarak kalıcı duruma getiren bir yasaı onaylamıştır¹⁸⁵.

Vali Vorontsov, kamu hizmeti için yeterli sayıda kalifiye Kafkasyalı olduğunu düşünse de zamanla sayı yetersiz kalmıştır. Kafkasya bölgesinde amaçladığı Ruslaştırma politikasını icra etmenin kolay olmayacağını anlayan Rusya, bölgeyi yönetmek için Rus eğitimi almış ve bölgede yaşayan yerli halktan sadık yöneticilerin yetişmesine yönelik bir politika izlemiştir¹⁸⁶. Vorontsov, tüm Kafkas okul sistemi hakkında bir araştırma yaptırmış 1848 yılında deneme bazında bir

¹⁸³ Н. О. Блейх, "Просветительская Политика России В Области Начального Образования На Кавказе Во Второй Половине Века", **Кавказ На Источеских Переломах XIX-XX Столетий: Проблемы Политической, Социальной и Интеллектуальной Истории**, Сухум, 2014, s. 118.

¹⁸⁴ Н. О. Блейх, **a.g.m.**, s. 119.

¹⁸⁵ Rheinlander, **a.g.m.**, s. 99.

¹⁸⁶ Asker, **a.g.m.**, s. 519.

Kafkas eğitim bölgesi oluşturulmuştur. Gürcülerin ihtiyaçlarına hizmet etmek için Kutaisi'de yeni bir gimnazya inşa edilmiştir. Gimnazya'da Rusça ve Rus Tarihi gibi dersler yer almıştır¹⁸⁷. Daha sonra bölge okulları sistemi genişletilerek 1848 yılı tüzüğünde bölge okullarının amacı; Müslümanlar ve ticaret becerilerini öğrenmek isteyenler için eğitim kurumları olarak belirtilmiştir. Vorontsov, Kafkas gimnazya mezunlarının Rus özel veya yüksek öğrenim enstitülerinde eğitim görmelerini sağlamak için devlet bursunu bile güvence altına almış ve Rus üniversitelerine gitmek isteyen ancak belirli alanlarda zayıf olan gimnazya mezunları için bu üniversitelere bağlı özel yatılı okullarda yer ayarlamıştır¹⁸⁸.

Kazan Üniversitesi'nde Türk Dilleri Profesörü olan İlminskiy de Ruslaştırmaya yönelik eğitim politikası takip edilmesi gerektiğini savunanlardandır. İlminskiy, 1869 yılında Ruslaştırma politikasına dair bir rapor hazırlayarak yerel dilde fakat Rus kültürü ve dinine yönelik bir eğitim verilmesi ayrıca Rusça dersinin de olması gerektiğini belirtmiştir¹⁸⁹.

İlminskiy'in geliştirdiği Ruslaştırma politikası hem Türkistan'da hem Kafkasya'da oldukça etkili olmuştur. İlminskiy, yerli halkların yerel dillerinde bir Ortodoks Hristiyan kültürü yaratmak gerektiği üzerine bir politika geliştirmiştir. Dönemin Eğitim Bakanı Tolstoy tarafından da bu proje desteklenmiştir¹⁹⁰. Ruslar bu düzenleme ile bölgede Rus okulları kurup, Rus dilinde dersler verecekler, hocaları da Türkçe bilen Ruslardan olacaktır. Amaçları ise Türk çocuklarını, inanç ve manevi birliklerinden ve millî duygularından uzaklaştırmaktır¹⁹¹. Kafkasya'da da bu okullar özellikle Hükümet tarafından teşvik edilmiş ve Müslüman çocukların bu okullara gitmesi için her türlü imkân sağlanmıştır¹⁹². Bu okullarda yetişip Rus ordusunda görev alan pek çok Müslüman genci vardır. İlk başlarda bu okullara tepkiler olsa da

¹⁸⁷ Rheinlander, **a.g.m.**, s. 98.

¹⁸⁸ Rheinlander, **a.g.m.**, s. 99.

¹⁸⁹ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yönetilen Ruslaştırma Faaliyetleri", **Billig**, S. 23, 2002, ss. 71-72; Zenkovsky, **a.g.e.**, ss. 25-26.

¹⁹⁰ Kutay Üstün- Metehan Karakurt, "İlminskiy'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, S. 42, 2019, s. 183.

¹⁹¹ Gürbüz Alkazak, **Mücahitlikten Muhacirliğe Alkazaklar 1**, Kayıt Yayınları, İstanbul, 2021, s. 25.

¹⁹² Cengiz Çağla, **Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika**, Bağlam Yay., Ankara, 2002, s. 36.

zamanla kabullenilmiş ve 1910-1914 devresinde Rus okullarına karşı ilgi artmıştır¹⁹³. Ruslar için çok farklı okullar açılırken Müslümanları, Rus kültürünü empoze eden ilkokullar açarak Ruslaştırmaya gayret etmişlerdir¹⁹⁴.

Eğitim alanında Kafkasya’da, Rusya yönetiminin “*dağlı*” tabirini kullandığı Kuzey Kafkasya halklarına ayrı önem verilmiştir. Eğitim, kendi amacının dışına çıkarak politik bir araç olarak, bilhassa Çerkezleri İmparatorluğun kurallarına uydurmak için kullanılmıştır¹⁹⁵. Müslümanların bu okullara meyli artsa da aksi örnekler de görülmüştür. Örneğin Dağıstan Yamankale şehrinde bulunan Kazan Müslümanları zorla 1909 senesinde mektep inşasına ruhsat alıp inşaata başlamış ve 1911 yılında okulu bitirip burada eğitime başlamışlardır¹⁹⁶. Dağıstan’daki Rus okulları aracılığıyla Rus etkisi çarlığın çıkarları tarafından dikte edilmiştir¹⁹⁷.

XIX yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın başlarında reformların önemli bir kısmı eğitimin geliştirilmesi üzerine olsa da fon eksikliği sistematik şekilde uygulamasına izin vermemiş ve Rusya için Kafkasya’nın karmaşık modernizasyonu sorunu tam bir çözüm alamamıştır¹⁹⁸. Eğitim, Ruslaştırma sürecinde belki de en önemli konuyu teşkil etmiştir fakat Rusya sadece eğitim alanında değil Kafkasya’yı Ruslaştırmak için farklı alanlarda da önemli adımlar atmıştır. Çünkü Kafkasya bölgesi petrol açısından o kadar zengindir ki 1900’lü yıllarda dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü’ye ait idi¹⁹⁹. Bu durum da Rusya’nın bölgeden asla vazgeçememesi ve Ruslaştırmak için her yolu denemesiyle sonuçlanmıştır.

1846 yılında Güney Kafkasya’nın Müslüman ağalarının toprak mülkiyeti hakkını iade eden bir yasal düzenleme çıkarılmıştır. Bu düzenlemedeki amaç toprak sahipleri aracılığı ile halkı denetlemektir. Rusya, Kafkasya’da bir taraftan Ruslaştırma politikası uygularken diğer taraftan da sindirme ve zulüm yaparak

¹⁹³ Zenkovsky, **a.g.e**, s. 103.

¹⁹⁴ İhsan Ilgar, **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 1988, s. 179.

¹⁹⁵ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 548.

¹⁹⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Eylül 1910, Nu: 11645.

¹⁹⁷ Н. О. Блейх, **a.g.m.**, s.120.

¹⁹⁸ Амиран Урушадзе, **a.g.m.**, s. 145.

¹⁹⁹ Asker, **a.g.m.**, s. 522.

hâkimiyet kurmaya çalışmıştır²⁰⁰. Ruslara göre Slav ve Ortodoks olmak bir üstünlüktür. Bu yüzden Müslümanlar daima sınırlı haklara sahip olmuşlardır. Slav olmayan Hristiyan halklar ise Gürcü, Ermeni, Fin ve Baltık halkları sömürge halklar arasında kalmış fakat yine de Müslümanlara oranla daha fazla hakka sahip olmuşlardır²⁰¹. Kuzey Kafkasya’da Rus veya Kazak biri suç işlerse sivil mahkemeler Kuzey Kafkasyalıları suç işlerse askeri mahkemeler davalara bakmıştır. Ayrıca Ruslar, Kafkasyalıları sindirerek topraklarını Ruslara vermişlerdir²⁰².

Vorontsov döneminde Kafkas milliyetçiliği farklı yönler almış Ermeni patriği V. Nerses ile arkadaşlık kurarak, bu kişinin Ermeni nüfusunu genel olarak sadık tutmadaki büyük etkisini güvence altına almıştır. Ruslaştırma politikası, Kafkasya’nın Rusya İmparatorluk yapısı ile her yönden bütünleşmesi amacını taşıyordu. Farklı kültürlerin ve birçok etnik grubun birlikte yaşadığı Kafkasya, bu özelliği ile İmparatorluğun Ruslaştırma politikasının selameti açısından bir tehdit unsuru olarak görülüyordu. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, hem Kuzey Kafkasya hem de Güney Kafkasya’nın Rusya İmparatorluğu’na her yönden entegre olması yönünde uygulamalar daha sık görülmeye başlanmıştır. Ermeni-Gregoryan kiliseleri ve Gürcü dili üzerindeki baskı artmıştır²⁰³. Ermeni milliyetçileri, esas olarak toprak bütünlüğüyle, özellikle de Türkiye topraklarını da dâhil ettikleri bir Rus Ermenistanı oluşturmakla ilgilenmişlerdir. Gürcü milliyetçileri ise Rus asimilasyonu için yapılan baskılar karşısında Gürcü kültürünü korumakla uğraşmışlardır. 1870’lerden 90'lara kadar artan Kafkas milliyetçiliği, baskıcı Ruslaştırmaya karşı olumsuz bir eylem olarak sunulmuştur. Bununla birlikte, milliyetçilik, Rusya’nın Kafkasyalıları için yaptıklarının bir sonucu gibi görünmektedir²⁰⁴.

İdari anlamda bölgeyi M. S. Vorontsov 1844-1854 yılları arasında, A. I. Baryatinsky 1856-1862 yılları arasında Grandük Mihail Nikolayeviç ise 1862-1881 yılları arasında yönetmiştir²⁰⁵. 1883 yılında “*Kafkasya ve Zakaşkasya Krayı’nın Yönetiminin Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Kanunname*” yayınlanmış, bu

²⁰⁰ Asker, **a.g.m.**, s. 518.

²⁰¹ Asker, **a.g.m.**, s. 518.

²⁰² Berzeg, **a.g.e.**, s. 102.

²⁰³ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 546.

²⁰⁴ Rhineland, **a.g.m.**, s. 102.

²⁰⁵ Амиран Урушадзе, **a.g.m.**, s. 147.

kanunname ile merkezin otoritenin artması öngörülmüştür. Bununla beraber Kafkasya, “*Kafkasya Bölgesi*” (*Caucasus Region*) olarak kurumsallaştırılıp, Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya olarak ikiye bölünmüştür. Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya Valiliği olarak idare edilen bölge kendi içerisinde guberniyalara²⁰⁶ bölünmüştür. Transkafkasya (*Güney Kafkasya*); Tiflis, Kutaisi, Elizavetopol, Erivan ve Bakü guberniyalarına ayrılmıştır²⁰⁷. Kuzey Kafkasya guberniyalarına Rus işgallerini garanti altına almak için Kuban ve Terek Rus köylüleri yerleştirilmiştir²⁰⁸. 1881 yılında valilik lağvedilmiş daha sonra 1905 yılında tekrar kurulmuştur. Kafkas bölgesinin son valisi 1905-1915 yılları arasında görev yapan Vorontsov-Daşkov olmuştur²⁰⁹.

Bu idari sistemin amacı ise bölgede bulunan farklı toplulukları iyi yöneterek esareti altına almaktır²¹⁰. Rusya, Kafkasya’yı işgal ettiği ve hâkimiyetini güçlendirmeye çalıştığı süreç içerisinde bu bölgede görev yapan askeri idarecilerin direktiflerini dikkate almış ve Zubov, Lazarey, Prens Tsitsianov, Kotlyarevskiy, Yermolov, Paskyevic ve Rozen gibi komutanlara bölge ile ilgili raporlar hazırlatmıştır²¹¹.

Rusya’nın yönetimi karmaşık bir girişim olmuştur. Karmaşıklık, kısmen, Rus olmayan bu bölge ile birbirine benzemediği için mevcut olmuştur. Kafkasya toprakları, Ruslar yerleştiğinde sosyal, etnik, dilsel, kültürel, politik olarak o kadar bölünmüştü ki, Kafkasya’nın sadece coğrafi anlamda bir anlamı vardı. Kafkasya, yönetilmesi oldukça zor ve merkezden uzak bir bölge olarak kalmıştır²¹². Bölge özellikleri dikkate alınarak idari kurumlar oluşturulmuştur. Yerli nüfusun yaşadığı bölgelerde tüm memurlar ve idari kurumlar (birkaç istisna dışında) valinin

²⁰⁶ Rusya’da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü. Yönetim bölümleri açısından Rusya, 1708 yılına kadar yüzölçümü ve statüsü birbirinden çok farklı uyezdlardan oluşuyordu. I. Petro’nun 29 Aralık 1708 tarihli fermanıyla guberniyalara bölünmüştür.

²⁰⁷ Jane, **a.g.t.**, s. 89.

²⁰⁸ Kopisto, **a.g.t.**, s. 30.

²⁰⁹ Барабова Эмира, **a.g.m.**, s. 5.

²¹⁰ Ömer Karataş, “Rus Arşiv Belgelerine Göre Kafkas Göçü ve Sonrası Gelişmeler (1860-1865)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 647.

²¹¹ Karataş, **a.g.m.**, s. 646.

²¹² Rhineland, **a.g.m.**, s. 102.

denetimine tabiydi²¹³. Vorontsov, en iyi bağı, Kafkas sosyal seçkinlerinin Rus emperyal liderliğine etkin bir şekilde asimile edilmesi yoluyla oluşturabileceğine inanıyordu. Yüzyıllar boyunca birçok sınır bölgesinde Rus ajanları, yerli liderleri Çar'ın sadık hizmetkârları haline getirmiş ve Vorontsov da bu politikayı benimsemiştir. Pek çok kişi onu, Rus yetkilileri görevden alıp yerlerine Kafkasyalı yerlileri getirdiği için eleştirmesine rağmen, politikası etkili olmuştur. General F. Paskevich ve Baron P. V. Hahn, rasyonelleştirici ve Ruslaştırıcı çözümlerle yerli Kafkas liderlerini yabancılaştırmıştır. Rus General Yermolov'un yerine geçen Paskevich, Kafkas geleneklerine ilgisiz olduğu kadar cahil ve kötü şöhretli bir Rus idi. İmparator Nicholas'a, Rus yasalarını ve prosedürlerini getirerek düzensizlikleri ve yolsuzluğu ortadan kaldırmasını önermişti, bununla Kafkasyalıların bağlılığını kazanacağını ve onları Rusya'ya yaklaştıracığını öne sürmüştür²¹⁴. Vorontsov ise yerli Kafkas aristokrasinin sevgisini ve sadakatini diğer tüm Rus yöneticilerden daha fazla kazanmıştır²¹⁵.

Kafkasya'nın Ruslaştırılması, Kafkasya'ya atananlar tarafından sürekli olarak rapor edilirken 1902 yılındaki raporda Golitsin, Kafkasya'nın Ruslaştırılması ile ilgili olarak, başarılı bir uygulama yapılmadığını kaydetmiştir. Ardından Golitsin, bölgeyi aceleyle kolonize etmeye ve Ruslaştırmaya başlamıştır. Bölgenin Ruslaştırılma çabası korkunç bir Kafkas kargaşasına yol açmıştır²¹⁶. Kafkasya'daki Rus emperyal politikası, sadece bölgeyi Rus ağı içinde tutmayı amaçlamakta tutarlıydı. Bunun ötesinde tutarlılık bulmak zordur. Kafkasya'daki bu Rus egemenliği dönemi, askeri stratejiyle ilgilenen yetkililer ile daha çok sivil sorunlarla ilgilenen yetkililer arasında, ortalığı tamamen temizlemek isteyenler ile yeterince rahat bırakmayı tercih edenler arasında sürekli bir çekişmeydi²¹⁷.

Kafkasya bölgesine yönelik Rusya'nın planlı bir şekilde gerçekleştirdiği diğer bir adım ise köleliği kaldırmaktır. Çünkü köleler, Kafkasya'nın sosyal hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Hatta Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne gerçekleşen göç

²¹³ В. А. Кумпан, “Кавказ в Административно- Политической Системе России. Исторический Опыт Обособления”, **Парадигмы и Оценки Кавказской Политики России в Прошлом и Настоящем**, Краснодар, 2013, s. 92.

²¹⁴ Rhineland, **a.g.m.**, s. 91.

²¹⁵ Rhineland, **a.g.m.**, s. 88.

²¹⁶ Вагабова Эмира, **a.g.m.**, s. 4.

²¹⁷ Rhineland, **a.g.m.**, s. 89.

hareketlerinde köleler de sahipleriyle birlikte göç etmiştir. Rusya’da 1861 manifestosu ile kölelik kaldırılmış ve artık kölelerin mülk edinmesi, mahkemede yargılanabilmesi ve ticaretle uğraşması serbest olmuştur. Bu manifesto 1864 yılında Kafkasya’ya ulaşmıştır²¹⁸. Rusya, kölelerin özgürleşmesinden ziyade sahiplerine düşman olan bir sınıf ve Kafkasya’da bir karışıklık çıkarmayı hedeflemiştir²¹⁹. Rusya köleleri serbest bırakma şartı olarak da Hristiyan olmalarını istemiş ve azad edilen kölelerin sahiplerine karşı gelerek bölgede isyan hareketlerinin meydana gelmesine sebep olmuştur²²⁰. Çar Hükümeti, Müslümanların dini eğitimi ile ilgilenen mollaların Rusça bilmelerini şart koşturmuş, bu şart 16 Temmuz 1888 tarihinde yasalaşmıştır. 11 Ekim 1890 tarihinde Mollaların Rusça bildiklerini belgelemek için sınava girmelerini zorunlu hale getiren yasa kabul edilmiştir²²¹.

1866 yılında Rusya’nın 1864 yargı reformu Kafkasya’yı da kapsayacak şekilde genişletilmiş, böylece yerel mahkemeler ve yasalar çıkarılarak bölge imparatorluk sistemine entegre edilmeye çalışılmıştır. Hâlbuki burjuva reformları olarak adlandırılan reformlar Kafkasya’da oldukça çelişkili duruma düşmüştür. Çünkü yerel burjuvaziye uygun adli ve idari yasalar getirmiş, Çarlık bürokrasisinin mutlak otoritesini mümkün olan en büyük ölçüde korumayı öngörmüştür²²².

Bölgenin sosyo-kültürel yapısıyla beraber aslında dini yapısını da değiştirmeyi hedefleyen Rusya, Kafkasya’da Müslümanlar ve diğer milletler arasında “Ortodoks” mezhebini yaymak için bir misyoner heyeti oluşturulmasını kararlaştırmış ve Ortodoks mezhebini yayması, anlatması için senelik bin beş yüz ruble ödenmesi ve dört misyoner görevlendirilmesi hakkında 1887 yılında bir kararnâme yayınlamıştır²²³. Kafkasya’dan alınan bilgilere göre bu konuda Rusya tarafından Müslüman halka zulüm edilmiştir. Şöyle ki Rus askerleri, Müslüman köylerini yağmalayarak, halkı dinini değiştirmedikleri takdirde idam edeceklerini belirterek Hristiyan olmaya mecbur bırakmışlardır. Cami ve mektepler pislendirilmiş,

²¹⁸ Asker, **a.g.m.**, s. 521.

²¹⁹ Karataş, **a.g.m.**, s. 649.

²²⁰ Karataş, **a.g.m.**, s. 650.

²²¹ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 551.

²²² Suny, **a.g.m.**, s. 116.

²²³ BOA, HR. TH. 73. 28. 2.

kadın ve kızlar rezil edilerek idam edilmiştir. Öldürülmeyen erkekler ise Sibiry'a gönderilmiştir. Bütün bunlar Rus komutanların emriyle ve gözü önünde ve bütün Müslümanları mahvetmek maksadıyla yapılmıştır. Hatta Rusya tarafından zabtedilen Ardahan şehrinde de bu gibi zalimlikler gerçekleşmiştir. Ruslar yerli halkı katlederek, kadınların ırzlarına geçmiş, mallarını yağmalamışlardır²²⁴. Hakan Altın'ın bir Fransız gazetesinden aktardığı bilgiye göre 1863 yılında Şapsığ köyünde Ruslar tarafından kıyım gerçekleştirilmiş ve bu kıyımда köy halkı öldürülmüştür. Ölenlerin birinin üstünde “*Haydi git İngiltere Kraliçesinden yardım iste*”, diğerinin üstünde ise “*Koruyucunuz Türklere kendini satacağına burada kal*” şeklinde notlar bulunmuştur²²⁵.

Çerkez sürgünleri de Rusların Kafkasya'yı Ruslaştırma çabasının sonucudur. Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Ferah Ali Paşa sayesinde Çerkezler arasında İslamiyet'i oldukça hızlı yaymayı başarmıştır²²⁶. Ayrıca Kuzey Kafkasya, Ruslara karşı en çok direnen bölge olmuş ve Kafkasya'nın tamamen işgal edilebilmesi için bu bölgede bulunan Çerkezlerden kurtulmak gerektiği düşünülmüştür. Çerkezlerin Müslüman olması ve Osmanlı Devleti'ne yakınlığı üzerine Ruslar, bu bölgeyi temizleyerek Kozakları yerleştirme fikrini benimsemiştir²²⁷.

Müslümanlar, Rusya'nın tüm bu zalimlikleri karşısında dini kimliklerini kaybetmemek için mücadele etmiştir. Rusya da Müslümanları asimile etmenin pek kolay olmayacağını görünce farklı politikalara yönelmiştir. Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakından ve kapitalist ilişkilerin yörüngesine girmesinden sonra, bu bölge onun için sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda jeopolitik ve askeri-stratejik açıdan da önemli olmuştur. Bu koşullar altında görev, hükümet karşıtı eylemlere izin vermesini engellemek için Kafkasya'nın nihai olarak pasifize edilmesi ve burada Rus dili ve Rus eğitimi temelinde “*Vatandaşlık*” için planlar yapmıştır²²⁸. Rus dili de yalnızca

²²⁴ BOA, HR. TO. 496. 60. 1. 1.

²²⁵ Altın, a.g.m., s. 585.

²²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. III, İlgi Kültür Sanat ve Yay., İstanbul, 2011, s. 221.

²²⁷ Hakan Altın, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletine Yapılan Çerkes Göçleri”, **Belgi**, S. 14, 2017, s. 585.

²²⁸ Н. О. Блейх, a.g.m., s. 114.

siyasi bir tutumun bir sonucu olarak değil sömürge yayılmacılığının ana özelliklerinden biri olarak Kafkas nüfusu arasında başarılı bir şekilde yayılmıştır²²⁹.

1908 yılında Kafkasya'da bulunan Müslüman ahalideki silahların toplattırılması emredilmiş fakat daha sonra Müslüman ahalideki silahların toplattırılması hakkındaki tedbirden bir süreliğine vazgeçilmiş, Kars'a büyük küçük yüz kadar top ve cephane vesaire götürülmüştür²³⁰. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya saldırması halinde Kafkasya'daki Müslüman ahalinin tamamen ayaklanacakları Ruslarca kesin olarak görüldüğü için böyle bir uygulama düşünülmüştür²³¹.

18 Haziran 1888 tarihinde Moskovskaya adlı bir Rus gazetesinde yayınlanan makalede Rusya'nın aslında Osmanlı Devleti'ne karşı ne gibi amaçları olduğu açıkça ortaya konmuştur. Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında meydana gelen her savaşta Ayasofya'nın tekrar alınacağını ümit edildiği belirtilmiştir. Semerkand, Buhara ve Kafkasya vasıtasıyla ilerlemekte oldukları, çekmekte oldukları zahmetlere karşılık mükâfât olabilir şeklinde devam eden yazıda Hristiyanların Müslümanlar üzerine muzaffer olmaları ancak Ayasofya ile olabilir şeklinde ifade edilmiştir. İşte bu zafer türküsünü duymayı Ruslar aslında Osmanlı Devleti'ne karşı her muharebede beklemişlerdir. Rusya'ya göre Ayasofya'nın kubbeleri yenilenecek ve Bizans tekrar Hristiyanlık mihrabını görecektir. Ruslar Ayasofya'yı kilise yaparak Bizans'ı ihyâ etmeyi düşünmüşlerdir²³². İşte Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bu umutlarına yönelik en önemli yol Kafkasya'ya sahip olmaktan geçmektedir. Rusya her zaman Bizans İmparatorluğu'nun yerini almaya, yani Ortodoksluğun merkezi olmaya çalışmıştır. Rus devleti için yörüngesine yeni bölgelerin dâhil edilmesi genişleme sınırları ve Ortodoks dünyası, Ortodoks halkının sayısında bir artış anlamına gelmiştir²³³. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın Siirt'e kadar Anadolu'yu işgal etmesi de asıl amacını çok açık ortaya koymaktadır.

Özellikle 1908 yılından itibaren Kafkasya bölgesinde Rus zulmü artmıştır. 1908 senesinde yapılanlar eskiye nazaran daha şiddetlidir. 1907-1908 senelerinde

²²⁹ Н. О. Блейх, **a.g.m.**, s. 115.

²³⁰ BOA, Y. MTV. 308. 188.

²³¹ BOA, Y. MTV. 308. 188.

²³² BOA, Y. PRK. TKM. 12. 15. 1.

²³³ Вагабова Эсмира, **a.g.m.**, s. 1.

uygulamaya başlanan tutuklamaların Kafkasya ve hatta bütün Rusya tarihinde bir örneğine daha rastlamak zordur. Rus, Leh, Yahudi ve Fin olmak üzere bu tarihe kadar pek çok kişi garip bir şekilde tutuklanmıştır. Bütün bir millet ihtilalci ve tehlikeli olmakla yok yere itham edilerek toplu olarak hapislere atılmıştır. 1908 senesindeki mezalim hiçbir mevkiyi de tanımamıştır. Ermeni kilisesinin genel merci olan Katolikos, genel vaiz, cahil, köylü, zengin, fakir, esnaf, öğretmen, rahip, kadın, erkek, çocuk kısacası Güney Kafkasya'da bulunan bütün Ermeniler cümleten zulme ortak olmuştur. Zulüm, 1908 Temmuz'unda Tiflis'te başlayarak 1909 yılı başlarında şiddetlenmiştir. Yaklaşık 1.000 kişi tutuklanmış 500 kişi hapishanelere atılmıştır. 1911 yılında Novoçerkassk hapishanesinde Tifo hastalığı yayılmış ve pek çok kişi vefat etmiştir. Bu hapishane 270 kişilik olmasına rağmen içine 850 kişi hapsedilmiştir. Bu izdiham ile beraber sağlık konusunda bir felaket olması da olağan hale gelmiştir. 1911 Martın'da Novoçerkassk hapishanesine giden bir doktor şu bilgileri vermiştir: *“Hücreler kapasitelerinin üstünde insanla doldurulmuştur. Bu hücrelerin içinde tuvalet için tahta kutular vardır. Bunlardan yayılan koku işte havayı kirletiyor bu kokuların yanı başında tutukluların içeceği suyu içeren tahta kaplar bulunuyor. İnsanların üstü başı son derece pis olup ancak üç haftada bir kere çamaşır değişebiliyorlar”*. Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Doktor, tifo hastalığının ortaya çıkışına işaret etmiş ise de bir daha böyle beyanlarda bulunmaması için kendisi uyarılmıştır. Hapiste bulunanların yakınları hapishanenin bu durumunu öğrenince Adliye Nazırı'na telgraf çekmişler fakat bunu yapanlar tespit edilmemiş ve dilekçe yazanlar tutuklanmıştır²³⁴.

Van, Tiflis ve Gürcistan'da da 1908 yılından itibaren dikkatler yoğunlaşmış ve sürekli aramalar gerçekleştirilmiştir. Sözde tedbir amaçlı yapılan bu aramalarda mermiler ele geçirilmiştir²³⁵. Rusların Kafkasya'yı işgalinde sadece Müslümanlar değil Hristiyan halk da memnuniyetsizliğini göstermiştir. Gürcü rahipler Rus Ortodoks kilisesine bağlı olmayan bağımsız Gürcü Ortodoks kilisesi istiyorlardı. Gürcü burjuvazisi ruhban sınıfıyla beraber Gürcistan'a Çarlık Rusya'sı hâkimiyetinde muhtariyet, Gürcü kilisesi için bağımsızlık istemiştir. Ayrıca

²³⁴ Tercüman-ı Hakikat, 8 Temmuz 1911, Nu: 10871.

²³⁵ Tercüman-ı Hakikat, 16 Nisan 1910, Nu: 10430.

Gürcistan’da yerli mülki mahkemelerin açılması, mahkemelerde Gürcü dilinin kullanılması, ülkenin üst yönetiminde Gürcülere yer verilmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır²³⁶. Rusların Gürcülerle en büyük sorunları dil ve “*Mouravalık*” kurumu²³⁷ vesilesiyle olmuştur. Çünkü Ruslar bölgede hâkim dil olarak Rusça’nın kullanılmasını sağlamak istemiş, Gürcüler ise Gürcüce kullanmayı tercih etmişlerdir. Yargılama alanında da Rusça kullanıldığı için Gürcüler oldukça sıkıntı yaşamıştır. Mouravalar, kasaba ve nahiyelerin idaresinden sorumlu kişilerdir. Ruslar bölgeyi ilhak ettikten sonra Mouravalar yerine bölgenin güvenliğinden sorumlu *Kapitan-ispravnikler*²³⁸ atanmıştır. Bu durum da Gürcüler arasında Rus karşıtlığına sebep olmuş çünkü Mouravalar, Gürcülerin soylu ailelerinden seçilirdi. 24 Ocak 1804 tarihinde çıkarılan bir kanun ile Mouravalar tasfiye edilmiştir²³⁹.

Ermeniler ise Rusya tarafından Kafkasya’nın Ruslaştırılması için kullanılsa da işin ucu onlara da dokunmuş ve Ermenistan kurma hayali zamanla Rusya’yı da rahatsız etmiş ve Ermeniler üzerindeki Rus baskısı artmıştır. Hatta Ermeni memurlar yerlerinden alınarak Rus ve Müslümanlar onların yerine atanmıştır. 1896 yılında yapılan bir düzenleme ile yeni Ermeni okullarının açılmasına izin verilmemiş, Ermeni kiliselerinin sadece dini eğitim vermesi kararlaştırılmış ve Kafkasya’da bulunan okullarda Ermeni nüfusunun sadece %5 olması kararlaştırılmıştır. 1897 yılında ise 320 Ermeni Okulu kapatılmıştır²⁴⁰. 1907 yılında Rusya’ya dâhil olması istenilen bazı Ermeniler Osmanlı Devleti’ne dönmek istemiş fakat fesad çıkaracakları düşüncesiyle kabul edilmemişlerdir²⁴¹.

O dönem Rusya’da bulunan 30 milyonu aşkın Müslüman’ın durumu oldukça kötüdür. Zira Rusya’da gerçekleşen irtica hareketleri, Müslümanların hukukunu büsbütün bozmuştur. Üstelik kendilerini müdafaa etmek için ellerinde hiç mühimmat

²³⁶ İsmayılov, **a.g.e.**, s. 15.

²³⁷ **Mouravi**, bir il, ilçe, şehir, köy yöneticisi. Feodal Gürcistan’da idari pozisyon. Terim X. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır. Soyluların temsilcilerinden atanırdı. Kraliyet kararnamelerinin, mahkeme işlemlerinin vb. yürütülmesini izlediler. Bu pozisyon, Gürcistan’ın Rusya’ya ilhak edilmesinden sonra XIX. yüzyılda kaldırıldı.

²³⁸ **Kapitan-ispravnik**: Bölgedeki asiller tarafından kendi aralarından seçilen polis şefi.

²³⁹ Hayri Çapraz, “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, **OAKA**, 2006, s. 74.

²⁴⁰ Hayrullah Cengiz, “Rusya’nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, ss. 177-178.

²⁴¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III**, s. 2.

yoktur. İşte bu yüzden Müslümanlar, daima yüzlerini Osmanlı Devleti'ne dönmüşlerdir. Ayrıca Panslavizm hareketine karşı Panislamizm hareketinin oluşması gerektiği fikri Kafkasya'da Müslümanlar arasında hâkim olmuştur. Bu yüzden bir Müslüman kongresi düzenlenmesi ve bütün Müslümanların millî hukuklarını temin etmesi beklenmiştir. 1910 yılında Duma Meclisi'nde Müslümanların medeni hukuklarına dair bir layiha sunulmuştur. Bu layihadan dolayı otuz milyon Müslüman mağdur edilmiştir. Tatil günleri için düzenlenen kanunnamede Hristiyanların yortu günlerinde Müslümanların çalışmaları yasaklanmıştır. Hafta içi tüm günler Müslümanların çalışmaya mecbur olacakları bildirilmiş ve bu suretle otuz milyon Müslüman'ın dini hassasiyeti çiğnenmiştir. Bazı Ruslar bile bu kanunun adaletli olmadığını itiraf etmişlerdir. Bundan da anlaşılıyor ki Hükümet, Rusların meşru hukuklarını tanıırken diğer halkların hukukunu çiğneyen bir politika takip etmiştir. Rusya'nın dört bir yanından bu kanuna karşı şikâyetler yükselmiştir. Fakat Hükümet bu şikâyetlere itibar etmemiştir²⁴². 1913 yılında konu yeniden gündeme gelmiş, Kafkasya'da bulunan Müslüman dükkânları Nevruz gibi birkaç gün ile cuma günleri yalnız namaz vakitlerinde kapatırken Erivan gençlerinin müracaatı üzerine yerli memurlar tarafından şehrin Müslüman dükkân ve mağazalarının cuma günleri de kapalı bulundurulması kararlaştırılmıştır²⁴³.

Rusya'nın Müslümanlar üzerindeki baskısı gün geçtikçe artmış Tiflis ve civarında bulunan Müslümanlardan onları zorlayan miktarda askerlik bedeli adı altında vergi almışlardır. Bu vergiyi ödemekte zorlanan halk, vergi vermek yerine hizmeti yerine getirmek istediklerine dair hükümete birkaç defa müracaatta bulunmuştur. Duma Meclisi bütün Kafkasya'daki Müslümanlardan asker alınmasına karar vermiş fakat Duma'nın bu kararı üzerine Osmanlı Devleti ve İran hududundaki Müslümanların vergilerinin az olması ve askere alındığı takdirde Osmanlı Devleti ile bir savaş olduğu zaman Müslümanların nasıl bir tavır takınacağı konusu gündeme gelmiş ve dindaşlarına karşı silah tutmalarının pek de mümkün olmadığı bildirilmiştir²⁴⁴.

²⁴² Tercüman-ı Hakikat, 6 Temmuz 1910, Nu: 10510.

²⁴³ Tercüman-ı Hakikat, 23 Haziran 1913, Nu: 11571.

²⁴⁴ BOA, DH. SYS. 3. 17.

Kısacası, Rusya Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bölgeyi asimile edip sorunsuz bir hale getirebilmek için her yolu denemiştir. Hem askeri, hem sosyal hem de kültürel anlamda farklı baskılar uygulamış ve bölgenin sosyal dokusunu tahrip etmiştir.

1.4.1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Anlaşması

Rusya, Balkanlarda çıkarlarını korumak ve Hristiyan toplumların güvenliğini sağlamak üzere harekete geçeceği bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne 24 Nisan 1877 tarihinde savaş ilan etmiştir. Asıl niyeti ise Karadeniz'e egemen olup İstanbul ve Boğazları ele geçirmektir²⁴⁵. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, Tuna ve Kafkas Cephesi olmak üzere iki cephede gerçekleşmiştir. Ruslar iki cephede de başarılı olmuş ve Osmanlı Devleti 22 Ocak 1878 tarihinde barış teklifinde bulunmuştur²⁴⁶. O yıllarda Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Rus ordusu ve hazinesi de zor durumdaydı bu yüzden iki taraf da aslında savaşı uzatmak istemiyordu²⁴⁷. İlk mütareke şartları Edirne'de görüşülmüş daha sonra görüşmeler Yeşilköy (Ayastefanos)'da devam etmiştir. Ayastefanos, Rusya tarafından hususi olarak seçilmiştir. Çünkü Ayatefanos, İstanbul'un kapısı durumundadır ve görüşmelerin burada yapılması Rusya'nın gövde gösterisi yapması anlamına gelmektedir²⁴⁸. Burada gerçekleşen görüşmeler üzerine 3 Mart 1878 tarihinde anlaşma imzalanmıştır. Ayastefanos Anlaşması'nın en önemli kararlarından birisi anlaşmanın 16. maddesinde yer alan Ermeniler ile ilgili maddedir. Bu madde; Ermenilerin hakları için ıslahat yapılması bunun yanı sıra Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenilerin korunmasını ihtiva ediyordu²⁴⁹.

Ayastefanos Anlaşması ile Rusya, Osmanlı Devleti'ni parçalamış ve kurmak istediği Slav birliğinde önemli bir adım atmış oluyordu. Fakat bu durum Avrupa Devletleri nezdinde hiç hoş karşılanmamış ve özellikle İngiltere ve Avusturya'nın itirazları ile Ayastefanos Anlaşması bir ön barış niteliğinde kalmıştır. Daha sonra Avrupa Devletlerinin baskısı ile Avrupa'da bir kongre toplanması ve anlaşma

²⁴⁵ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2012**, Der Yay., İstanbul, 2013, s. 398.

²⁴⁶ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 2003, s. 520.

²⁴⁷ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yay., İstanbul, 1983, s. 238.

²⁴⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 521.

²⁴⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 522.

şartlarının yeniden belirlenmesi kararlaştırılmıştır²⁵⁰. Çünkü bu anlaşma, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Avrupa Devletleri için de aleyhte bir anlaşmaydı. Bu anlaşma ile Rusya çok güçlenip Avrupa Devletleri için tehlike arz ediyordu.

Yapılması planlanan Avrupa Kongresi, Berlin’de 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya, Yunanistan ve İran temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Bayındırlık ve İskân Bakanı Aleksandr Kara Tori Paşa, Mareşal Mehmet Ali Paşa ve dönemin Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey katılmışlardır. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşması’nda Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılmış, Rusya’nın Doğu Anadolu’da işgal ettiği Eleşkirt ve Beyazıt ise Osmanlı Devleti’ne geri verilmiştir²⁵¹. Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti 287.510 km² toprak kaybetmiştir²⁵². 1877-1878’deki Rus-Türk savaşı, Rusya’ya Kafkasya’da daha fazla ilerleme sağlayarak Rusya, güçlü bir Türk kalesi olan Kars’ı ve Batum limanını almıştır. Böylelikle tüm Kafkas bölgesini ele geçirmiştir²⁵³.

1.4.1.Berlin Anlaşması Sonrası Yaşanan Göç Hareketi

Kafkasya’yı ele geçiren Rusya’nın nasıl bir politika takip ettiğini ve Ruslaştırma adı altında yaptıklarını Lev Tolstoy “*köylere gece karanlığında dalıvermek âdet edinilmişti; böylece, baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyordu ve gece karanlığının örtüsü altında Rus askerlerinin, ikişer üçer, evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki bunları hiçbir resmi rapor görevlisi aktarmaya cesaret edemezdi*” şeklindeki sözleriyle Müslüman köylerinde yaşanan durumu açıklamaktadır²⁵⁴.

Daha önceleri küçük gruplar halinde devam eden göç hareketi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra hareketlenmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kuzey Kafkasyalılarından özellikle Abazaların Osmanlı Devleti’ne yardım etmesi

²⁵⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 523.

²⁵¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 527.

²⁵² Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 529.

²⁵³ Н. Л. Лятошинский, **a.g.e.**, ss. 17-18.

²⁵⁴ Justin McCharthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul, 1998, s. 34.

Rusları oldukça kızdırmıştır. 1878-1880 yılları arasında Kafkasya’da Çerkezlerde büyük bir göç hareketi başlamış 1878 yılı sonlarına kadar İstanbul’a gelenlerin sayısı 50.000 kişiye ulaşmıştır²⁵⁵. Osmanlı Devleti’nde malını satmadan gelenlere 10 yıl, savaş bittikten sonra malını satarak gelenlere ise altı yıl askerlik muafiyeti tanınmıştır²⁵⁶.

Aslında genel olarak bakacak olursak Rusların Kafkasya’yı istila etmesi iki büyük göç hareketine sebep olmuştur. Kafkasya’nın kuzeyinde yaşayan Müslümanlar Osmanlı Devleti’ne göç ederken, Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeniler Kafkasya’ya göç etmiştir²⁵⁷. Çünkü Rusya Kafkasya’yı istila etmeye başladığı zaman İslam ahalisiyle Hristiyan ahalinin aralarında husumet başlamıştır. Rusya amacına uygun olarak başlangıçta bütün dikkatini İslam ahalisi üzerine yöneltmiştir. İşte bu durum sonucunda da direnmeye çalışan pek çok Çerkez neticede Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır²⁵⁸.

Berlin Anlaşması ile Rusya’ya bırakılan Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde de aynı şekilde göç hareketi başlamıştır. Kars’ın Rusya’ya bırakılmasıyla bölge Kars ve Batum, Rus oblastı şekline dönüşmüştür. O dönemde Kars oblastı olan bölge Erzurum ilinin Oltu, Olur, Şenkaya bölgeleri, Kars ve Ardahan’ı kapsamaktadır²⁵⁹. Özellikle Ardahan ve Kars bölgeleri Rus ve Ermeni katliamlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Rus birlikleri 300’ü bulan kişiyi öldürmüşler ve şehri talan etmişlerdir. Kars’ta üç gün bölgenin yağmalanmasına müsaade edilmiştir²⁶⁰. Anadolu taraflarında, Rusya tarafından ilhak olunan yerlerdeki bütün ahalinin silahları toplanmıştır²⁶¹. Rusya’nın yeni işgal ettiği bu bölgelerde Müslüman köyler Ruslar tarafından yağmalanmış, hastanelere saldırılmış, halk katledilmiştir²⁶².

²⁵⁵ Mustafa Aydın, “Abazalar”, **DİA**, Ankara, 2022, s. 2.

²⁵⁶ Hakan Asan, “Göçler (1856-1914) Kafkasya’dan Anadolu’ya”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 623.

²⁵⁷ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yay., İstanbul 1999, ss. 278-279.

²⁵⁸ BOA, Y. PRK. ASK. 37. 35.

²⁵⁹ Candan Badem, “Kars Vilayetine Ermeni Göçü”, **Kebikeç**, S. 35, 2013, s. 167.

²⁶⁰ McCharty, **a.g.e.**, ss. 118-119.

²⁶¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Ekim 1878, Nu: 93.

²⁶² Süleyman Erkan, **Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1993, s. 58.

Kars'ın Rusya hâkimiyetine geçmesiyle bu bölgenin de nüfusu önemli oranda değişmiştir. 1871'de Kars şehrinde 4.500 Müslüman ve 2.930 Ermeni nüfusu olduğu tahmin edilirken Ermeni göçleri ile şehrin nüfusu 1897 nüfus sayımına göre 20.891 kişiye ulaşmıştır. Ayrıca bu savaştan sonra Kars bölgesine Ruslar tarafından Ermenilerin yanı sıra Molakanlar olarak bilinen bir grup Rus halkı yerleştirilmiştir²⁶³. 1878-1880 yılları arasında kadar Kars vilayetinden 65.447 kişi göç etmiştir. Osmanlı Devleti'ne ise yaklaşık 21.500 Müslüman göç etmiştir²⁶⁴. Ayastefanos'ta muhacirler için üç Rus ve üç Osmanlı üyeden oluşan komisyon kurulmuştur. Bütün muhacirlerin asıl vatanları olan köy ve kasabalara ulaşmalarında, vatanlarını terk etmeyip oralarda kalmış olan ahalinin mal ve can güvenliği ve hukuk eşitliğine sahip olacakları Rusya tarafından beyan edilmiştir. Bu teminat Rusya İmparatoru tarafından yayınlanmış ve Ayastefanos komisyonuna tebliğ edilmiştir. Usullerin herkesçe bilinmesi gerektiği belirtilmiş ve bundan böyle bütün muhacirlerin sabıkalı kişilerden olmamak ve üzerlerinde silah bulunmamak şartıyla Ayastefanos komisyonundan pasaport alarak gerek toplu gerek ferdi olarak vatanlarına gidebilecekleri ve gidecekleri yerlerde geçerli olan kanunlara tabii olacakları ve ikamet edebilecekleri, seyahat edebilecekleri, ticaret ve ziraat yapabilecekleri belirtilmiştir²⁶⁵.

Güney Kafkasya'da Ermeni nüfusunun artması üzerine Rus askeri idaricileri hükümetlerini uyarmıştır. Ermenilerin hiçbir yerde üçte birden fazla nüfusa sahip olmamalarına rağmen, Astrahan ve Kırım'ın da içinde bulunduğu büyük Ermenistan hayali içinde olduklarını vurgulayıp, bunun mantığa uygun olmadığını ifade edilmiştir²⁶⁶. Çünkü Rusya için kendisine muhalif güçlü bir yapının olmaması önemlidir. Rusya, Ermenilere Rus vatandaşı ve Ortodoks olma isteğiyle baskı yapmıştır. Ermeni kilisesinin de göç etme olayında payı büyüktür. Çünkü Eçmiadzin Katolikosu bütün Ermenilere Rusya sınırlarındaki bölgelere göç etme emri vermiş karşı çıkanların da bütün dini hürriyetlerinden mahrum edileceğini bildirmiştir²⁶⁷.

²⁶³ Orhan Türkdoğan, "Türkiye'de Bazı Rus Azınlık Gruplarının Sosyo-Kültürel İncelenmesi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 53, 1991, s. 15.

²⁶⁴ Rafik Firuzoğlu Safarov, "Kırım...", s. 537.

²⁶⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Temmuz 1878, Nu: 9.

²⁶⁶ Çapraz, **a.g.m.**, s. 458.

²⁶⁷ Çapraz, **a.g.m.**, ss. 452-453.

Fakat daha sonra kilise ve Rusya hükümeti karşı karşıya gelmiştir. Çünkü Rusya 1903 yılında Eçmiadzin kilisesinin malları ve sermayesinden gelen kârın kilisenin ihtiyaçları haricinde devletin kontrolüne bırakılması ile ilgili çıkarılan ferman Ermeniler tarafından şiddetle karşılanmıştır²⁶⁸. Vali Daşkov'un 1905 yılında atanmasıyla Rus-Ermeni ilişkileri düzelmeye başlamıştır.

Berlin Anlaşması'ndan sonra Batum halkı, bölgenin Rusya'ya bırakılmasını protesto ederek Osmanlı Devleti'ne bağlanmaları için Ardahan, Kars, Oltu, Trabzon halkıyla ittifak anlaşması görüşmelerine başlamıştır²⁶⁹. Batum civarında 12.000 kadar Laz, bölgenin Osmanlı askeri tarafından tahliye edileceğini haber alınca Osmanlı askeri çıkar çıkmaz hücum ve istilaya karar vermiş ve bu kararlarını Batum halkına bildirerek gerekirse şehri yakmaya kadar varılabileceğini ifade etmişlerdir. Batum'un Ruslar tarafından işgaline itiraz edecek olan topluluk sadece Lazlardan ibaret değildir. Kars ve Ardahan taraflarına doğru ne kadar Müslüman varsa tamamı Rusya'ya muhalif oldukları gibi buralardan Bayburt taraflarına varıncaya kadar Müslümanlar birleşerek mücadele edeceklerini ve bunun için görüşmeler yapılacağını belirtmişlerdir²⁷⁰. Özellikle Eylül ayında Batum'dan Trabzon'a pek çok muhacir gelmiştir²⁷¹.

Batum'u işgal eden Ruslar için bölgede hâkimiyet kurmak kolay bir iş değildir. Batum halkı da bunu açıkça ifade etmiştir. Halk yaklaşık 200.000 civarındadır. Oldukça yüksek bir nüfusa sahip olan bölge halkı, Rusya'nın yönetimini kabul edememiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi tahliye etmek zorunda kalması üzerine Batum halkı umudunu İngiltere'den gelecek yardıma bağlamıştır. Mal, can ve namus güvenliğinden emin olabilmek için silaha sarılmak zorunda kalınmıştır. Acara ve Maçel sancaklarında 15.000 silahlı asker bulunmaktadır. Bu askerler lazım olan silah ve mühimmatı İngiltere'den istenmiştir²⁷². Mücadele edenlerin yanında Rusya'nın hâkimiyetini kabul eden bir kısım da bulunmaktadır. Acara Prensi Şerif Bey bunlardan biridir. Hatta Rusya'nın bölgeyi nasıl daha kolay

²⁶⁸ Bağirova, a.g.m., s. 124.

²⁶⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Temmuz 1878, Nu: 21.

²⁷⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Ağustos 1878, Nu: 40.

²⁷¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Eylül 1878, Nu: 71.

²⁷² **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Eylül 1878, Nu: 60.

hâkimiyeti altına alacağı ile ilgili direktifler bile vermiştir. Şerif Bey'in, Gürcü dilini gayet düzgün konuşan oğullarından birisi o dönemde hâlâ Derviş Paşa'nın yaveridir. Şerif Bey'in bütün ailesi Ardahan'da yaşamaktadır. Kendisi de Osmanlı ordusunda miralay idi. Rusya'ya iltica edince kendisine komutanlık ve 5.000 ruble maaş bağlanmıştır. Şerif Bey'e göre Acara'nın Rusya tarafından zaptı eskisi kadar zor olmayacaktır. Aşağı Acara ahalisi gayet makul olup Ruslara mukavemet edeceklerdir. Eğer buralarda görevlendirilecek memurlar memleketin lisanına, ahlakına hâkim kişilerden seçilirse ve sakın bir şekilde hareket ederse, okullar açılıp dersler yine Gürcü lisanında devam ederse ahalinin yavaş yavaş Rusları benimseyeceğini ifade etmiştir. Zira Gürcü dili bütün Batum vilayetinin kullandığı genel bir dildir²⁷³.

Rusya, Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u almış olsa da bölge halkı bu işgali hoş karşılamamış ve Rus hâkimiyetini kabul edememiştir. O günkü şartlarda Anadolu'da bulunan Rus askeri 60.000'dir. 1.500'ü Kars ve Kağızman Soğanlı ve Oltu arasında, 25.000 Gümrü yakınlarında, 25.000 Ardahan ve Lazistan'dadır. Erzurum'da bulunan Osmanlı askerinin miktarı 3.000 olup Hasankale'de 200, Beyazıt'ta yalnız iki tabur asker vardır²⁷⁴. Gümrü'de bulunan bir fırka Rus askeri ise Batum'a gönderilmiştir. Rus askeri yol ve köprü inşa etmekte olup Ardahan ve Oltu ve Batum ile Kars ve Gümrü arasında bir şose inşa etmemiştir²⁷⁵.

Berlin Anlaşması'ndan sonra Müslümanlar, Ermenilerden intikam alacaklarmış diye bir söylenti çıkarılmış ve Ermeniler de bunun üzerine göç etmek zorunda olduklarını patrikhaneye yazmışlardır²⁷⁶. Fakat Ruslar, Erzurum'da iken kandırıp Rusya taraflarına çektikleri Ermeni muhacirleri hükümet tarafından hiçbir himaye görmedikleri gerekçesiyle yine Erzurum'a gelmişlerdir²⁷⁷. Hatta Rusların çekildikleri yerlerdeki Hristiyan halkı göçten vazgeçirmek için kendilerine Rusya Devleti tarafından arazi vermek gibi hiçbir yardımda bulunulmayacağını ilan

²⁷³ **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Eylül 1878, Nu: 60.

²⁷⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Kasım 1878, Nu: 130.

²⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Aralık 1878, Nu: 142.

²⁷⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Eylül 1878, Nu: 70.

²⁷⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Aralık 1878, Nu: 137.

edilmesiyle yerlerinde oturmaları tavsiye edilmiştir²⁷⁸. Kafkas Valisi, Rusya sefaretine çektiği telgrafta Erzurum taraflarından Rusya'ya hicret eden Ermenilerin elbise vesaireye varıncaya kadar her şeyden mahrum olduklarını ve bunların Rusya Devleti için çok masraflı olduğu beyanıyla göç etmemeleri için Hükümetin tedbir alıp bazı teşebbüslerde bulunmasını talep etmiştir²⁷⁹. Berlin Anlaşması neticesinde Ermeni göçleri Rusya için ekonomik açıdan sıkıntı oluşturmuştur çünkü Rusya'da da ekonomik sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. Rusya'daki ekonomik ve sosyal sıkıntılar ciddi boyutlara ulaşmış ihtilal hareketleri baş göstermiştir.

Berlin Anlaşması ile yaşanan büyük göç hareketleri uzunca bir müddet devam etmiş ve bu göçler Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan etkilese de Osmanlı Devleti göçmenlere sahip çıkmıştır. Savaş sırasında Erzurum'da ölen 14.000 Rus askeri Ermeni mezarlığına defnedilmiş ve Kasım 1878 tarihinde Ermeni mezarlığında büyük bir anma töreni düzenlenmiştir. Kumandan Musa Paşa, Fransa ve İran konsolosu ve Ermeni yetkilisi törene katılmıştır. Grandük Mihail tarafından bir ziyafet verilerek Osmanlı müziği çalınmıştır²⁸⁰.

1.5.1905 Rus Devrimi

Rusya'da 1898 yılında ekonomik buhran gözlenmeye başlanmış, işsizlik ve işçilerin şartları da ağırlaşmıştır²⁸¹. XX. yüzyılın başlangıcına devrimci hareketin çalkantılı olayları damga vurmuştur. Kafkaslar da dâhil olmak üzere imparatorluğun hemen her yerinde devrimci hareketler görülmeye başlamıştır. Bazıları bölgenin sanayi merkezlerindeki örgütlerin kışkırtmalarını gerekçe gösterirken bazıları yerel yönetimlerin ve bürokrasinin ihmali olduğunu savunmuştur²⁸².

Rusya'nın Japonya ile yaptığı savaş ve bu savaşta kaybeden durumuna düşmeye başlaması ile Rusya içinde kargaşa baş göstermiştir. 1905 yılında yeni bir toplumsal düzen isteyen kişilerin sayısı oldukça artmıştır. Ayaklanmalar başlamış

²⁷⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Ekim 1878, Nu: 98.

²⁷⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Ekim 1878, Nu: 89.

²⁸⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Aralık 1878, Nu: 142.

²⁸¹ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920**, Bağlam Yay., İstanbul, 1988, s. 65.

²⁸² Дамения, **a.g.e.**, s. 25.

hatta bu ayaklanmalar tam da Rus-Japon savaşının yaşandığı bir dönemde orduya kadar sıçramıştır²⁸³.

22 Ocak 1905 tarihinde büyük bir işçi sınıfı Kış Sarayı'na doğru şikâyetlerini iletmek için yola çıkmış ve Rus tarihine Kanlı Pazar olarak geçen, pek çok insanın askerler tarafından öldürülmesiyle sonuçlanan bir gün yaşanmıştır²⁸⁴. 130 kişinin öldüğü ve pek çok yaralının olduğu bu olaydan sonra grevler artmış ve Ekim ayında büyük bir grev başlamıştır. Çar Nikola halkın baskısına dayanamayarak 30 Ekim 1905 Manifesto'sunu ilan etmiştir²⁸⁵. Bu manifesto ile Rusya'da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınmış, Duma'nın yasama müessesesi olacağı ve seçim yapılacağı bildirilmiştir²⁸⁶. Fakat bu manifesto Rusya'da başlayan rejim karşıtı grupları durdurmamış ve grevler devam etmiştir²⁸⁷. Ruslar artık otokrasiyi sonlandırmak için daha sistemli hareket etmeye başlamış, sendikalar kurmuş ve grevler komiteler tarafından organize edilmeye başlamıştır²⁸⁸.

1905 Devrimi, Kafkasya'da alışılmadık bir şiddet ortamına yol açmıştır. Köylü ayaklanmalarının yanı sıra demiryolu işçileri, zanaatkârlar ve ortaokul öğrencilerinin grevleri ve ayaklanmaları meydana gelmiştir²⁸⁹. Kafkasya'da 1905 yılında genel karışıklıktan daha çok ticaret ve sanayi üzerinde etki görülmüştür. Yalnız Batum şehri ticari faaliyetlerini yüzde seksen nispetinde kaybetmiştir. Yerel memurlar tarafından alınan tedbirlere rağmen aralarında Müslümanların olduğu gruplar tarafından suikastlar düzenlenmiştir. Siyasi karışıklık sürmüştür. Bu karışıklıklara, okul çocuklarına varıncaya kadar katılmayan kimse kalmamıştır. Hatta o kadar ki en büyüğü sekiz yaşında bulunan Batum yetimhanesinde bulunan çocuklar tarafından “*Mahvolsun Çar!*” nidalarıyla bir gösteri düzenlenmiştir. Sohum'da bütün tütün mahsülü yakılarak mahvedilmiş, Osmanlı tebaası otuz bin ruble zarara uğramıştır. Acara'da hükümete karşı isyanlar meydana geldiği gibi Reke'de köylüler

²⁸³ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 327.

²⁸⁴ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 328; Erkilet, **a.g.e.**, s. 57.

²⁸⁵ Murray Bookchin, **1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri**, Dipnot Yay., Ankara, 2018, s. 129; Nicholas V. Rıasanovsky- Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul, 2014, s. 421.

²⁸⁶ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1999, ss. 86-87.

²⁸⁷ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 330.

²⁸⁸ Rıasanovsky-Steinberg, **a.g.e.**, s. 423.

²⁸⁹ Anahide Ter Minassian, “Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement 1887- 1912”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 175.

iki kiliseyi tahrip etmişlerdir. Pek çok kişi tutuklanmış ve divan-ı harpler tarafından yargılanmıştır²⁹⁰. Kısacası Rusya’da başlayan ihtilal hareketleri, Kafkasya’da da etkili olmuş ve Rus Hükümeti askeri mahkemeleri devreye sokarak hareketi bastırmaya çalışmıştır²⁹¹. Erivan, Nahçıvan, Gence’de de karışıklıklar çıkmış ve süreç içerisinde bu karışıklıklar Ermeni-Azerbaycan Türk’ü mücadelesine dönüşmüştür²⁹².

Rusya iktidarı, ihtilal neticesinde farklı etnik kimliklere karşı daha esnek bir siyaset takip etmiştir. Bu değişimin yansıması olarak dil ve kültür alanındaki kısıtlama ve yasaklar kaldırılmıştır. Millî organizasyonlar, millî bağlantıların gelişmesi ve propaganda faaliyetleri konusunda özgürlük yönünde kararlar alınmıştır²⁹³.

İhtilal hareketi ile silahlı çetelerin Tiflis, Dağıstan ve Gürcü eyaletlerinin bazıları istisna olmak üzere bütün Kafkasya’da farklı halklara karşı uygulanan haydutluktan ötürü örfî idare ilan edilmiş ve Kafkasya Genel Valisi tarafından askerî yöneticiler tayin edilmiştir. Bu hal özellikle “Şuşa” ve “Zangezur” bölgelerinde vahim bir şekilde gelişmiş, silahlı çeteler orduya hücum etmişlerdir²⁹⁴. 1905 İhtilâli’nden sonra Kafkasya’da siyasi hareketler ve millî bir uyanış süreci yaşanmaya başlamıştır. Kazan, Ufa, Kırım, Azerbaycan, Türkistan gibi bölgelerde yenileşme hareketleri baş göstermiştir²⁹⁵.

1.6. Rus İhtilali Sonrası Kafkasya’da Yaşanan Millî Gelişim Süreci

1905 senesinde meydana gelen ilk Rus İnkılâbı aynı zamanda da Rus Müslümanlarının uyanma devrinin başladığı sene olmuştur. O ana kadar Rusya’da bir tek günlük gazete mevcut değildir. Müslümanlar kendilerine ait her şeyden bihaber yaşıyorlardı. Kafkasya’da eğitim konusunda 1878 verilerine göre Kafkas dâhilinde Kuban eyaletinde 236 ilkokul olup bu okullarda 8.681 erkek çocukla

²⁹⁰ BOA, HR. SYS. 1377. 52.

²⁹¹ James Forsyth, **Kafkasya**, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2019, s. 364.

²⁹² Forsyth, **a.g.e.**, s. 364.

²⁹³ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 554.

²⁹⁴ BOA, Y. A. HUS. 507. 27.

²⁹⁵ Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, s. 64.

1.477 kız öğrenci eğitim almaktadır. Stavropol'da 125 mektep, 4.190 erkek ve 1.026 kız öğrenci vardır. Terek'de okulların miktarı 100'dür. Burada 1.237 erkek 1.194 kız öğrenci eğitim almaktadır²⁹⁶.

1905 İhtilalinden sonra Rusya'daki bütün milletler başkaldırmış ve her millet kendisi için istiklal ve muhtariyet istemeye başlamıştır. Rus inkılâbı Müslümanları dışarıda bırakmamıştır²⁹⁷. Fakat Rusya'nın Müslümanları askere almaması onun yerine 40 manat para alması²⁹⁸, Müslümanların savaş konusunda tecrübesiz ve teçhizatsız olmasına sebep olmuştur.

Rusya hâkimiyeti altındaki Müslümanlar, Ruslara göre daha fazla vergi ödüyor ve Ruslarla eşit haklara sahip olamıyordu. Örneğin; devlet memuru olamıyor ve Ruslarla aynı ekonomik haklara sahip değillerdi²⁹⁹. Müslüman halk Nisan 1905 tarihinde Hükümete; Müslümanların üzerindeki sınırlamaların kaldırılarak diğer milletlerle eşit haklara sahip olmak, devlet kurumlarında istihdam edilmek, Müslüman ileri gelenlerine Hristiyan ileri gelenlerine verilen ayrıcalıkların verilmesi, ana dilde eğitim ve okul açmaya izin verilmesi gibi isteklerin yer aldığı dilekçeler yazmışlardır³⁰⁰. Bu dilekçelerde ek olarak Müslüman askerlerin Hristiyan askerlerle aynı haklara sahip olması, yurt dışında eğitim alma yasağının kaldırılması, Müslümanlarla Rusların iktisadi anlamda aynı haklara sahip olması, mülk edinilebilmesi gibi istekler yer almıştır³⁰¹. Bu istekleri sonuçsuz kalsa da Kafkasya'da bulunan Müslüman halk, mezhep ve dillerinin muhafazası maksadıyla 1905 yılında bir komite tertip etmişlerdir. Komite üyeleri Kafkasya'nın başlıca şehirlerinde özellikle Bakü, Elizatopol ve Şuşa'da bulunuyorlardı. Üyeler fikir ve maksatlarını yaymak için her tarafa memur görevlendirmiştir. Bu komite Rusya hükümetinin Müslümanlara zulmüne karşı bildiriler yayınlamıştır³⁰².

²⁹⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Ocak 1878, Nu: 16617.

²⁹⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Mayıs 1917, Nu: 13009.

²⁹⁸ Yunus Zeyrek, "Ahıska ve Ahıska Türkleri" **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, s. 250.

²⁹⁹ Devlet, **a.g.e.**, s. 213.

³⁰⁰ **BOA**, Y. A. HUS, 488. 5.

³⁰¹ Devlet, **a.g.e.**, ss. 95-97.

³⁰² **BOA**, HR. SYS. 13. 77. 70.

Rus işgali ile Kafkasya'da Türklerin çoğu topraksız bırakılmış kulluk-kölelik (mujik) sistemi uygulanmıştır³⁰³. Bu sisteme rağmen Bakü petrolleri sayesinde Azerbaycan'da Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Şemsi Abdullayev, Musa Nakiyev gibi sermayedarlar da ortaya çıkmıştır. Topluluğun en zengin adamları, petrol, denizcilik, demiryolu taşımacılığı ve ticaret yatırımları olan milyonerler olmuşlardır³⁰⁴. Bakü, Rus İmparatorluğu'nun petrol üretim merkeziydi. Azerbaycan burjuvazisi şehrin önemli bir bileşeniydi. Müslüman tüccarlar, XIX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Rus İmparatorluğu'na katılmasından önce, yüzyıllar boyunca Azerbaycan, Kafkaslar ve komşu bölgelerde ticaretle uğraşmışlardı³⁰⁵.

Tagiev, Bakü bölgesinin ilk tiyatrosunu ve tekstil fabrikasını kurmuştur. Zengin ailelerin diğer önemli üyeleri Hasan Bey Melikov, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyizade Ali Bey'in hepsi tanınmış yayıncılar ve aydınlardır³⁰⁶.

Rus halkının Çarlığa karşı ayaklandığı 1905-1907 yıllarında Kafkasya'da Müslümanların direnişi, bağımsızlıkları ve kurtuluşları için çaba sarf etmeleri doruk noktasına ulaşmıştır. 1905 senesinde Rusya Müslümanları geniş bir nefes alabilmiştir. Kısa bir süre içinde Bakü'de, Tiflis'de, Gence'de, Petersburg'da günlük gazeteler ve haftalık dergiler Türkçe olarak yayınlanmaya başlamıştır. İstanbul'dan öğretmenler, yazarlar davet edilmiştir³⁰⁷. İhtilal ile birlikte sivil toplum örgütleri kurulmaya başlanmıştır. Bu örgütler "*Saadet Cemiyeti, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Tiflis Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Necat Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti, Sefa Cemiyeti, Edep Yurdu*" gibi kuruluşlardır³⁰⁸.

1905 inkılâbından sonra Bakü ve Gence'de siyasi partiler kurulmaya başlamıştır. 1896 yılında Kafkasya genel valisi olan Prens Grigori Golitsin,

³⁰³ Necip Hablemitoğlu, **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1997, s. 34.

³⁰⁴ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 34; Musa Qasımlı, "Azerbaycan Hükümeti", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 164.

³⁰⁵ Audrey Altstadt, "The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Step Towards Nationalism", **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 199.

³⁰⁶ Altstadt, **a.g.m.**, s. 200.

³⁰⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Eylül 1917, Nu: 13127.

³⁰⁸ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 35.

Müslümanlara yönelik olarak yerel dil öğrenimlerine ve 1904 yılında *Şarki Rus* adlı bir Azerbaycan gazetesinin çıkmasına izin vermiştir³⁰⁹. Örgütlenmeye başlayan Kafkasya Müslümanları ilk olarak 1904 yılında Neriman Nerimanov, Meşhedi Azizbekov'un önderliğinde Himmet Partisi'ni kurmuşlardır. Bu parti Rus sosyal demokratları ile iş birliği içinde olan bir partidir. Hatta Neriman Nerimanov, Meşhedi Azizbekov, 1917 ihtilalinden sonra da Kafkasların Sovyetleştirilmesinde büyük rol oynamışlardır³¹⁰. Tüm Azerbaycanlı gruplar arasında İran üzerinde en aktif olanı Himmet'tir. 1906 yılında Himmet'in lideri Neriman Nerimanov Bakü'de ilk Sosyal grubunu kurmuştur³¹¹.

Ermeni terör örgütlerine karşılık 1905 yılında Gence'de, Difai adlı Ahmet Ağayev'in de içinde yer aldığı bir örgüt kurulmuştur. Difai, Kafkasya'nın birliği fikri ile hareket etmiş 1905 Şubat ayında "*Kafkas halkları birleşin*" başlığı altında Müslüman, Gürcü ve Ermenileri Rusya'ya karşı birlikte mücadeleye çağıran iki bildiri yayınlamışlardır³¹². Difai'nin taktığında, bazı Azerbaycanlılar arasında, özellikle Gence'de, yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan Transkafkasya halklarının birliği fikri göze çarpıyordu. Gence, Azerbaycan'ın Rusya ile bağlarını koparmayı amaçlayan milliyetçiliğin beşiği haline gelirken, Bakü'de ülkenin geleceğini Rus devletinin bir parçası olarak tasavvur eden programlar formüle edilmiştir³¹³.

1906 yılında Bakü'de, Müslüman Öğretmenler Konferansı toplanmış ve bu konferansta ana konu, "*ilkokulların kamulaştırılması*" olmuştur. Müslüman velilerin çocuklarını Rusça eğitim veren okullara göndermek istemediklerini söyleyen öğretmenler, okullarda eğitim için Azerbaycan dilinin kullanılması, Azerice ders kitaplarının kullanılması, okullarda yeni öğretim yöntemlerinin tanıtılması ve okullarda eğitim verilmesi çağrısında bulunmuşlardır³¹⁴.

³⁰⁹ BAO, HR. TO. 356. 63.

³¹⁰ Devlet, a.g.e, ss. 135-137.

³¹¹ Tadeusz Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, Ed. Grigory Suny, 1996, s. 217.

³¹² Swietochowsk, a.g.e, ss. 72-73; Hablemitoğlu, a.g.e., s. 47.

³¹³ Swietochowski, a.g.m., s. 216.

³¹⁴ Alstadt, a.g.m., s. 202.

Azerbaycan burjuvazisinin seçkinleri, hem katkılarla hem de doğrudan katılım yoluyla bu örgütleri şiddetle desteklemiş ve ayakta tutmuşlardır. En zenginler, tüm bu kuruluşların kurucuları ve katkıda bulunanlar olmuştur. Örneğin Tagiev, Müslüman Hayır Kurumu'nu kurarken, ve Musa Nagiev, oğlunun anısına şehrin ortasında Şehir Duması'ndan sadece bir blok ötede (İsmailiye binası) büyük bir bina inşa edilmesini emretmiştir³¹⁵.

Özgürlük için kurulan başka bir parti ise İstanbul'da yaşamak zorunda kalan Mehmet Emin Resulzade tarafından organize edilmiş olan Müsavat Partisi'dir. Mehmet Ali Resuloğlu, Abbas Kazımzade, Taki Nakioğlu tarafından 1911 yılında Müsavat Partisi kurulmuştur³¹⁶. Kuzey Azerbaycan'da ve Güney Azerbaycan'da şubeleri olan Müsavat Partisi Azerbaycan sermayesinin ve ham maddesinin artık Rusya tarafından kullanılmaması için uğraşmıştır³¹⁷. 1911 yılında kurulan Müsavat Partisi, Milliyetçilik ve Türkçülük ekseninde birleşerek Azerbaycan için oldukça önemli olmuştur.

Parti kurma faaliyetlerinin yanı sıra Rusya Müslümanları birlik olabilmek için toplantılar düzenlemeleri gerektiğini düşünmüşlerdir³¹⁸. 1905 yılından itibaren, Müslümanların durumu için kongre toplama girişimi başlamıştır. 15 Ağustos 1905 tarihinde Nijni Novgorod'da, Gustav Struve vapurunda Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi gerçekleşmiştir. Resmi bir izin olmadığı için bir gezi gemisinde toplanmışlardır³¹⁹. 120 delegenin katıldığı kongre, Gaspıralı İsmail Bey'in başkanlığında açılmış, Abdürreşit İbrahim ve Ali Merdan Topçubaşı'nın konuşmasıyla kongre devam etmiştir³²⁰. Rusya Müslümanları arasında ittifak kurulması, Ruslarla her açıdan eşit olunması, kendi ihtiyaçlarına göre okul kurulması, gazete ve dergi çıkarılması kararlaştırılmıştır³²¹. Kongre kararları

³¹⁵ Alstadt, **a.g.m.**, s. 205.

³¹⁶ Sebahattin Şimşir, "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali 1918-1920", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 451.

³¹⁷ Şimşir, **a.g.m.**, s. 451.

³¹⁸ Buntürk, "Ahıska'nın...", s. 400.

³¹⁹ Swietochowsk, **a.g.e.**, ss. 76-77.

³²⁰ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 54.

³²¹ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

uygulama sahasında çok etkin olamasa da birlik fikrinin doğmuş olması önemlidir³²². Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu kongreden birkaç ay sonra 17 Ekim 1905 tarihinde gerçekleşen Çar'ın bireysel özgürlükleri güvence altına alan bildirgesi Kafkasya'da ancak 1906 Mayıs'ının sonlarından itibaren tamamlanmış ve Birinci Duma seçimlerinde altı Müslüman aday seçilmiştir³²³.

13-23 Ocak 1906 tarihinde Petersburg'da Rusya Müslümanları ikinci kongrelerini düzenlemişlerdir. Bütün Rusya Müslümanlarının siyasi hayatına dair bir ittifak programı kabul edilmiştir. Kongre yapmasına izin vermediği için Hükümeti protesto kararı alınmıştır³²⁴. Rusya Türkleri bu kongre sonrasında 36 milletvekili ile kısa süreliğine de olsa Duma'ya girmeyi başarmıştır. Fakat Çar II. Nikola bu Duma'yı dağıtmıştır³²⁵.

16 Ağustos 1906 tarihinde Nijni Novgorod'da üçüncü kongre toplanmıştır. 800 delegenin katıldığı kongre resmi izin alınarak yapılmıştır. Bu kongrede oluşturulan ittifakın siyasi partiye dönüştürülmesi gerektiği ve bu oluşturulacak partinin Türkçe ve Rusça olmak üzere yayın organının olması gerektiği belirtilmiştir³²⁶.

Rusya'da idari-siyasi baskı tekrar artmaya başlamış 3 Haziran 1907 tarihinde II. Duma dağıtılmış, Stolipin'in başında bulunduğu hükümet tüm Rusya üzerinde hâkimiyeti tekrar ele almaya başlamıştır. Bu sıkıyönetim sürecinde ittifaklar çözülmüş, Azerbaycanlı özgürlükçü liderlerin çoğu ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır³²⁷. Stolipin'in Rusya'yı toparlamaya çalışan tedbirleri sonucunda III. Duma'ya 10 Türk temsilci seçilmiştir³²⁸. Kafkasya'da ciddi baskılar olmuş, çoğu gazete ve dergi kapatılırken okullara da teftiş etme bahanesiyle baskın yapılmış ve

³²² Devlet, **a.g.e.**, s. 105.

³²³ Swietochowsk, **a.g.e.**, ss. 78-79.

³²⁴ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 69.

³²⁵ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 71.

³²⁶ Kocaoğlu, **a.g.m.**, s. 68; Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 77.

³²⁷ Swietochowsk, **a.g.e.**, ss. 80.

³²⁸ Devlet, **a.g.e.**, ss. 133-134.

Müslümanlar, 1917 İhtilaline kadar tekrar bir istibdat dönemi yaşamaya başlamıştır³²⁹.

1.7. Kafkasya’da Ermeni Zorbalığı

Rusya, Osmanlı Devleti ile bağını koparmak istediği Kafkasyalı Müslümanlar üzerinde sistemli bir Ruslaştırma politikası takip ederken bir yandan da bölgedeki Müslüman nüfusu azaltmak için bölgenin demografik yapısını kendi lehine değiştirmiştir. Kafkasya bölgesinde kendi lehine kullanabileceği ona itaat edecek bir Hristiyan halk meydana getirmek, Rusya’yı Kafkasya’da güçlü hale getirecektir. Çünkü Rusya, Kafkasya’yı fiilen işgal etse de bölgedeki Müslümanlar, Çarlık yönetimini benimsememiş ve ona uyum sağlamamıştır³³⁰. Bu yüzden de Rusya açısından Müslümanlar çok güvenilir değildir. Rusya da tedbir almak için hem Kafkasya’da hem de Osmanlı topraklarında Ermenileri kullanmayı tercih etmiştir.

Rusya, Kafkasya’nın demografik yapısını değiştirerek bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiş ama asla Ermenilerin isteklerine ulaşmalarına ve güçlenmelerine de izin vermemiştir. Çünkü Rusya için aslı amaç, her zaman kendi kuralları ve kendi faydaları olmuştur. Ermeniler Rusya’nın gücünü arttırmak için kullandıkları bir halk durumunda kalmıştır.

1.7.1. Bakü Katliamı

Rusya, Kafkasya’yı istila etmeye başladığı zaman Müslümanlar ile Hristiyanların aralarındaki huzursuzluklar başlamıştır. Bu sebeple de Çerkezlerin çoğu Dağıstanlıların da bir kısmı Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır. Rusya Kafkasya’daki Müslümanları mezalimiyle mahvetmeye çalışırken Kafkasya’nın Hristiyan ahalisini bambaşka bir şekilde balolar düzenleyerek, kumar oyunları gibi türlü araçlarla etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca devletlerarası bir şöhret kazanmak üzere Ermeni milletine bir siyasi mevki vermek istiyorlarmış gibi Ermeni meselesini ortaya atmışlardır. Zihinleriyle lisanlarında asla gerçekten yer etmeyen Ermenistan fikrini ortaya atmışlardır³³¹.

³²⁹ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 85; Qasımlı, “Azerbaycan...”, s. 165.

³³⁰ Çapraz, **a.g.m.**, s. 451; Asker, **a.g.m.**, s. 524.

³³¹ BAO, Y. PRK. ASK. 37. 35.

Rusya'nın bu söylemleri Ermenileri tamamen kışkırtmış ve 1887 yılında Cenevre'de, A. Nazarbekyan, M. Vardanyan, G. Garacanyan, G. Kafyan ve R. Hanzatyan tarafından "*Hınçak Partisi*" kurulmuştur. Partinin amacı Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'ın bir kısmını kapsayan bir Ermeni Devleti kurmaktır³³². 1890 yılında ise Tiflis'te "*Taşnaksütyun Partisi*"nin kurulmasıyla terör faaliyetleri artmıştır. Taşnaksütyun partisi kuruluşunda Ermenilerin birliğini muhafaza etmeyi savunsa da asıl maksadını terk ederek siyasi bir vasıf kazanmıştır. Bu partinin esas maksatlarından biri güya Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen taarruzlara karşı kendisini müdafaa konusunda silahlı çeteler oluşturmaktan ibarettir. Ama aslında Kafkasya memurları tarafından defalarca resmi surette Müslüman halka karşı daima taarruzda bulundukları ortaya konmuştur³³³.

Büyük Ermenistan hayali ile faaliyet yürüten bu örgütler Kafkasya ve Anadolu topraklarında terör faaliyetleri yürütmüşlerdir³³⁴. Ermenilerin bu hareketleri 1890'lı yıllarda, Rusların dâhi tepkisine sebep olmuştur³³⁵. 1890'lı yıllarda Rusya kaynaştırma siyaseti uygulamış ve Ermenilerin terör faaliyetleri sonucu ikili arasındaki dostluk gerilmiştir. Ermeni okulları kapatılmış, Gregoryen kilisesinin Ortodoks kilisesiyle birleşmesi için baskı yapılmıştır. Ayrıca 1903 yılında Gregoryen kilisesinin mülkünü kamulaştırma kararı alınmıştır. Ermeni milliyetçiliğine vurulan bu darbe, cemaati isyanın eşiğine getirmiştir³³⁶. 23 Ocak 1900 tarihinde Tiflis Başşehbenderliğinden Hariciye Vekaleti'ne yazılan yazı; Rusya'nın bir süredir Kafkasya Ermenileri hakkındaki tavır ve muamelesi hakkında fikir vermektedir. Ermeniler aleyhinde her zaman yayın yapan "*Fuckaz*" adlı resmi gazetenin müdürü ve başyazarı Vasil Velişko serbest bırakılmış ve yirmi dört saat içinde Tiflis'ten çıkarılarak Petersburg'a gitmiştir. Ayrıca Rus Çarı, Kafkasya valisinin bildirmesi üzerine "*Revan*" dâhilinde meydana gelen depremde mağdur olan Ermenilere yardım amaçlı olmak üzere elli bin ruble vermiştir. Kafkasya valisi Prens Grigori Golitsin, Tiflis'in eski belediye başkanı olan Ermeni Prens Argonski'yi ziyaret

³³² Bağirova, **a.g.m.**, s. 123.

³³³ BAO, Y. A. HUS. 507. 27.

³³⁴ Qasımlı, "Ermenilerin...", s. 10.

³³⁵ Bağirova, **a.g.m.**, s. 125.

³³⁶ Samuel Graham Wilson, "Ermeni Kilisesi'nin Rusya Hükümeti ile İlişkisi", Çev.: Canan Seyfeli, SÜİFD, S. 29, s. 319.

ederek uzun müddet kendisiyle görüşmüştür. Bu görüşme Prens Golitsin'in iade-i ziyaret etmesi sebebiyle oldukça dikkat çekmiştir. Kısacası Rusya hükümeti Ermenilere çok düşünceli davranmıştır³³⁷.

Ermenilerin güçlenmesine karşı bir süre tedbirli davranan Rusya, 1900'lü yılların başında tavrını değiştirerek 1905 yılında meydana gelen Ermeni- Azeri çatışmalarının da fitilini ateşlemiştir. 1905 yılında Varontsov Daşkov'un Kafkasya genel valiliğine atanması ile sorun çözülmüş ve Varontsov Daşkov'un Ermeni yanlısı tutumu Taşnak Ermenilerini iyice cesaretlendirmiştir. 1905-1915 yılları arasında görev yapan ve en uzun süreli Kafkas valisi olan Daşkov'un³³⁸ memuriyetine başlar başlamaz ilk hareketlerinden biri 1903'de alınan Gregoryen kilisesine ilişkin kararın iptal edilmesini istemek olmuştur. Ağustos 1905'de bu kararın iptali halk tarafından sevinçle karşılanmıştır³³⁹. Ayrıca Daşkov, II. Nicholas'a yazdığı "*Kafkasya'da Sekiz Yıllık Yönetim*" raporunda Müslüman nüfus için Rusya ile ayrılıkçı bir hareket olarak karşı karşıya gelmeyi önleyici bir politika olarak, Müslümanlara Rus uygarlığı ve içtihatlarının tanıtılmasını tavsiye etmiştir³⁴⁰. Çünkü Vali Daşkov, istikrarsızlığa yalnızca cezalandırma yöntemleriyle direnmenin imkânsız olduğunu belirtmiştir³⁴¹.

Ermeni komitecileri tarafından 1904 yılının son baharından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar başlamıştır³⁴². Ermeniler, Bakü'de Ermeni milyonerlerinin yardımı ile istediklerine ulaşacaklarına, Bakü'nün petrollerini ellerine geçireceklerine ve bundan sonra da tüm Güney Kafkasya'dan Müslümanları silah gücüyle sürüp bir Ermeni devleti kuracaklarına emindiler³⁴³.

Müslüman Ermeni çatışmasının ilk patlamaları Bakü'de olmuştur. Sebebi 6 Şubat 1905 tarihinde Parapetdeki Ermeni kilisesinin yanında Ermeni teröristleri tarafından Sabuncu kentinin sakini Ağarza Babayev'in öldürülmesidir³⁴⁴. Bunun üzerine Azerbaycanlılar şehrin Ermeni mahallelerine saldırmış ve olaylar hızla

³³⁷ BAO, HR. TO. 356. 63.

³³⁸ Вагабова Эмира, **a.g.m.**, s. 5.

³³⁹ Swietochowsk, **a.g.e.**, s. 71.

³⁴⁰ Вагабова Эмира, **a.g.m.**, s. 5.

³⁴¹ Амиран Урушадзе, **a.g.m.**, s. 144.

³⁴² Safarov, **a.g.m.**, s. 445.

³⁴³ Budak, **a.g.m.**, s. 79.

³⁴⁴ Багірова, **a.g.m.**, s. 126.

yayılmıştır. Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Şuşa, Gence, Bakü ve Şirvan'da Ermeniler savunmasız Müslümanlara karşı katliama başlamışlardır³⁴⁵. Ermeniler Müslüman mahallelerine hücum ederek kadın ve çocukları bile katletmiş mallarını yağmalamış ve mahalli memurlar Ermenilere açıkça silah temin ettikleri gibi kıyıma katılmaları için silahlı Ermeni köylülerinin buraya gelmelerine müsaade etmiş ve yardım için gelen Müslüman köylüleri, askerler tarafından toplarla tehdit edilmiştir³⁴⁶. Bakü'de kanlı katliam olarak tarihe geçen bu olaylar sonucunda ilişkiler tamamen gerilmiştir.

Bakü'de ikinci katliam Ağustos ayında başlamıştır. Rusya'nın müdahalesiyle 30 Ağustos tarihinde son bulurken Ekim ayında üçüncü katliamlar gerçekleşmiştir³⁴⁷. Katliamlar iki yıl boyunca devam etmiş ve 158 Türk köyü harap edilmiştir³⁴⁸. Ermeniler o dönemde Kafkasya'da 54 kazadan beşinde çoğunlukta oldukları için onların amacı nüfus üstünlüğünü ele geçirmektir³⁴⁹. Ermeniler terör örgütlerinin teşvikiyle devlet iddiasında bulunmuş ve bu vesile ile ittifak ederek Müslümanlar üzerinde taarruza geçerek Bakü, Gence, Erivan ve daha pek çok Müslüman mahallerinde günahsız kişileri katledip birtakım vahşiliklere kalkışmış ve Müslümanların ırz ve namusuna tasallut etmişlerdir. Ayrıca Müslümanları devlet aleyhinde isyana teşvik etmeyi amaçlamışlardır. Ermenilere dört yüz kadar Gürcü vatandaşı da bu olaylarda destek vererek yardım etmiştir. Bakü'de yaşanan katliamlarda İsmail Efendi adlı bir Müslüman, kapı komşusu bulunan bir Ermeni ailesini kendi hanesinde saklayıp kurtarmış fakat o Ermeni, gece yarısında kalkıp kendi silahıyla İsmail Efendi ve yedi çocuğunu katletmiştir ve daha pek çok Müslümanı ateş ile yakmışlardır³⁵⁰. Ermeni-Azerbaycan Türk'ü savaşı, Ermenileri Rus korumasına ihtiyaç duyduklarına ikna etmiştir³⁵¹. Rusya ise bu karışıklıklara

³⁴⁵ Yavuz Aslan, "Rus istilasından Sovyet Ermenistan'la Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 714.

³⁴⁶ BAO, Y. A. HUS. 496. 128.

³⁴⁷ Bağirova, **a.g.m.**, s. 129.

³⁴⁸ Swietochowsk, **a.g.e.**, ss. 68-70.

³⁴⁹ Budak, **a.g.m.**, s. 78.

³⁵⁰ BAO, Y. A. HUS. 495. 62.

³⁵¹ Minassian, **a.g.m.**, s. 185.

karşı her hangi bir önlem almamış ikili oynamayı tercih etmiştir³⁵². Çünkü Rusya'nın amacı bu katliamı değil ihtilal hareketini durdurabilmektir³⁵³.

Bu olayların son bulmasında 1906 yılında kurulan Difai partisi büyük bir rol oynamıştır. Bu olaylar sonucunda Kafkasya'nın yedi şehri harap olmuş 15 bin aile, 100 bin kişi evlerinden göçe zorlanmış, 10.000 kişi yok edilmiştir³⁵⁴. Şubat 1906 tarihinde olayların son bulması için Ahmet Ağayev, Ali Merdan Topçubaşı, Adil Han Ziyathanov, Müslüman temsilci olarak katıldığı Vali Daşkov'un önderliğinde Tiflis'te bir konferans düzenlenmiştir³⁵⁵. Fakat bu konferans Ermeni katliamlarını durdurmamıştır. 1905-1907 yıllarında ve daha sonra da devam eden Ermeni katliamlarının araştırılması Azerbaycan bağımsızlığını alana kadar Rusya tarafından yasaklanmıştır³⁵⁶.

³⁵² Budak, **a.g.m.**, s. 78.

³⁵³ Bağirova, **a.g.m.**, s. 127.

³⁵⁴ Budak, **a.g.m.**, s. 81.

³⁵⁵ Budak, **a.g.m.**, s. 80.

³⁵⁶ Bağirova, **a.g.m.**, s. 131.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ'NDE KAFKASYA

Birinci Dünya Savaşı süreci Kafkas halkları için önemli olayların yaşanmaya başladığı ve özgür olma umutlarının canlandığı bir süreçtir. Rusya ve Kafkasya arasındaki tarihi geçmiş on altıncı ve on yedinci yüzyıllara kadar uzanır. Rusya'nın asıl emperyal kontrolü ise Güney Kafkasya'da on dokuzuncu yüzyılın başlarından ve Kuzey Kafkasya'da on dokuzuncu yüzyılın ortalarından kalmadır³⁵⁷.

Rus hâkimiyeti, Kafkasya'da pek çok değişikliğe sebep olmuş ve nüfusunun büyük bir kısmı hiçbir zaman Rus yönetimiyle uzlaşmamıştır³⁵⁸. Rusya'ya karşı memnuniyetsizlik Kafkasya için ilk günden itibaren başlayan ve hiç bitmeyen bir süreç olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da Rusların baskıları her zaman devam etmiştir.

Rusya, Kafkasya'da oluşturduğu Ermeni nüfusla hem Kafkasya'yı kontrol etmek hem de olası bir savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak istemiştir. 1908 yılında Rusların, Rumiye ve Tebriz'de birçok silah ve cephanesinin bulunduğu ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkabilecek bir savaşta Van'a hücum etmek üzere Selmas çevresinde 2.000 Ermeni'nin toplandığı bilgisi de bunu doğrulamaktadır³⁵⁹.

2.1.Birinci Dünya Savaşı

28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahdının bir Sırp tarafından öldürülmesiyle Birinci Dünya Savaşı başlamıştır³⁶⁰. Avusturya, Almanya'nın da desteğini alarak 28 Temmuz günü Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Rusya, 31 Temmuz günü seferberlik ilan etmiş, Almanya ise 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etmiştir³⁶¹.

Bütün bunların öncesinde Balkan Savaşları sürecinde Sırbistan'ın güçlenmesi Avusturya'nın çok hoşuna gitmemiştir. Avusturya yavaş yavaş savaşa hazırlanmaya

³⁵⁷ Ronald Grigory Suny, "The Pawn of Great Powers: The East- West Competition for Caucasia", *Journal of Eurasian Studies*, 1, 2010, s. 11.

³⁵⁸ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, England, 1951, s. 9.

³⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III*, s. 36.

³⁶⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul, 2009, ss. 131-132.

³⁶¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 136-137.

başlamıştır³⁶². Balkan Savaşlarında alınan yenilgi neticesinde de Rusya, Boğazlar konusunda heveslenmiş ve Rusya ile Sırbistan yakınlaşmıştır. Almanya ise Rusya ile Sırbistan yakınlaşmasının karşısında yer alırken Rusya, Kafkasya ve İran sınırında ileride planladığı harekete yönelik olarak silahlanmaya başlamıştır³⁶³. Rusya'nın batı hududunda devam eden silahlanma hazırlıkları yakın bir zamanda siyasette kopacak fırtınaya karşı koymak içindir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarının etkisinden kurtulmak ve toparlanabilmek için donanma konusunda İngiltere'den, maliye konusunda Fransız uzmanlardan, ordu için de Almanya'dan destek almıştır³⁶⁴. Almanya'nın Türkiye ile yakınlaşması Boğazları ele geçirmek isteyen Rusya'yı çok endişelendirmiştir³⁶⁵. Ruslar, Kafkasya'ya komşu Osmanlı bölgelerini işgal etmek için Erzurum, Van, Bitlis ve Bayezid'deki Rus konsoloslukları aracılığıyla daha 1913 yılında fennî araştırmalar yapmak bahanesiyle Bayezid'e gelen üç Rus profesör aracılığıyla bu vilayetlerde karışıklık çıkarmaya çalışmıştır. Bunu yanı sıra askerî hazırlıklarda bulunarak Van'daki Ermenileri ihtilâl teşvik etmiş, Van, Hoy ve Rumiye konsolosları Ermenileri kışkırtarak Osmanlı sınırı civarında karışıklık çıkarmak için onlarla birlikte çalışmıştır³⁶⁶.

Rusya, Boğazlar meselesini yeniden tahrik etmek istemiştir. Çünkü Rusya'nın dış ticareti son yıllarda hissedilir derecede ilerlemiştir. Boğazlar, Rusya için ticari bir öneme sahiptir. Bu yüzden de Rusya'nın hedefi, daima Boğazları ele geçirmek üzerinedir. Boğazları kapatacağı korkusuyla Rusya, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istemiştir. Trablus ve Balkan savaşlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti, Boğazları tekrar kapamak mecburiyetinde kalırsa bunun neticesinde Rusya'nın ticareti zarar görecektir³⁶⁷.

Rusya, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istese de ordunun iyileştirilmesi konusunda Almanya'dan yardım alındığı için ve dolayısıyla orduyu

³⁶² **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Mart 1914, Nu: 11823.

³⁶³ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Mart 1914, Nu: 11819.

³⁶⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 133.

³⁶⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C: II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1951, s. 281.

³⁶⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III**, s. 79.

³⁶⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Mart 1914, Nu: 11822.

kontrol ettikleri sürece Almanya karşıtı olmak pek mümkün olmamıştır³⁶⁸. Osmanlı Devleti Alman etkisinden kurtulamamış ve onun yanında savaşa girmiştir.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarından sonra İngiltere ile görüşmeye çalışsa da İngiltere, ittifak teklifine sıcak bakmamış ve savaş başladıktan sonra 2 Ağustos'ta Almanya ile ittifak gerçekleşmiştir³⁶⁹. Goeben ve Breslau adlı iki Alman gemisi 10 Ağustos tarihinde Çanakkale'ye demirleyince Osmanlı bu gemileri satın aldığını açıklamak zorunda kalmış ve isimlerini Yavuz ve Midilli olarak değiştirmiştir. Osmanlı Devleti tarafsız kalmayı istese de Almanya elini rahatlatmak için bir an önce Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak istemiştir. Enver Paşa'nın emriyle Miralay Souchon, Yavuz ve Midilli'yi alarak 29 Ekim gecesini Rus limanlarını bombalamış ve bunun üzerine de İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmiştir³⁷⁰.

Osmanlı Devleti'nin Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalaması sonucunda Rusya 2 Kasım 1914 tarihinde savaş ilan etmiştir³⁷¹. Osmanlı Devleti savaş süresince dokuz cephede savaşmıştır. Ancak çalışmanın sınırları gereği sadece Kafkas Cephesi ele alınacaktır.

Kafkas Cephesinde Enver Paşa'nın emrinde 3. Ordu görevlendirilmiştir. 29 Ekim 1914 tarihinde 3. Ordu 189.562 insan, 60.877 hayvan mevcuduna sahiptir. Ancak tüm fiziksel durum incelendiğinde yemek, sağlık, cephane vs. olanaklarının yetersiz olduğu ve bölgenin soğuk olmasından ötürü ordunun engellendiği ortadadır³⁷².

2.1.1. Kafkas Cephesi'ndeki Gelişmeler

1914 yılı verilerine göre Kafkasya'daki 11.571.368 kişi olan mevcut nüfusun 4.332.734'ü Müslüman, 3.768.000'i Rus, 1.610.000'i Gürcü, 1.645.000' i Ermeni ve 395.000'i ise diğer milletlerden oluşmaktaydı³⁷³. Rusya, savaşa girdiğinde Kafkasya dâhil Rusya'nın hegemonyası altındaki hemen hemen tüm bölgelerde destekle

³⁶⁸ Bayur, **a.g.e.**, s. 307.

³⁶⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 142.

³⁷⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, ss. 142-145.

³⁷¹ Kemal Arı, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 66.

³⁷² **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi- Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, ss. 51-56.

³⁷³ Zeynep Topal Serdar, "XX. yüzyılın Başlarında Türk-Gürcü İşleri", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, s. 615.

karşılanmıştır. Ruslar savaşın başlarında hükümeti desteklemiş ve bu savaş ülke için birleştirici olmuştur. Ancak yine de Rusya savaşın ilk dönemlerinde büyük kayıplar vermeyi engelleyememiştir. Bu yenilgilerin ardından Ruslarda Alman düşmanlığı artmış ve Petersburg'un adı Almanca olduğu için Petrograd'a çevrilmiştir³⁷⁴.

Bakü basını Rus yurtseverliği üzerine çok sayıda yazı kaleme almış, Azerbaycanlı bir iş adamı olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev askeri hastanenin masraflarını karşılamayı önermiş, Bakülü diğer tüccarlarla birlikte, savaşacak gönüllü birliklerin oluşturulmasını finanse etmiş ayrıca Bakü'de askeri bir hastane oluşturulmasını da maddi olarak desteklemiştir³⁷⁵. Savaşın ilk günlerinde Müslüman cemaatleri 70-100 ruble, Türkistan ve Kazakistan halkı 2.400.000 ruble, 70.000 at, 12.797 deve, 40 milyon put (16 kg= 1 put) pamuk, 300.000 put et toplayarak yardım etmiştir³⁷⁶. Savaş yıllarında Rusya Müslümanlarından bir milyondan fazla asker silah altına çağırılmıştır. Ordudaki Tatarlarla Başkurtların sayısı yarım milyonu geçmiştir³⁷⁷.

Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra Orenburg Müftüsü Muhammed Sultanof bir bildiri yayınlayarak Rusya Müslümanlarını düşmana karşı savaşa davet etmiştir. Müftü dışında birçok gazeteci ve Rusya'da yaşayan Türkçü de bu konuda bunu destekleyici yazılar yazmak zorunda kalmıştır³⁷⁸. Rusya'nın içinde yeniden kuvvet bulmuş olan baskı yine Türkleri üzmeye başlamış, Türkler arasındaki hareketleri söndürmeye çalışmıştır. Yüzlerce Türk zindanlara atılmış, gazeteler-mecmualar tatil olmuş, mektepler kapatılmıştır. Fakat artık bu gibi hareketlerle uyanış sürecini durdurmak imkânsızdır. Hatta daha da artan bir uyanış ve ayaklanma süreci yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Çanakkale ve diğer cephelerdeki başarıları Rusya Müslümanlarını sevindirmiş fakat ümitlerini açıktan açığa belli edememişlerdir³⁷⁹.

³⁷⁴ Devlet, **a.g.e.**, ss. 218-220.

³⁷⁵ Swietochowsk, **a.g.e.**, s. 110; Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 107.

³⁷⁶ Zenkovsky, **a.g.e.**, ss. 107-109.

³⁷⁷ Devlet, **a.g.e.**, s. 224.

³⁷⁸ Serap Toprak-Ahmet Öztürk, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C. VII, 2019, s. 1088.

³⁷⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Eylül 1917, Nu: 13127.

Azerbaycan Türkleri ve Kafkasya Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılma kararı alması üzerine Rusya için savaşmak ya da manevi olarak bağlı bulundukları Osmanlı Devleti için savaşmak arasında kalmışlardır. Bu durum Azerbaycan aydın zümresini ikiye ayırmıştır. Topçubaşı'nın gazetesi Kaspi, Osmanlı halifesi Sultanın Müslümanların hepsinin başı olmadığını bildirerek Almanya'ya ve Türkiye'ye karşı savaşmaları için Rusya ile birleşmeye davet ederken 1914-1916 yıllarında Tatarların Kırım yarımadasının muhtelif yerlerinde ise Türkiye'ye yardım edilmesi yoksa Ruslardan hiçbir zaman kurtulmanın mümkün olmayacağı konuşulmuştur³⁸⁰. Bu ikileme rağmen Azeriler, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne yardım etmek için “*Kardeş Kömeği Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*” adı altında yardım cemiyeti kurmuşlardır³⁸¹.

Rusya, Azerbaycan'daki Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadeleyi daha da arttırmıştır. Azerbaycan'a girip çıkanlar izlenmiş yerli halkın ne düşündüğü araştırılmış, İslamcı ve Türkçü aydınlar ve din adamları fişlenmiştir. Zengin kişiler Osmanlı Devleti'ne casusluk yaptığı gerekçesiyle ülkeden kovulmuştur. Müslümanların silahlarına el konularak basın yayın özgürlüğü de kısıtlanmıştır. Bunları denetleme ve Rusya lehine casusluk yapma görevi de Ermenilere verilmiştir³⁸².

Rusya her ne kadar önlemini almaya çalışsa da Müslüman önderler de boş durmamış ve “*kutsal savaş zaruridir*” şeklinde çağrı yapıp broşürler dağıtarak Ruslardan kurtulmayı hedeflemişlerdir³⁸³. 1914 yılında Ruslar, Berlin Anlaşması ile Kafkasya sınırlarına dâhil ettiği Kars ilinde de Osmanlı Devleti ile alakası olan ve Rusya karşıtı harekete katıldığını varsaydığı 150'den fazla Türk'ü Astrahan, Orenburg ve Semerkant gibi daha uzak kalan bölgelere sürgün etmiştir. Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaş devam etmiş, General Yudenich, Türkleri Güney Kafkasya'dan uzaklaştırmak için pek çok saldırı

³⁸⁰ Zenkovsky, **a.g.e.**, ss. 107-109.

³⁸¹ Elçin Neciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, s. 151.

³⁸² Musa Qasımlı, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılıkla Mücadelesi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Serisi**, S. 73, 2015, s. 167.

³⁸³ Qasımlı, “Birinci...”, s. 167.

gerçekleştirmiştir³⁸⁴. Rus kuvvetleri 1 Kasım sabahı Musun, Kötek, Narman ve Kaleboğazı bölgelerinden sınırı geçmiştir. 4 Kasım'da 3. Ordu'ya taarruz emri verilmiş ve 6 Kasım'da başlayan Köprüköy Muharebesi gerçekleşmiştir. Ruslar bu çarpışmalar sonucunda geri püskürtülmüştür³⁸⁵. Ruslar, Köprüköy Meydan Muharebesinde savaşı terk etmeye mecbur kalınca, biraz daha geride Hoşab, Azak, Azap hattına çekildiler. Rusların Köprüköy Meydan Muharebesi'nden sonra geri çekilmesi bir firara sebep olmuştur³⁸⁶. Yüzveren- Azap- Ardos- Zanzak- Sanamer hattına geri çekilen Ruslar'a, 15 Kasım günü yeni bir taarruza başlanmış ve Azap Muharebesi başlamıştır. 21 Kasım tarihine kadar süren bu muharebe sonucunda Rus ordusu Ardos bölgesine geri çekilmiştir³⁸⁷. Böylelikle Rus ordusu, Osmanlı Devleti tarafından sınırın öbür tarafına atılmıştır. Ruslar, Osmanlı Devleti karşısında Azap, Kalender, Ardos civarındaki mevzilerinden hızlı bir şekilde geri çekilmiştir³⁸⁸. Fakat bu muharebelerin sonucunda 69 subay, 1.914 asker şehit olmuştur³⁸⁹.

Köprüköy Muharebesi'nde Ruslar yenilince, Rus Çarı II. Nikola, 1914 Aralık ayı başında Kars'a gelmiş ve yöre halkının Rusların yenilgisini kurban keserek kutladığını görünce Çıldır'dan Göle'ye kadar Türk köylerinde, silahsız ahaliyi, çocuk çocuk demeden katletmeye başlamış ve 1915 başından itibaren üç ay Ruslar, Kars'taki silahsız Müslüman halkı sindirmek istemiştir³⁹⁰.

Osmanlı Ordusu ise Rusların geri çekilmesini sağladıktan sonra onlara karşı kesin bir zafer kazanmak için bir taarruz hazırlığına başlamıştır. Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ağır kış şartları yüzünden bu taarruza sıcak bakmamıştır³⁹¹. Bunun üzerine Hafız Hakkı Paşa'nın, yerinde inceleme yapması için Erzurum'a gönderilmesine karar verilmiştir. Hakkı Paşa taarruz yapılmasının mümkün olduğunu bildirmiştir³⁹². Enver Paşa ve Hakkı Paşa bu fikre kendilerini çok

³⁸⁴ Alessandro Vagnini, "Great War in Transcaucasia: From Ottoman Occupation to the Treaty of Kars", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2, 2012, s. 94.

³⁸⁵ *Kafkas Cephesi*, C. I, ss. 120-161.

³⁸⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Aralık 1914, Nu: 12170.

³⁸⁷ *Kafkas Cephesi*, C. I, s. 319.

³⁸⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Aralık 1914, Nu: 12168.

³⁸⁹ *Kafkas Cephesi*, C. I, s. 322.

³⁹⁰ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1998, s. 14.

³⁹¹ Tuncay Ögün, "Sarıkamış Harekâtı", *DİA*, C. II, İstanbul, 2016, s. 476.

³⁹² Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. II, İstanbul, 1990, s. 318.

kaptırmış ve Enver Paşa 12 Aralık tarihinde Erzurum'a gitmiştir. Rus Çarı da o dönemde Kafkasya'daydı. Hatta Türk keşif kollarının bulunduğu güzergâhtan geçerken Enver Paşa ölüm tehlikesi geçirmiş, Hakkı Paşa'nın keşif kollarına zorunlu olmadıkça ortaya çıkmayın ve ateş etmeyin direktifleri sayesinde kurtulmuştur³⁹³.

Taarruza karar verildikten sonra 15 Aralık tarihinde faaliyetler başlamış 22 Aralık'a kadar devam etmiştir. Hasan İzzet Paşa, 18 Aralık günü istifa etmiş yerini Enver Paşa almıştır³⁹⁴. 25-27 Aralık tarihleri arasında Allahuekber Dağını aşmak çok zor olmuş ve yaklaşık 3.000 asker ile harekâta devam edilebilmiştir³⁹⁵. Bu dönem çıkan gazete haberlerinde Osmanlı Ordusunun durumunun iyi olduğu, ordunun Oltu mevkileri arasında bir zafer kazandığı yazılmıştır³⁹⁶. 25 Aralık günü ise Kafkas Ordusundan alınan telgrafta; Narman (İd) civarında bulunan, Rus ordusunun sınırdaki askerlerimiz tarafından hududun öbür tarafına atıldığı, Rusların ordumuzun taarruzu karşısında Azap, Kalender, Ardos civarındaki mevzilerinden hızlı bir şekilde geri çekildiği bilgisi yer almıştır. Rusların, Osmanlı ordusunun manevi gücünü zayıflattığı ve bir gece baskını ile büyük kayıplara sebep oldukları yönündeki haberler de tekzip edilmiştir³⁹⁷. Halkın moralini bozmamak için harp konusunda olumsuz haberler basında yer almamış hatta Rusya'nın Sarıkamış harekâtı ile ilgili verdiği bilgiler de yalanlanmıştır. Cephedeki durum basına yansıdığı şekilde değildir. Taarruz, Osmanlı Devleti'nin ağır kayıplar vermesi ile sonuçlanmıştır.

29 Aralık tarihinde şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Enver Paşa çatışmaları bizzat kendisi yönetmiştir. 1 Ocak 1915 itibarıyla Rus ordusu üstünlüğü ele geçirmiş 3 Ocak tarihinde de taarruza geçmiştir³⁹⁸. 10 Ocak tarihinde Enver Paşa cepheden ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştür. Ardahan ve Oltu çarpışmalar sonucunda Rusların eline geçmiştir³⁹⁹. 4 Ocak tarihinde Hafız Hakkı Paşa her şeyin bittiğini düşünerek geri çekilme emri vermiştir. Sarıkamış harekâtı, kışın çok sert geçmesi ve 3.

³⁹³ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 49.

³⁹⁴ Ögün, **a.g.m.**, s. 477.

³⁹⁵ **Kafkas Cephesi**, C. 1, s. 461.

³⁹⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Aralık 1914, Nu:12107.

³⁹⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Aralık 1914, Nu:12108.

³⁹⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 62.

³⁹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798- 1918)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2011, s. 279.

Ordu'nun ikmal ve hazırlıklarının bu taarruzu karşılayacak güçte olmaması sebebiyle başarısız olmuştur⁴⁰⁰.

Sarıkamış'taki taarruzun sonucunda askerlerin çoğu soğuktan ve açlıktan ölmüştür. Sarıkamış harekâtındaki kayıplara dair farklı tespitler olsa da Rus kayıtlarından elde edilen bilgide Türk askerlerinden 7.000 kişinin esir, 23.000 kişinin de öldüğüdür. Buna ek olarak 11. Kolordu bölgesinde 10.000, muharebe alanı gerisinde de 20.000 askerinin hastalık ve hava şartları sebebiyle öldüğü yani toplam kaybın 60.000 olduğu belirtilmiştir⁴⁰¹. Rusların kayıpları ise 16 bin ölü ve yaralı 12 bin hastaydı⁴⁰². Bu taarruz ve sonuçları hakkında 1914 yılında çıkan askeri sansür talimatnamesi gereği günlük veya haftalık çıkarılan gazetelerin ordunun durumu ya da askerî personel hakkında yayın yapılması yasaklanmış ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde hiçbir haber çıkmamıştır⁴⁰³.

1915 baharında Osmanlı Devleti büyük bir savaşın içindeyken bir yandan da kendi toprakları içerisindeki Ermeni hainlikleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Rus ordusuna toplam 150.000 Ermeni katılmıştır. Bundan başka Rusya, Türkiye, İran ve diğer devletlerde yaşayan Ermeniler, Türklere karşı savaşmak için 50.000 gönüllüden oluşan bir ordu ile Anadolu ve Azerbaycan topraklarında Rusya lehine çalışmışlardır⁴⁰⁴. Kars ve Ardahan dâhilinde Rusya'nın tahrikiyle bilhassa Ermeniler tarafından katledilen Müslüman erkeklerin sayısı otuz bine varmıştır. Ayrıca bu kişilerin evleri yakılmış ve kadın ve çocuklarının durumu da kötüdür. Muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı esirleri, Ermeniler tarafından kötü muameleye maruz kalmış ve tüfek dipçisiyle dövülerek katledilmişlerdir. Bütün bunların üzerine Ruslarla temasta bulunan Osmanlı askerlerinin içerisinde Rum ve Ermenilerin bulunması Kafkasya'daki Müslümanlar tarafından eleştirilmiş ve Kafkasya Ermenilerinden bir kısmının kasten esir düşüp sonra kaçarak, öğrendiklerini Ruslara söyledikleri ifade edilmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti topraklarında isyanlar çıkarmış ve Türklere karşı mezalim gerçekleştirmişlerdir. Olayların giderek artması

⁴⁰⁰ Kafkas Cephesi, C. I, s. 533.

⁴⁰¹ Kafkas Cephesi, C. I, s. 535.

⁴⁰² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 279.

⁴⁰³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 26.

⁴⁰⁴ Safarov, *a.g.m.*, s. 446.

üzerine tehcir kararı alınmış çünkü Anadolu'nun hemen her köşesinde başlayan ve İstanbul'da Osmanlı Devleti'ne yönelik suikasta kadar uzanan Ermeni terör faaliyetleri bitirilmek istenmiştir⁴⁰⁵. 1914 yılında Türkiye'de Ermeni sayısı: 1.403.000, Kafkasya'daki Ermeni sayısı: 1.296.000'dir⁴⁰⁶. 27 Mayıs 1915 tarihinde meclisten çıkan yer değiştirme (*Tehcir*) kanunu 1 Haziran 1915 yürürlüğe girmiştir. Tehcir Kanunu tamamen devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik, şiddete karşı bir yetki kanunudur. Kanun kapsamına giren Müslüman, Rum ve Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları göçe tabi tutulmuştur⁴⁰⁷. Çünkü Osmanlı Devleti'ne karşı terör faaliyetlerinde bulunan ve her türlü ihaneti gerçekleştiren Ermeniler savaş zamanı Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bıraktığı için Doğu Anadolu'dan güneye, savaştan uzak bölgelere göç ettirilmiştir⁴⁰⁸. Gazetede Ermeni olayları ile ilgili haber yer almadığı gibi *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerle ilgili çıkan haberlere dair yüksek lisans tezi hazırlanmıştır⁴⁰⁹. Bu çalışmada da belirtildiği üzere halkın savaş döneminde moralinin bozulmaması ve sansür sebebiyle konu hakkında yeterince bilgi yer almamıştır.

İki taraf da yaşadığı kayıplardan sonra orduyu güçlendirmeye karar vermiştir. Bunun için Türk Ordusunda Hafız Hakkı Paşa, Rus ordusunda ise General Yudenic görevlendirilmiştir. Mart 1915'de Hafız Hakkı Paşa'nın ölmesiyle yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa görevlendirilmiştir⁴¹⁰. İki ordunun da takviye sürecinden sonra Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri yaşanmış ve Osmanlı Devleti bölgedeki Rus taarruzunu durdurmuştur⁴¹¹. 23 Ocak 1915 tarihinde Oltu mıntıkasında 1.200 kişiden fazla kuvvetle hücum eden Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı ordusu kahramanca onları geri çekilmeye mecbur bırakmıştır. Ruslar, sınır içerisindeki Müslümanlara mezalim yaparak öç almak istemiştir⁴¹².

⁴⁰⁵ Giray Saynur Derman, "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasının Etkisi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 608.

⁴⁰⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Mart 1919, Nu: 13667.

⁴⁰⁷ Derman, **a.g.m.**, s. 609.

⁴⁰⁸ Safarov, **a.g.m.**, s. 446.

⁴⁰⁹ Bengü Kümbül, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005.

⁴¹⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 283-284.

⁴¹¹ **Kafkas Cephesi**, C. I, s. 877.

⁴¹² **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Şubat 1915, Nu: 12147.

18 Haziran'da Erzurum'dan gelen bilgiye göre son muharebelerde Ruslar ağır kayıplar yaşamıştır. İlerlenilen mıntikalarda 3.000 Rus askeri öldürülmüştür. Bazı askerlerin ceplerinde bulunan mektuplarda Rusya'da pek kanlı ihtilaller çıktığı kati bir surette anlaşılmıştır. Mektupların farklı memleketlerden gelmiş olmasına binaen ihtilalin Rusya'nın her tarafına yayıldığı kesindir⁴¹³.

Elizavetopol Rus askeri valisinin Rusya'ya gönderdiği mektupta Kafkasya'da İslamcı hareketin güçlendiği ve Ermeni halkının silahlandığı, kurşun ve patlayıcı maddeler üreten atölyeler kurmaya çalıştıkları bilgisi yer almıştır. Çar hükümeti bunun üzerine Azerbaycan'da toplu tutuklamalar başlatarak halkı sindirmeyi amaçlamıştır. 8 Nisan 1915 tarihinde Bakü hapishanelerinde 1.202 mahkum vardı⁴¹⁴. Ruslar sadece Bakü'de değil tüm Kafkasya'da Müslüman karşıtı bir politika gütmüş ve Kafkasya'daki Müslüman eşrafın içinden isyan eden ve halkı isyana teşvik eden kişileri rehin alarak Moskova'ya götürmüştür⁴¹⁵.

Kafkas Cephesindeki mücadelelerde Azeriler dışında, Laz ve Acaralılar da Osmanlı Devleti'ni desteklediği için pek çoğu Ruslar tarafından katledilmiştir⁴¹⁶. Laz ve Acaralıları katleden Vali Daşkov'un yerine 1915 yılı Eylül ayında Grandük Nikolayeviç geçmiştir⁴¹⁷. Vali Daşkov, bir Rus generalini görevlendirerek Osmanlı lehine faaliyette bulunan Müslüman Gürcüleri, Lazları ve Acaralıları katlederek, yukarı Çoruh ve Artvin vadisinde 52.000 Gürcü Müslüman'ından 7.000 kişi bırakmıştır⁴¹⁸.

Türkistan'daki Rus basını Şubat 1916 tarihinde yabancıların, yani başlıca Türkistan Müslümanlarının inşaat, siper kazma gibi hizmetleri görmek üzere askere alma kararına varıldığını bildirmiştir. Rusya yükünü hafifletmek için Kazakistan ve Türkistan'daki yerli halktan, yani Müslümanlardan da asker alması gerektiği fikrini işlemeye başlamıştır⁴¹⁹. Rusya'nın Kafkasya'daki durumu kötüdür. Kafkasya'daki

⁴¹³ **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Temmuz 1915, Nu: 12295.

⁴¹⁴ Qasımlı, "Birinci..." s. 171.

⁴¹⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Aralık 1914, Nu: 12105.

⁴¹⁶ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yay., İstanbul, 2014, s. 37.

⁴¹⁷ Bal, **a.g.e.**, s. 38; Serdar, **a.g.m.**, s. 616.

⁴¹⁸ Serdar, **a.g.m.**, s. 616.

⁴¹⁹ Devlet, **a.g.e.**, s. 232.

tüm aşiretler Türklerin tarafına geçmeye başlamıştır⁴²⁰. Türk harp saflarında pek çok Rusyalı Müslüman bulunmaktadır⁴²¹.

Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarının askere alınmasına ait emirname 25 Haziran 1916 tarihinde imzalanmış ve hemen yayınlanmıştır⁴²². Azerbaycan Türkleri, Tatar ve Başkurtlar gibi askere alınmışlar ve savaşmak zorunda kalarak, bir hayli kurban vermişlerdir. Savaşın ilk yıllarında Tatar, Başkurt, Kırım Tatarı ve Azerbaycan Türklerinden 200 bin kişi askere alınmıştır. 1914-1917 yılları arasında 200 kadar Azerbaycan Türk'ü de Rus ordusunda Subay olarak hizmet görmüştür. Müslüman askerlere Tatarca olarak bastırılmış İncil dağıtılmakta bazen de onlar Ortodoks olmaya zorlanırken, Müslüman askerler için imam da tayin edilmemiştir⁴²³.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Kafkasya Müslümanlarıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanları vasıtasıyla bağlantı kurmaya çalışmıştır⁴²⁴. Kafkasya genel valiliğinin Güney Kafkasya askeri işler idaresinin özel şubesi bu konuyla ilgili olarak bir rapor hazırlamış ve Türklerin Kafkasya'da çok gizli keşif bölükleri oluşturduğu, küçük tacirler veya göçmenler adı altında Kafkasya'da ve Azerbaycan'da dolaştıkları ve oradaki gerekli insanlarla ilişkiler kurdukları belirtilmiştir⁴²⁵. Çar Hükümeti, Osmanlı Devleti ve İran'dan gelerek propoganda yapanları da sıkı bir şekilde takip etmiştir⁴²⁶.

10 Ocak 1916 tarihinde Ruslar yeniden taarruzlara başlamış ve 19 Ocak'ta Hasankale'yi, 16 Şubat'ta Erzurum ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i ele geçirerek Karadeniz bölgesine doğru ilerlemişlerdir. 8 Mart'ta Rize'yi, 19 Nisan'da ise Trabzon'u ele geçirerek Doğu Anadolu bölgesini ele geçirmiştir⁴²⁷. Ele geçirdiği Müslüman illerinde Rusya, halka dağıtılması ve Müslüman göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için İslami Hayır Cemiyeti'ne ve Kafkas Ordu Kumandanına para göndermiştir. Bu yardımı yaparken de amacı hem işgal ettiği

⁴²⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Mart 1915, Nu: 12179.

⁴²¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Şubat 1915, Nu: 12152.

⁴²² Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 115.

⁴²³ Devlet, **a.g.e.**, ss. 229-230.

⁴²⁴ Swietochowsk, **a.g.e.**, s.s. 113-114

⁴²⁵ Qasımlı, "Birinci..." s. 170.

⁴²⁶ Qasımlı, "Birinci..." s. 171.

⁴²⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 289-293; Serdar, **a.g.m.**, s. 616.

bölgedeki halkın güvenini kazanmak hem de dış siyasette çok yardımsever bir hami olduğunu göstermektedir⁴²⁸.

Türkler Muş ve Bitlis'i 6 Ağustos'ta geri almıştır⁴²⁹. 15 Temmuz'da Bayburt'u, 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirmişlerdir⁴³⁰. 1916 yılına gelindiğinde, çarpışan her iki ordu son derece bitkin olduğu gibi, ülke de tümüyle tükenmiştir. Kafkasya'daki Rus ordusu erzak kıtlığından dolayı isyan etmiştir⁴³¹. Bu yüzden Ekim Devrimi'nin patlamasına kadar cephede hiçbir değişiklik olmamıştır⁴³².

2.2. Bolşevik İhtilali

1905 devriminden itibaren Rusya'nın farklı yerlerinde ihtilaller yaşanmış ve bu ihtilallerin ardından 1914 yılında savaşın başlamasıyla Rus donanmasında da karışıklıklar kendini göstermiştir⁴³³. *Halklar Hapishanesi* olarak adlandırılan, yüz kadar farklı ulusu baskı ile feodal yönetim altında bir arada tutan Rusya, kapitalizmin gelişimi ve büyük sanayi merkezlerinin oluşumu, Rusya'nın uzun süre ayakta kalamayacağına dair sinyaller vermiştir⁴³⁴.

Rusya'nın ikmal yönünden yardıma ihtiyacı iyice artmış ama müttefiklerin gönderdikleri yardımlar ancak 1916 yılında Rusya'ya ulaşmıştır⁴³⁵. Rusya'nın yaşadığı askeri başarısızlıklar hoşnutsuzluk yaratmış ve Duma ile Hükümetin arasının açılmasına sebep olmuştur. Bu başarısızlıkların yanı sıra ekonomi de gittikçe kötüleşmiştir⁴³⁶.

XX. yüzyılın başları Rusya'da isyanlar, sosyal itirazlar ve millî mücadele hareketleriyle şekillenmiştir. Bu dönemde Kafkasya'da ve Rusya'da meydana gelen ayaklanmaların en önemli özelliği ekonomik durumların ve haklarının korunması amacıyla başlamayan hareketin millî özgürlük hareketine dönüşmesidir⁴³⁷.

⁴²⁸ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, s. 404.

⁴²⁹ Yerasimos **a.g.e.**, s. 287; Serdar, **a.g.m.**, s. 617.

⁴³⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 295.

⁴³¹ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Eylül 1916, Nu: 12778.

⁴³² Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 288.

⁴³³ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Ağustos 1914, Nu: 11983.

⁴³⁴ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 11.

⁴³⁵ Vernadsky, **a.g.e.**, ss. 340-343.

⁴³⁶ Vernadsky, **a.g.e.**, ss. 344-348.

⁴³⁷ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 27.

Çar II. Nikola, bütün olanlara ilgisiz bir hayat yaşamış ve onu uyarmaya çalışan Duma başkanını da dikkate almamıştır⁴³⁸. Toplumla ilgili raporları, sivil toplum kuruluşlarının askeri harekâta yönelik görüşlerini görmezden gelmiştir⁴³⁹. Kısacası Rusya’da iç karışıklıklar artmış ve halk huzursuz olmaya başlamıştır. Bu halin sorumlusu olarak da Çar ve Çariçe görülmüş ve onlara karşı düşmanlık baş göstermiştir⁴⁴⁰. Üstelik bu huzursuzluklar sadece Rusya’da değil Rusya’nın hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerde de görülmüştür. 1916 yılında Grandük Nikola kendi ifadeleriyle Kafkasya’da da ihtilal çıktığını itiraf etmektedir⁴⁴¹.

1917 yılına gelindiğinde kıtlık ortaya çıkmış, fabrikalar kapanmış, karaborsacılık artmıştır. Sosyal hayat bu durumdayken savaştan ve açlıktan bunalan ordu içerisinde de firar edenlerin sayısı oldukça yükselmiştir⁴⁴². Aynı şekilde Kafkasya bölgesindeki Rus ordusunda da erzak yetersizliği sebebiyle isyan çıkmıştır⁴⁴³. Rusya’nın içinde bulunduğu bu vahim durum karşısında halkın tepki göstermesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Ordu ve halk ikiye ayrılmış kargaşa gittikçe artmıştır. İngiliz ve Fransız sefirleri ihtilalci komite ve hükümetle münasebete girişmişlerdir⁴⁴⁴.

Ocak 1917 tarihinde 267 işyerinde 232.025 işçi greve başlamıştır. Şubat ayında ise durum daha da kötüleşerek Petrograd ile Moskova’daki bütün işçiler greve başlamışlardır. Petrograd’da yaklaşık 200 bin, Moskova’da 161 bin ve Rusya’nın diğer yerlerinde 71 bin işçi işi bırakmıştır. 26 Şubat’ta Duma reisi, Çar’a halkın isteklerinin yazılı olduğu bir telgraf çekmiş bunun üzerine de Çar, Duma’yı dağıtarak Petrograd’a asker göndermiştir. 27 Şubat 1917 tarihinde Petrograd’da ihtilalciler galip gelmiştir⁴⁴⁵. İhtilal döneminde Osmanlı Devleti, Rusya’dan doğrudan doğruya haber alamamış muhtelif vasıtalara gelen haberler de tahrif edildiği için doğru bir

⁴³⁸ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları 1917- 1918**, TTK yay., Ankara, 2002, s. 19.

⁴³⁹ Riasanovsky -Steinberg, **a.g.e.**, s. 488.

⁴⁴⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 318.

⁴⁴¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Mart 1916, Nu: 12552.

⁴⁴² Şahin, **a.g.e.**, s. 17.

⁴⁴³ **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Eylül 1916, Nu: 12778.

⁴⁴⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Mart 1917, Nu: 13055.

⁴⁴⁵ Devlet, **a.g.e.**, ss. 218-220.

fikir vermemiştir. Ancak yine de o dönemde Rusya'da mühim hadiselerin meydana geldiği şüphesizdir⁴⁴⁶.

İhtilalin üç günü bütün yönetim, icra heyeti ile Duma ve askerlerin eline geçmiştir. Bunun üzerine heyet halka, askere, demiryolu ve banka idarelerine, işleri ile ilgilenmeleri hakkında beyannameler göndermiştir⁴⁴⁷. Çar II. Nikola, 12 Mart 1917 tarihinde tahtı kardeşi Mihail'e bırakmış ve Mihail de dört günün sonunda tahtı bırakarak böylece Çarlık rejiminin son temsilcisi olmuştur⁴⁴⁸. Çar ve ailesi Sibiry'a sürgüne gönderilmiştir⁴⁴⁹.

12 Mart'ta Petrograd devrimcilerin eline geçmiş bunun üzerine Duma harekete geçerek 12 kişiden oluşan geçici bir hükümet oluşturmuştur⁴⁵⁰. İcra heyeti Reisi Rodzianko'nun liderliğinde Prens Lvov'un başkan olduğu 12 üyeden oluşan geçici komite kurarak varlığını ilan etmiş, eski hükümetin politikası sonucunda Rusya'nın zor bir duruma düştüğünü ve bu yüzden Duma Meclisi icra heyetinin yönetimi eline almaya mecbur olduğunu belirtmiştir. Ayrıca heyet sorumluluğunun farkında olup milletin arzusuna önem veren bir hükümet teşkili konusunda dikkatli olacağını beyan etmiştir⁴⁵¹. Geçici Hükümet vazifeye başlar başlamaz basın ve konuşma hürriyeti getirmiş, bütün siyasi mahkûmlar serbest bırakılmış ve polis teşkilatı dağıtılmıştır. Ayrıca kadınlara seçilme hakkı verilmiştir⁴⁵².

Geçici Hükümetin oluşması ve Rus İhtilali, Osmanlı Devleti'nde büyük sevinçle karşılanmıştır. Çünkü savaşın kayıpsız sona ereceği ve Boğazların Rusya'dan muhafaza edileceği düşünülmüştür⁴⁵³. Fakat Geçici Hükümet hiç de barış taraftarı değildi hatta Rusya'nın harbe devam etmesini istemiş ordunun zayıflamasına rağmen savaşa devam etme kararı almıştır⁴⁵⁴. Bu sırada da Lenin'in yükselişi

⁴⁴⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 13 Mart 1917, Nu: 12950.

⁴⁴⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Mart 1917, Nu: 12953.

⁴⁴⁸ Bal, **a.g.e.**, s. 58.

⁴⁴⁹ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 352.

⁴⁵⁰ Vernadsky, **a.g.e.**, ss. 349-350.

⁴⁵¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Mart 1917, Nu: 12953.

⁴⁵² Riasanovsky, **a.g.e.**, ss. 490- 491; Devlet, **a.g.e.**, s. 218.

⁴⁵³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 321.

⁴⁵⁴ Riasanovsky, **a.g.e.**, s. 491.

başlamış ve Bolşevikler etkinliğini arttırmış ve bu yüzden Geçici Hükümet daha ilk günlerinde İşçi ve Asker Sovyeti'nin muhalefeti ile uğraşmak zorunda kalmıştır⁴⁵⁵.

Geçici hükümet bütün vatandaşların eşit olduğunu beyan ederek işe başlamış, İsviçre'de bulunan Lenin ve 32 ihtilalci, 16 Nisan 1917 tarihinde Rusya'ya dönmüştür⁴⁵⁶. Temmuz ayında hükümet değişikliği olmuş Kerenski başbakanlığa seçilmiştir. Kerenski, Rusya'da hakiki bir vahşet ve baskı idaresi kurmuştur⁴⁵⁷. Kerenski, Rusya'yı doğrudan doğruya ihtilale doğru sürükleyip, hem siyasi büyüklüğünü hem de özgürlüğünü tehdit etmiştir. Eğer amele ve asker komitesi beyan etmiş olduğu ilhaksız ve tazminatsız sulh düsturu üzerinde ısrar edip bu düsturu uygulamış olsaydı, Rusya'nın hürriyetini kurtarmış olacaktı. Ama Kerenski, harbe devam etmiş ve muharebenin devamı ile Rus hürriyetinin muhafaza edilemeyeceği ortaya çıkmıştır. Rus inkılâpçıları başlangıçta harp taraftarı değilmiş gibi görünmüş hatta bu yolda onlara muhalefet eden ve harp taraftarlığını güden kişileri iş başından atmışlardır. Fakat inkılâpçılardan bir kısmı, İngiliz ve Fransız sözlerine uyarak Rusya'nın beyan ettiği düstur üzerinde ısrarın gerek Rusya gerek müttefikleri için bir felaket olacağına inanmışlardır ve Almanya'nın barış adımlarını Kerenski reddetmiştir. Böylece Rus ordusu ve ekonomisinde açmış olduğu sorunları göremez olmuştur. Hâlbuki bunun yerine cepheyi ziyaret ettiğinde gördüklerini ve komutanların söylediklerini dikkate alsaydı Rusya için daha doğru bir karar verebilirdi⁴⁵⁸.

Almanya ve müttefikleri Rus inkılâpçılarına barış için epey zaman tanısa da Kerenski, Moskova Konferansı'nda Almanya'nın Rusya'dan sulh istediğini fakat Rusya, Almanya'yı ezmedikçe anlaşmaya yanaşmayacağını gururla beyan etmiştir. Bunun üzerine Almanlar, Riga'yı işgal ederek Ruslara ağır bir darbe indirmiştir. Harp sırasında zor durumda bırakılan Riga halkı kendi milletdaşı olan Almanları bizzat kabul etmiştir. Öte tarafta Finlandiya ise uzun zamandır istiklal için mücadele

⁴⁵⁵ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 352.

⁴⁵⁶ Bal, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁵⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Ağustos 1917, Nu: 12115.

⁴⁵⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 5 Eylül 1917, Nu: 13124.

vermiş ve inkılâp esnasında Finlandiya istiklalini ilan etmiştir. Fakat Kerenski bu isteği ateşle bastırmak isteyerek Rusya'nın felaketine sebep olmuştur⁴⁵⁹.

Bolşevikler, Geçici Hükümete karşı gösterilere başlamış ve Petrograd'da ayaklanmalar başlamıştır. Aralarındaki en büyük kavga savaşa devam edilme konusu olmuştur. Bolşevikler bir an önce barış yapılmasını savunurken Geçici Hükümet devam edilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu ayaklanmalar Kerenski tarafından bastırılrsa da Avusturya ile yaşanan çarpışmalarda Rusların yenilmesiyle Kerenski güç kaybetmiş Bolşevikler ise güçlenmiştir. Kafkasya genel valisi Grandük Nikola da görevinden alınmıştır. Çünkü kendisi Çarın akrabasıydı⁴⁶⁰. Grandük Nikola'nın yerine Kafkasya'da 22 Mart tarihinde Özel Maveray-yı Kafkasya Komitesi kurulmuştur⁴⁶¹.

Ağustos sonundan itibaren, savaş yorgunu Rusya'da sürekli kötüye giden iç koşullar sonucunda, General L.G. Kornilov devrimlerin korunması için merkeze asker göndermiş geçici hükümeti devirme girişiminde bulunmuştur⁴⁶². Kornilov'un birkaç ordu birliğinin başında Petrograd'a yürüyüşü başarısızlıklarla sonuçlansa da "*Kornilov olayı*" Rusya'da Bolşeviklerin güç kazanmasını sağlamıştır⁴⁶³.

Kornilov olayı ve halkın ayaklanmaları sonrası Lenin'in aradığı fırsat doğmuştur. 10 Ekim 1917 tarihinde Bolşevik Parti Merkez Komitesi toplantısında Hükümeti darbe ile ele geçirme planı yapılmıştır⁴⁶⁴. 7 Aralık 1917 tarihinde Lenin ve Troçki tarafından düzenlenen silahlı ayaklanma ile Bolşevikler iktidarı ele almıştır⁴⁶⁵. Kerenski askerleri, Bolşevikler tarafından mağlup edilince Kerenski kaçmıştır. Bolşevikler köprüleri, ana yolları, posta ve telgraf ofislerini, hükümet binalarını ele geçirmiş, Geçici Hükümet mensupları ise saklanmıştır. Böylece hükümet Bolşeviklere geçmiştir⁴⁶⁶.

⁴⁵⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 5 Eylül 1917, Nu: 13124.

⁴⁶⁰ Şahin, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁶¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mart 1917, Nu: 12944.

⁴⁶² Riasanovsky, **a.g.e.**, s. 495.

⁴⁶³ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 133.

⁴⁶⁴ Riasanovsky, **a.g.e.**, s. 498.

⁴⁶⁵ Devlet, **a.g.e.**, ss. 218-220.

⁴⁶⁶ Riasanovsky, **a.g.e.**, s. 499.

Lenin 14 üyeden oluşan bir hükümet kurmuştur. Başkan Lenin, Lomacanski Maarif Bakanı, Troçki Hariciye Bakanı, Rikov Dâhiliye Bakanı, Stalin de Milliyetler Halk Komiserliği'ni üstlenmiştir⁴⁶⁷. Lenin'in ilk icraatı Barış Kararnamesini ve Toprak Kararnamesini kabul etmek olmuştur. Buna göre tüm devletlerle ilhaksız ve tazminatsız barış anlaşmaları yapılacak ve toprak emek veren herkes tarafından paylaşılacaktır⁴⁶⁸. Bunun için müzakerelere derhal başlamak üzere İtilaf Devletlerine ultimatoluk göndermiştir⁴⁶⁹. Bolşevik İhtilalinin gerçekleşmesi ile Bolşevikler ve Çarlık taraftarları arasında iç savaş başlamıştır⁴⁷⁰.

Lenin amele ve asker meclisinde bir nutuk vermiştir. Bu nutukta Lenin; Bolşeviklerin ihtilalinin henüz başlamadığını, bundan sonra hükümeti oluşturanların amele ve köylü ve askerler olduğunu, yeni hükümetin yeni bir kanun oluşturacağı ve bunun sadece Rusya için değil belki bütün dünya için yeni bir devir açacağını, yeni Rus ihtilalinin bütün memleketlerde memnuniyetle karşılanacağını, ihtilalin devam edeceğini ifade etmiştir⁴⁷¹.

1917 İhtilali Rus ordusu ile Batı ittifakının doğasını değiştirmiştir. Çünkü Rusya mevcut durumuyla müttefiklerini tehlikeye atmıştır. Bu durum değişikliği de hemen İngiliz politikalarını etkilemiştir⁴⁷².

2.2.1.Bolşevik İhtilali Kafkasya'da Nasıl Karşılandı?

İhtilal döneminde Kafkasya bölgesi en heyecanlı yerlerden biri olmuştur. Çünkü Kafkasya için bir dönüm noktasıdır. İhtilalden üç gün sonra bir kutlama mitingi gerçekleşmiş ve bu mitinge Gürcüler, Ermeniler, Azeriler ve dağlı halklar söylentilerin doğru olup olmadığını öğrenmek için gelmiştir⁴⁷³. 3 Kasım 1917 tarihinde Rusya bir beyanname yayınlamış ve bu beyannamede bütün milletlerin hakimiyetleri, kendi geleceklerini tayin hakları, dini ve millî ayrıcalıkların ve

⁴⁶⁷ Tercüman-ı Hakikat, 18 Kasım 1917, Nu: 12196.

⁴⁶⁸ Vernadsky, a.g.e., s. 361.

⁴⁶⁹ Tercüman-ı Hakikat, 10 Kasım 1917, Nu: 12188.

⁴⁷⁰ Bal, a.g.e., s. 78.

⁴⁷¹ Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1917, Nu: 12201.

⁴⁷² Kopisto, a.g.e., s. 38.

⁴⁷³ Peter Hopkirk, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, Çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1994, ss. 314-315.

tehditlerin kaldırılacağı, Rusya içerisinde yaşayan azınlıkların serbestçe gelişmelerinin mümkün olacağı yazıyordu⁴⁷⁴.

Bolşevik ihtilalinden Kafkasya da etkilenmiştir. Duma üyesi Çheidze ve Başvekil Prens Lvov'un adliye nazırı Kerenski'ye verdiği bilgiye göre Kafkasya halkı siyaset itibarıyla ikiye ayrılmıştır. Kuzey ve Kuzey Batı Kafkasya halkı sosyalizm esaslarına dayanan cumhuriyet şeklinde bir idare tesisini talep ederken Güney Batı Kafkasya halkı kendi arasında Kafkasya'nın Rusya'dan bütünü ayrılmamasını istemektedir. Kafkasya'da bulunan askerler ise Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması ve ya geniş ölçüde muhtariyete sahip olmasını istemektedir⁴⁷⁵.

Hükümeti ele geçiren Bolşevikler, Rus halkı üzerinde dinî ve millî geleneklere dayalı kısıtlamaları kaldırmıştır. Bu karar hem Türkistan hem de Güney Kafkas Müslüman halkları için beklenmedik bir sürpriz olmuştur⁴⁷⁶. Lenin ve Stalin tarafından 20 Kasım 1917'de imzalanan çağrıda şöyle deniyordu; “*Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan, Kırgız, Kafkasötesi Türkler ve Tatarlar, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları, Çarlar ve Rusya zorbaları tarafından cami ve ibadet evleri yıkılmış, inanç ve gelenekleri ayakaltına alınmış olan sizler! Sizin inanç ve gelenekleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız bugünden başlayarak hür ve dokunulamazdır. Kendi millî hayatınızı özgürce ve herhangi bir engel olmadan kurun. Sizin buna hakkınız vardır. Rusya'daki bütün halkların hakları gibi, sizin haklarınız da İhtilâl ile onun kuruluşları olan işçiler, askerler ve köylüler sovyetlerinin bütün gücünün koruması altında olduğunu biliniz. Bu yüzden, bu ihtilâli ve onun bağımsız hükümetini destekleyiniz!*”⁴⁷⁷. Bu bildiri Kafkasya halklarına yapılan zulümleri de bizzat ortaya koyan ve yeni hakların tanınacağını vadeden bir bildiridir.

Kafkasya, Bolşevik ihtilali sonrası kanlı bir şekil almıştır. Kafkas Cephesinden kaçan Rus askerleri de Kafkasya bölgesine yerleşmişlerdir. Çünkü Kafkasya'nın zengin tahıl ambarları mevcuttur⁴⁷⁸. İsyan eden halk ve ihtilalci

⁴⁷⁴ Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yay., Ankara, 1961, s. 59.

⁴⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Mart 1917, Nu: 12959.

⁴⁷⁶ Neciyev, **a.g.m.**, s. 151.

⁴⁷⁷ Kocaoğlu, **a.g.m.**, s. 69.

⁴⁷⁸ Berzeg, **a.g.e.**, s. 114.

askerler arasındaki çarpışmalarda her gün yüzlerce insan ölmüştür. Kuzey Kafkasya'da Vladikavkaz, çeteler tarafından çevrelenmiştir. Bu çeteler, Ruslardan harp vergisi talep etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Kafkasya kıtlıkla uğraşmaktadır. Bunun yanı sıra Erivan vilayetinde yaşayan halkın pek çoğu öldürülmüştür. Cephe ile irtibatı tespit edilenler o derece tehdit kabul edilmiş ki bazı bölgelerde ordu iki cepheye karşı savaşmak mecburiyetinde kalmıştır⁴⁷⁹.

1917 Bolşevik İhtilali sonrası yaşanan iç savaşta Kafkasya'daki Rus Kazakları ile Osetler, Çar yönetimini desteklemişler, İnguşlar ise Çarlık yönetimine karşı Bolşeviklerin yanında yer almışlardır⁴⁸⁰. Bolşevik İhtilali, Rusya'yı Brest-Litovsk Anlaşması'nı yapmaya zorladığı gibi Ukrayna, Letonya, Finlandiya, Sibirya ve Kafkasya'nın merkezden kopmasına, Rusya'nın birçok şehrinde iç savaş çıkmasına, çok kan dökülmesine, açlığa ve sefaletle yol açmış ve azınlıklar da bağımsızlık mücadelesine girişmiştir⁴⁸¹.

Bolşeviklik Kafkasya Dağlarına kadar sirayet ederek bölgeyi derinden sarsmıştır. Rusya'nın bütün diğer bölgeleri gibi Kafkasya'nın da her şeyi alt üst olmuştur. Bakü'de, Gence'de, Erivan'da ve diğer yerlerde teşekkül eden yerli komiteler, merkezi hükümeti yalnız işlerine geldiği zaman dinlemektedir. Kafkasya'da içinden çıkılmaz bir kargaşa hâkim olmuştur⁴⁸².

Ekim Devrimi'nin Kafkasya'daki ilk somut neticesi 15 Kasım 1917 tarihinde Tiflis'te Transkafkasya Komiserliği'nin kurulması olmuştur. Lenin, 20 Aralık 1917 tarihinde sistemi koruyabilmek için Tüm Rusya Karşı-Devrim ve Sabotaj ile Mücadele Olağanüstü Komisyonu'nu (ÇEKA) kurmuştur⁴⁸³.

Rusya'da daha Bolşevik ihtilali olmadan dahi aslında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Müslümanlar arasında bağımsızlık mücadelesi fikirleri ortaya çıkmış ve daha sistemli hareket edilmesi gerektiği bilinci oluşmuştur. Bu bağlamda da siyasi faaliyetler ve kongreler Birinci Dünya Savaşı itibari ile hız

⁴⁷⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Ağustos 1917, Nu: 13114.

⁴⁸⁰ Tekin Aycan Taşçı, "İnguş-Oset Çatışması Tarihinde Rusya'nın Rolü", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 79, 2015, ss. 511-512.

⁴⁸¹ Devlet, **a.g.e.**, ss. 218-220.

⁴⁸² **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mart 1918, Nu: 13315.

⁴⁸³ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 363.

kazanmıştır. 1917 yılında yaşanan ihtilal ile Kafkasya’da heyecan yaratmış ve özgürlük umutları canlanmıştır.

2.3. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı

Rusya genelinde yaşayan Müslümanlar, ihtilali fırsata çevirmek için sık sık farklı yerlerde toplantılar ve kongreler düzenlemişlerdir. Özellikle 1917 yılında bu kongreler ağırlık kazanmış ve Müslümanlar tarafından Rusya genelinde pek çok kongre düzenlenmiştir. Aslında 1907 yılından itibaren tekrar başlayan istibdat dönemi 1914 yılında savaşın başlamasıyla daha da artmış ama Müslümanlar buna rağmen direnmekten vazgeçmemiştir. 1914 yılında Rusya’da Müslüman meclis toplantısı gerçekleştirilmiştir. Toplantı yapabilmek için pek çok zorluk çıksa da sonunda izin alınmıştır. Bu toplantıda Orenburg Müftülüğü kanunlarının değiştirilmesine ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Çünkü müftülük kanunları çok önceden yazılmıştır. Ayrıca toplantıda Caferof, Müslümanların dini özgürlüklerine hükümetin müdahale etmemesini talep etmiştir⁴⁸⁴. Çünkü Müslümanların idaresi sadece merkezi Orenburg Müftüsüne bağlıydı bu da Müslümanların dini konularda çok mağdur olmasına sebep olmuştur⁴⁸⁵. Cuma günü Müslümanların dini günü olduğu, Pazar günü de Rusların kararı olduğu için dükkanlar kapanmış Müslümanlar iki gün tatil olmasını engellemek için pek çok teşebbüste bulunsa da sözde Pazar günleri saat sekizden on ikiye kadar izin verileceği söylentileri dolaşmış fakat resmi bir girişim olmamıştır⁴⁸⁶.

14-17 Nisan 1917 tarihleri arasında Ufa’da, Nisan ayında Kazan’da, 16-23 Nisan tarihleri arasında Taşkent’te kongreler gerçekleşmiştir. Kuzey Kafkasya’da da Dağlılar Kongresi toplanmıştır. Ayrıca Nisan 1917 tarihinde Bakü’de I. Kafkas Kurultayı toplanmıştır⁴⁸⁷. Bu kongrede Müslüman toplulukların menfaatlerini en iyi şekilde sağlayacak, Rusya yönetim şeklinin mahalli federasyon esası üzerine kurulacak cumhuriyet idaresi olduğuna karar verilmiştir⁴⁸⁸.

⁴⁸⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Temmuz 1914, Nu: 11942.

⁴⁸⁵ Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁸⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Temmuz 1914, Nu: 11942.

⁴⁸⁷ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 159; Devlet, **a.g.e.**, ss. 248-249.

⁴⁸⁸ Şimşir, **a.g.m.**, s. 453; Toprak- Öztürk, **a.g.m.**, s. 1092.

15-17 Mart tarihlerinde Petersburg'da Müslüman temsilcilerin yaptıkları toplantıda Bütün Rusya Müslümanlarının Kongresini toplama kararı alınmıştır⁴⁸⁹. Tatarlar ve diğer Türk millî gruplarının yanı sıra Kafkas dağlıları ve Türkistan Tajikleri gibi, Rusya'da Türk olmayan Müslümanların da kongreye katılması kararlaştırılmıştır⁴⁹⁰. Hükümet Petersburg'daki kongreye müsaade etmekle birlikte faaliyet sahasını kısıtlamış ve gazetecilerin kongreyi takip etmesi yasaklanmıştır. Petrograd'da dokuz gün süren Rusya Müslümanları Konferansı'na Tatarlar, Kırgızlar, Türkmenler, Polonya ve Litvanya Müslümanları katılmışlardır⁴⁹¹. Konferans 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova'da yapılmıştır. Yaklaşık 900 kişi katılmıştır⁴⁹². Kongre'de millî-medeni muhtariyet yönetimi üzerinde durulmuş, Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bütün dini ve medeni işlerini usule göre yürütmek ve Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamak için kendileriyle ilgili kanunları çıkarma hakkına sahip Umum Rusya Müslümanlarının bir merkezi teşkilatı kurulması gerektiği belirtilmiştir⁴⁹³. Rusya'nın sadece Ruslara ait olduğu, Rus olmayanlara yapılan zulümlerin ve onları Ruslaştırma çabasının artık son bulması gerektiği ifade edilmiştir⁴⁹⁴. Ruslar çocuklarını nasıl kendi ana dillerinde okutup yetiştiriyorlarsa ve kendi dillerinde ibadet ediyorlarsa başka milletlerin de aynı haklara sahip olması gerektiği belirtilmiştir⁴⁹⁵. İdari yönetime dair ise Rusya'nın idare usulü ademi merkeziyet esasına göre kurulan parlamenter halk cumhuriyeti idaresinin esas olması, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya bölgelerine geniş bir mahalli idare verilmesi istenmiştir⁴⁹⁶. Çünkü kongrede maarif ve medeniyet işlerinin her milletin kendi idaresinde olması gerektiği, her milletin kendisi tarafından seçilen müesseselere verilmesi, ilkokullarda okuma dilinin her kabilenin anadilinde olması, ilkokul tahsili yapmanın, genel, mecburi ve parasız olması gerektiği

⁴⁸⁹ Zenkovsky, **a.g.e.**, ss. 120-121.

⁴⁹⁰ Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 123.

⁴⁹¹ BOA, DH. UM. 2 şb. 1/26; Toprak- Öztürk, **a.g.m.**, s. 1089.

⁴⁹² Şimşir, **a.g.m.**, s. 453; Bal, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁹³ İlgar, **a.g.e.**, ss. 43-46.

⁴⁹⁴ Devlet, **a.g.e.**, ss. 220-221.

⁴⁹⁵ İlgar, **a.g.e.**, s. 237.

⁴⁹⁶ İlgar, **a.g.e.** s. 233.

vurgulanmıştır⁴⁹⁷. Umum Rusya Müslümanları Kongresi, Türk topluluklarının çoğunun katılması yönünden önemli bir kongre olmuştur⁴⁹⁸.

Bağımsızlık hareketleri kapsamında Kuzey Kafkasyalılar da 3 Mayıs 1917 tarihinde Terrekala'da bir kongre yapmıştır. Dağıstan, Çeçen-İnguş, Osetya, Kabartay, Karaçay-Balkar, Kuban ve Abhazya temsilcilerinin katıldığı Terrekala Kongresi kısa sürmüştür⁴⁹⁹. Bunlara rağmen bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmeyen Kafkasyalılar daha sonra da 20 Ağustos 1917 tarihinde Andi'de kongre düzenlemişlerdir⁵⁰⁰. Kuzey Dağıstan'ın Andi köyünde Dağıstan'ın bütün dinî liderleri toplanmıştır. Bu kongrede Necmeddin Gotsinski, Dağıstan ve Çeçenistan'ın imamı olarak ilân edilmiştir⁵⁰¹. Bu kongrede çok fazla birlik görülmemiştir çünkü bir kısım Dağlı kişiler sol partilere yönelmiş, Slavlarla işbirliği yapmağa başlamışlardır⁵⁰². Pşimaho Kosok bu kongrede Necmeddin Gotsinski ve Uzun Hacı'nın millî harekete kazandırılmasını sağlamıştır⁵⁰³.

1905 yılında gerçekleştirilen toplantılar sadece dini özgürlükler üzerineyken 1914 yılından itibaren yapılan toplantı ve kongreler dini özgürlüklerin yanı sıra artık siyasi bir nitelik de taşımaktadır. 1917 İhtilalinin getirmiş olduğu özgürlük havası içinde artık Rusya Müslümanları da yönetim şeklinde muhtariyet istemişlerdir.

2.4. Bolşevik İhtilalinden Sonra Kafkasya'da Kurulan Devletler

Bolşevik İhtilali ile birlikte Lenin ve ekibinin Rusya'nın esareti altındaki halklar için yaptığı konuşmalar bu halkları oldukça cesaretlendirmiş ve bağımsızlık umutları artmıştır. Müslümanlar faaliyetlerini hızlandırmış ve Kafkasya Bölgesinde kısa süreli de olsa Kuzey Kafkasya Hükümeti, Güney Kafkasya Hükümetleri ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuştur.

⁴⁹⁷ Ilgar, **a.g.e.**, s. 346.

⁴⁹⁸ Şimşir, **a.g.m.**, s. 455.

⁴⁹⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Ağustos 1917, Nu: 13114.

⁵⁰⁰ Mesut Erşan, **Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti**, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995, s. 46.

⁵⁰¹ Budak, **a.g.m.**, s. 52.

⁵⁰² Kafli, **a.g.e.**, s. 134.

⁵⁰³ Sefer Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Devlet Bakanı Pşimaho Kotse**, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul, 2018, s. 28.

2.4.1. Güney Kafkasya Hükümetleri

Rusya'nın savaştan çekilmek istemesi ve ilhaksız, tazminatsız barış politikası, halklara kendi geleceklerine kendilerinin karar verme yetkisinin gündeme gelmesi artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını işaretidir.

Fakat Bolşevikler bu vaadleri verirken Rus yönetimindeki halkların ayrılmak yerine zayıf oldukları için Rusya'ya bağlanmayı seçeceklerini düşünmüştür⁵⁰⁴. Ama Kafkasya'da durum pek Bolşeviklerin düşündüğü şekilde gelişmemiştir. Kafkasya halkları ise Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması yahud vasi durumunda geniş ölçüde muhtariyete sahip olması gerektiğini düşünmektedir. Hatta Kafkasya genel valisi Nikola Nikolayeviç ile Harp Reisi General Yanushkevich de aynı doğrultuda raporlar vermişlerdir⁵⁰⁵.

Çarlığın devrilmesi sonucu Petrograd'da kurulan Geçici Hükümet, Kafkasya Genel Valiliği'ni Prens Lvov'un imzasıyla lağvetmiş ve Kafkasya Genel Valisi olan Grandük Nikola tutuklanmıştır. Çarlık Rusya'nın geçici hükûmeti Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatle takip edememiştir. Bu nedenle Kafkasya ötesinde duruma hâkim olabilmek için 9 Mart 1917 tarihinde kısa adı OZAKOM (*Osobyi Zakafkazskiy Komitet*) olan Kafkasya Özel Komitesi kurulmuştur⁵⁰⁶. Geçici Hükümet tarafından halk arasında ilan edilen, kalıcı bir düzen kurmak ve Transkafkasya Bölgesi'nin temel olarak örgütlenmesi için Geçici Hükümet adına ve haklarıyla hareket etme yetkisi verilen bu komite, ayrıca Kafkas Cephesinde savaş hukukunun kullandığı bölgelerde sivil yönetimin düzenlenmesine yönelik tedbirler almakla görevlendirilmiştir. "Özel Transkafkasya Komitesi" başkanı olarak ise V. A. Kharlamof seçilmiştir⁵⁰⁷. Transkafkasya'nın acil bir şekilde düzenini ve örgütlenmesini oluşturmak için Geçici Hükümet tarafından oluşturulan komitede⁵⁰⁸ Rus, Ermeni, Azeri ve Gürcü temsilciler bulunmaktadır. Kafkasya'nın yönetimi Rus Karlamof, Türk Mehmet Yusuf Caferof, Ermeni Papacanof, Gürcü Abaşıdze ve

⁵⁰⁴ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 137.

⁵⁰⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Mart 1917, Nu: 12959.

⁵⁰⁶ Mahir Garibov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Oluşumu ve Bakü'nün Kurtuluşu Yeni Belgeler Tanıklığında", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 409.

⁵⁰⁷ B. M. Муханов, **Кавказ в Переломную Эпоху**, Москва, 2019, s. 229.

⁵⁰⁸ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 13.

Çenkeliden oluşan heyete bırakılmıştır. Bu kişiler eski Duma üyelerinden olup oluşturdukları komite Kerenski Hükümeti devrilene kadar iktidarda kalmıştır⁵⁰⁹.

Ozakom başlangıçtan itibaren, Transkafkasya milletlerini yeterince temsil edemediği ve tarım sorunu konusunda başarısızlığa uğradığı için eleştirilere hedef olmuştur⁵¹⁰. Bu sırada Kafkasya'da köylü ve asker sovyetleri kurulmuştur. Kerenski'nin devrilmesi üzerine Sovyetler bu komiteyi de yok etmişlerdir. Bundan sonra on iki üyeden oluşan yeni bir komiserlik oluşturulmuştur. 15 Kasım 1917 tarihinde oluşturulan Kafkasya Komiserliği'nin başına E. Gegeçkori getirilmiştir⁵¹¹. Yeni kurulan bu komiserlik Zakavkom (Zakavkazskava Komissariata) adını almıştır. Bu komiserliğin kurulması Güney Kafkasya için Rusya'dan ayrılma yolunda önemli bir adımdır⁵¹². Bu komiserliğin on iki üyesi dördü Müslüman, üçü Gürcü, üçü Ermeni, ikisi de Rus olmak üzere taksim edilmiştir. Kafkasya'da mevcut milletlere baktığımızda Kafkasya'da dört milyon Müslüman, bir buçuk milyon Gürcü, bu kadar da Ermeni ve 50-60 bin Rum vardır. Ruslara gelince bunların büyük kısmı Rusya'ya göç etmişlerdir⁵¹³.

Komiserliğin başında bulunan Gegeçkori, eski Duma üyesi ve Kafkasya Askerleri Sovyet Başkanı olup İhtilalci Sosyalist Fırkasına mensuptur. 26 Kasım 1917 tarihinde Kafkasya genelinde Kurucu Meclis'te seçimler yapılmıştır. Bu seçim sonucunda Müsavat, Menşevik ve Taşnaksütyun Partileri Bolşeviklere nispetle daha fazla milletvekili çıkarmıştır⁵¹⁴. Müslümanlar belli başlı üç siyasi fırkaya ayrılmıştır. Birincisi Müsavat, ikincisi Sosyal Demokrat, üçüncüsü de Neşr-i İslam fırkasıdır. Müslümanlardan ihtilalci sosyalist olanlar da vardır. Fakat bunların sayısı oldukça azdır. Bu partilerin en önemlisi Müsavat partisidir. Programı milliyetperverlik ve demokrasidir. Maksadı arazinin köylüye taksimi ve arazi sahiplerine hazine

⁵⁰⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mart 1918, Nu: 13305.

⁵¹⁰ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 124.

⁵¹¹ Neciyev, **a.g.m.**, s. 153.

⁵¹² Enis Şahin, "Cihan Harbi'nin Son Yıllarında Türkiye Mavera-yı Kafkasya'da", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, s. 356.

⁵¹³ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mart 1918, Nu: 13305.

⁵¹⁴ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 163.

tarafından tazminat verilmesidir. Bu parti Meclis-i Mebusan'a on, sosyal demokratlar üç ve Neşri İslam fırkası da bir üye göndermiştir⁵¹⁵.

18 Ocak 1918 tarihinde Kurucu Meclis Bolşevikler tarafından feshedilmiştir. Rusya'da meclisin feshedilmesi ile komiserlik, Rusya'ya bağlı kaldığını belirtmekle beraber, Bolşeviklerle ilişkileri kestiğini açıklamıştır⁵¹⁶. Kafkasya'da durum çok karışmış, asayiş sağlanamamıştır. Ayrıca bölgede ticaret tamamen durmuştur⁵¹⁷. Kafkasya'dan Kurucu Meclise seçilen milletvekilleri 22 Ocak 1918'de Tiflis'te bir araya gelerek çözüm yolu aramaya başlamış, neticede Kafkas Komiserliği'nin feshedilmesi ve yerine Kafkasya Seymi'nin (Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan kurum) oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Gegeçkori'ye Kafkasya Hükümetini oluşturma görevi verilmiştir⁵¹⁸. Aslında Milletvekili H. Hasmamedov'un dediği gibi "*Transkafkasya'da hükümet yok. Sadece Gegeçkori, Karçikyan ve Ramişvili idaresinde Ermeni- Gürcü diktatörlüğü var*"⁵¹⁹.

Kafkasya'da kurulan Seym, Osmanlı Devleti'ne Genel Kafkasya Cumhuriyeti adına bir sulh teklifi ile gelmiştir. Bu teklif Hariciye Nazırı tarafından meclise ulaştırılmıştır. Teklifin genel Kafkasya adına gelmiş olduğu düşünüldüğünde Kafkasya'da sadece Gürcüler yaşamamaktadır. O sırada Osmanlı Devleti'nde milletvekilliği yapan Ahmet Ağaoğlu bu teklifi yalnız Gegeçkori imzası olduğu için ve Tiflis'te yapılması istendiği için eleştirmiştir⁵²⁰. Çünkü Gürcülerden başka Kafkasya'da Türkler, Lezgiler, Çeçenler, Asetinler, Çerkezler, Kabartaylar, İnguşlar gibi farklı Müslüman halkları vardır. Tamamı 10 milyon olan Kafkasya ahalisinin 7 milyonu bu saydığımız haklardan oluşmaktadır. Yani Müslümanlar Kafkasya'da çoğunluktadır. Tiflis, eski Çarlık devrinde Kafkasya'nın idare merkeziydi. Fakat bu şehir Kafkasya ahalisinin büyük çoğunluğunun teşkil ettiği unsurların merkezi olamamıştır. Asıl merkez Bakü ile Gencedir. Bundan ötürü Tiflis her ne kadar tarihi bir Gürcü şehri ise de bu şehir özgürlükten çok uzaktır bu nedenledir ki anlaşılmaya

⁵¹⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mart 1918, Nu: 13305.

⁵¹⁶ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 462.

⁵¹⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mart 1918, Nu: 13305.

⁵¹⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Şubat 1918, Nu:13295.

⁵¹⁹ Nigar Maxwel, "1918'de Azerbaycan'da Bağımsızlığın Tesisinde Türkiye'nin Rolü", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 420.

⁵²⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Şubat 1918, Nu: 13295.

uygun bir yer değildir. 250.000 ahalisi olan Tiflis'te 70.000 Müslüman bulunmaktaydı. İşte bu sebeple Ahmet Ağaoğlu, Tiflis yerine müzakere için Bakü ve Gence şehirlerinden birinin daha uygun olacağını ifade etmiştir⁵²¹.

Osmanlı Devleti barış görüşmelerine sıcak bakmış ve Seym'in feshedilerek ayrı ayrı hükümetler kurulması isteği üzerine bir politika izlemiştir. Çünkü idare merkezi Tiflis olan Seym iktidarı şüpheli görülmüştür. Halkın birbirine karışması karışıklık çıkması bunu ispatlar nitelikte olmuştur. Bakü'de, Gence'de, Erivan'da farklı yerlerde ortaya çıkmış olan komiteler merkezi hükümeti işine geldiği zaman dinlemekte bu yüzden de Kafkasya'da anarşi meydana gelmiştir. Bir taraftan Bolşeviklerle mücadele ederken diğer taraftan Seym, Trabzon'a heyet göndererek Osmanlı Devleti ile görüşmeye başlamak istemiştir. Başlangıçta Güney Kafkasya hükümeti, Bolşevik hükümeti ile hiçbir şartta görüşmemiştir. Osmanlı Devleti için hem Azerbaycan'ın hem de Gürcistan'ın ayrı bir devlet olması önemlidir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Kafkasya Gürcüleri ile yakından ilgilenmiştir çünkü Gürcülerin hükümet kurması ile Kuzey Batı Kafkasya'da Ruslara karşı duracak bir devlet oluşacaktır⁵²².

İstanbul'a gelen bir Gürcü Prensi, Gürcülerin hükümet kurma fikirlerine dair, Gürcistan sosyal demokratlarının müşterek hareket ettiklerini ve Kerenski iktidarda bulunduğu zaman Rusya'da mevcut milletlerin bir hükümet oluşturmalarına taraftar olduklarını beyan etmiştir. Lenin iktidara gelince Menşevik olan Gürcistan sosyal demokratlarıyla birleşen bir yol belirlemiştir. Gürcistan'da yaklaşık üç milyon halk vardır. Bunun iki buçuk milyonu Hristiyan ve Müslüman Gürcülerdir. Resmi Rus istatistiklerine göre Müslümanların miktarı 150.000 ise de aslında 300.000'dir. Rusça memleketin ancak aydın olan kısımları tarafından kullanılırken çoğunlukla Gürcüce konuşulmaktadır. Gürcülerin ana politikası ise Osmanlı Devleti ile gayet samimi ilişkiler tesis etmektir. Rusya'nın hali belli olmadığı için Güney Kafkas milletlerinin

⁵²¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Şubat 1918, Nu: 13295.

⁵²² **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mart 1918, Nu: 13215.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir hükümet şeklinde oluşması Osmanlı Devleti yararınadır⁵²³.

Güney Kafkasya, Rusya hükümeti ile 13 Nisan'da görüşmelere başlamıştır. Bu suretle Rusya ile Güney Kafkasya arasında ikili ilişkileri geliştiren ilk adım atılmıştır. Bu dönemde Güney Kafkasya'da yönetim iki kısma ayrılmıştır: Bolşevik Hükümetine bağlı Bakü Sovyeti ve Güney Kafkasya Seymi⁵²⁴. Lenin 25 Nisan tarihinde Bakü Sovyeti'ni kurmuştur. Bu sovyetin başına Ermeni Şaumyan geçirilirken İçişleri bakanı Çaparidze, Kamu hizmetleri için ise Neriman Nerimanov görevlendirilmiştir⁵²⁵.

Gürcülerin hâkim durumda oldukları komiserlik birbirinden farklı üç milleti bünyesinde bulundurması sebebiyle farklılıklar göstermiştir. Ermeniler Rusya'ya, Gürcüler Almanya'ya, Azerbaycanlılar ise Türkiye'ye umut bağlamıştır⁵²⁶. Osmanlı Devleti, Kafkasya ile Rusya arasında gelişen olaylarda kendi mevcudiyeti itibarıyla alakadar olmak zorunda kalmıştır. Kafkasya'da bir an evvel huzurun temin edilmesi, farklı hükümetlerin esaslı bir şekilde oluşturulması, kuzeyden her an gelmesi muhtemel olan tehlikelere karşı muhafaza edebilmesi hayati öneme sahiptir. Çarlığın parçalanması Osmanlı Devleti için çok önemli olsa da bu olaydan sağladığı faydayı devam ettirmek için en önemli şey Kafkasya'nın müstakil ve hür kalmasıdır. Bu amaçla Kafkasya'da, Kafkasya'yı muhafaza ve müdafaa edecek bir kuvvetin teşekkülü Kafkasya'nın kendisi kadar Osmanlı Devleti için de önemli olmuştur⁵²⁷. Çünkü bu hükümetler kurulursa doğuda Rusya ile sınır ilişkisi son bulacak ve sorun kalmayacaktır⁵²⁸.

İleride ayrıntılı ele alınacak Trabzon ve Batum Konferansları'nda Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya Hükümetleri'nin kurulması için yaptığı baskı netice vermiş ve Güney Kafkasya'da üç devletin kurulması süreci başlamıştır. Güney Kafkasya Komiserliği bu süreçte Batum'da Türkiye ile Güney Kafkasya hükümeti

⁵²³ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Mart 1918, Nu: 13223.

⁵²⁴ Şahin, **a.g.e.**, s. 171.

⁵²⁵ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 162.

⁵²⁶ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 463.

⁵²⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Nisan 1918, Nu: 13349.

⁵²⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Aralık 1917, Nu: 12211.

arasında meydana gelen müzakereye Rusya komiserliği elçilerinin de katılması gerektiğini ve bir Rus heyetinin katılmadığı bir anlaşma imzalandığı takdirde Rusya hükümeti için bunu tanımanın mümkün olamayacağını belirtmiştir. Bölgede diğer bir etkin güç olan Almanya ise Rusya'nın Kafkas Hükümetleri ile ilgili görüşme çabasına karşı Kırım ve Kafkas hususunda Rusya'nın müdahale etme hakkı olmadığını beyan etmiştir⁵²⁹.

Güney Kafkasya Seymi, il, bölge, ilçe komiserlerine, Bakü belediye başkanına ve Seym başkanına 9 Nisan'da bir toplantıda, Transkafkasya'yı bağımsız bir Federal Demokratik Cumhuriyet ilan etmeye karar verildiğini ilan etmiştir. Seym'in kararı, Ekim Bolşevik darbesinden bu yana yaratılan fiili durumu onaylıyordu çünkü o andan itibaren, Transkafkasya siyasi, ekonomik ve mali ilişkilerde Rusya'dan tamamen kopmuş ve kendi devlet inşası yoluna girmiştir⁵³⁰. Batum'da gerçekleşen müzakereler neticesinde 26 Mayıs 1918 tarihinde Güney Kafkasya Hükümeti kendisini feshetmiştir. 26 Mayıs günü öğleden sonra Transkafkasya Seym'inin dağıldığını ilan etmiştir⁵³¹.

Gürcistan, Jordania'nın riyasetinde bir toplantı ile istiklalini ilan etmiştir⁵³². Noah Ramişvili başkan olurken Dışişleri Bakanı olarak da Çhenkeli atanmıştır. Yeni Gürcistan cumhuriyeti bağımsızlığın ilanından hemen sonra Gürcistan'ın istiklalini Almanya hükümetine tebliğ etmek üzere Berlin'e gitmiştir⁵³³. Almanya'nın Transkafkasya'daki olaylara olan ilgisi çok ciddi boyuttadır. 1918 yılında bölgedeki Türk faaliyetleri çok hızlı bir şekilde ana müttefikleri Almanya'yı sinirlendirmeye ve tedirgin etmeye başlamıştır. Türklerin tek taraflı ele geçirmesine dönüşmemesi için Transkafkasya'nın bölünmesine derhal müdahale etmeye karar vermiştir⁵³⁴.

28 Mayıs tarihinde Almanya-Gürcistan arasında anlaşma imzalanmıştır. Buna göre, Almanlar, Gürcistan sınırlarının korunması için güvence verecekler,

⁵²⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Mayıs 1918, Nu: 13171.

⁵³⁰ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 252.

⁵³¹ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 112.

⁵³² **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Haziran 1918, Nu: 13390.

⁵³³ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Haziran 1918, Nu: 13391.

⁵³⁴ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 111.

askeri birliklerin taşınması için Gürcü demiryollarından yararlanacaklardır⁵³⁵. Gürcistan hükümeti daha sonra Almanya ile elli milyon liralık bir yardım anlaşması da imzalamıştır⁵³⁶. 31 Mayıs tarihinde Almanya hariciye nazırı Vongülman ile Gürcistan temsilcisinin yeniden bir görüşmesi olmuştur⁵³⁷. Bu anlaşmalar da bize gösteriyor ki Gürcistan kurulduktan sonra Almanya'nın himayesinde ve etki alanında kalmıştır.

Alman-Rus ekonomik ilişkilerinin tarihi sayısız olay ve olguyla doludur, iniş çıkışlar yaşamışlardır. Rus toplumu üzerindeki Alman ekonomik ve kültürel etkisi, XVIII. ve XX. yüzyılın başlarında kendini göstermiştir. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Almanya, konumunu değiştirerek Rusya'nın dış ticaret ortağı olmuştur. Almanya aslında İngilizleri Hindistan'dan, Rusları da Kafkasya ile Türkistan'dan çıkarıp kendi hâkimiyetini kurma amacındaydı. Hatta bu amaç doğrultusunda Türkiye'yi yanına çekerek Müslüman halkları kullanmak istemiştir⁵³⁸. 1890 yılından 1913 yılına kadar Almanya'nın Rusya ithalatındaki ithalat yapısı %27,5'ten %47,9'a yükselmiştir. Aynı dönemde Rusya'nın ihracat yapısında Almanya'ya yapılan Rusya ihracatı %25,6'dan %30'a yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Almanya, 1914 yılının ilk yarısında Rusya'ya 325,1 milyon mal getirmiştir. Rusya'nın toplam ithalatı karşılaştırıldığında, İngiltere ikinci sırada yer almıştır. Almanya'dan Rusya'ya ithal edilen ürünlerin çoğu, tarım makineleri ve mühendislik ürünleriydi⁵³⁹.

XIX. yüzyılların başında. Almanya, Bakü petrolünün ana tüketicileri arasında değildi. Ancak XX. yüzyılın başlarında Almanya'nın petrol ürünlerine olan talebi hızla artmış ve Bakü'den ihracatı önemli ölçüde yükselmiştir. 1910 yılında, Almanya'ya Kafkasya'dan 35 bin ton petrol ithal edilmiştir. XX. yüzyılın başında Rusya'dan Almanya'ya petrol ürünleri arzındaki büyüme, Almanya'nın Amerikan ihracatçılarına olan bağımlılığını zayıflatmaya çalışması gerçeğinden kaynaklanmıştır. Avrupa'nın Amerika'ya olan bağımlılığını ortadan kaldıracak bu tür

⁵³⁵ Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 304-305.

⁵³⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Eylül 1918, Nu: 13478.

⁵³⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Haziran 1918, Nu: 13356.

⁵³⁸ Hopkirk, **a.g.e.**, ss. 12-15.

⁵³⁹ И. В. Крючков, "Кавказ в экономических связях России и Германии в последней трети XIX-начале XX вв.", **Война И Мир В Истории Кавказа**, Сухум, 2016, s. 157.

üretimsel gelişim sağlanmak isteniyordu⁵⁴⁰. Bu sebeple de hem İngiltere hem Almanya gözünü Kafkasya'ya dikmiştir.

Seym'in dağılmasından bir gün sonra, Müslüman fraksiyonun üyeleri acil bir toplantı çağrısında bulunmuş ve uzun tartışmalardan sonra Mehmet Emin Resulzade başkanlığında bir Geçici Millî Şura kurulmasına karar verilmiştir. 28 Mayıs tarihinde Ulusal Konseyin ilk toplantısında Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet ilan edilmesine karar verilmiş ve Hoysky Geçici Hükümetin oluşumunu açıklamıştır⁵⁴¹. Buna göre 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Millî Devleti'nin başkanlığına Mehmet Emin Resulzade, Başkan Yardımcılığı görevine Mehmet Agayev ve Mehmet Seyidov seçilmiştir⁵⁴². Müsavat Partisinin hâkim olduğu yönetim kadrosu zaten 1917 yılından itibaren oldukça güçlenmişti hatta 22 Ekim 1917 tarihinde Bakü Sovyeti'nde yapılan seçimlerde Müsavat partisi %40 oy almıştır⁵⁴³. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Hükümeti kurulduğunda başkent Gence'ye taşınmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan Hükümeti, Gence'deyken, Seym tarafından kabul edilen toprak reformunun uygulanmasının, Azerbaycan Kurucu Meclisinin gelecekteki toplantısına kadar ertelenmesine karar verilmiştir. Bu arada, daha önce ele geçirilen mülklerin asıl sahiplerine iade edilmesi emredilmiş, devlete ve özel kişilere ait tüm topraklar, topraksız köylülere dağıtılmalı şeklinde ilan edilmiştir⁵⁴⁴.

Taşnaklar ise başkenti Erivan olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu 28 Mayıs tarihinde şu beyanname ile ilan etmiştir: *“Ermenistan hükümeti tamamiyetini ihya ve ahalinin hürriyet-i kamilesini ve terakki ve inkişafını temin etmek üzere bilumum Ermeni milletinin arzu-yu müşterekine tevfikân Ermenistan'ın taksimata uğramış olan aksamını bir vahdet-i müstakile halinde teşekkül etmiş olmak üzere ilan eder”*. Ermeni Kabinesi Başbakan Kaçaznuni, Harbiye Nazırı Hakverdiyan, Hariciye Nazırı Hadisyan, Maliye Nazırı Karçikyan olmak üzere

⁵⁴⁰ Крючков, **a.g.m.**, s. 165.

⁵⁴¹ В. М. Муханов, **a.g.e.**, s. 112.

⁵⁴² Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918-1920", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 438.

⁵⁴³ Damirli, **a.g.m.**, s. 436.

⁵⁴⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 223.

hemen hemen bütün bakanların Taşnaksütyun fırkasına mensup olduğu bir kabine olmuştur⁵⁴⁵.

Bir aydan biraz fazla bir süre varlık gösteren Transkafkasya Seymi, imparatorluk geçmişinden bağımsız olarak günümüze bir tür geçiş köprüsü haline gelmiştir. Seym'in etnik çizgiler boyunca üç kurucu gruba net bir şekilde bölünmesi, hem bölgenin hem de her bir parçasının geleceği hakkında farklı bir vizyon göstermiştir⁵⁴⁶.

Kafkasya devletleri bağımsız olduktan sonra Rusya ile arasındaki ilişkileri düzenlemek için imzalanacak anlaşma hakkında müzakereye başlamayı teklif etmiş, Rusya Hariciye Nazırı Çiçerin de bu teklifi kabul etmiştir⁵⁴⁷. Kafkasya devletleri kurulduktan sonra Osmanlı Devleti ve Ermeniler arasında da müzakereler başlamış ve Halil Paşa Ağustos ayında Revan'da bulunduğu sırada Eçmiyazin'e giderek Ermenilerin genel ruhani reisi olan Katolikosu ziyaret etmiştir. Katolikos görüşme esnasında Ermenilerin ruhani reisi olması sebebiyle, Ermenistan Cumhuriyeti'ne komşu devletlerle anlaşmazlıkta bulunmasını hiçbir zaman arzu etmediğini fakat komşu devletler tarafından da bu duruma riayet edilmesi ve Ermenistan Hükümeti'ne huzurun gelmesini istediklerini beyan etmiştir. Halil Paşa, Katolikos'un bu arzu ve hissiyatını Osmanlı Devleti'ne ileteceğini bildirmiştir⁵⁴⁸. Fakat Kafkas cumhuriyetlerinin kurulması da Kafkasya bölgesi için huzur getirmemiş, Kafkas devletleri kurulduktan sonra da bölgede asayiş sağlanamamıştır. Kafkasya'da o dönemde Ermeni Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler Gürcülerle olan ilişkilere nazaran daha iyi olmuştur⁵⁴⁹. Gürcüler ile Ermeniler arasındaki münasebet son derece gerilmiştir. İki taraf arasında pek çok çatışma meydana gelmiştir. Çatışmalardan birinde Gürcü vekil, elinden yaralanmıştır⁵⁵⁰.

⁵⁴⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Haziran 1919, Nu: 13770.

⁵⁴⁶ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 115.

⁵⁴⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Mayıs 1918, Nu: 13380.

⁵⁴⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Ağustos 1918, Nu: 13557.

⁵⁴⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Aralık 1918, Nu: 13582.

⁵⁵⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 13 Aralık 1918, Nu: 13577.

2.4.2. Kuzey Kafkasya Hükümeti

Kafkasya bölgesinde kurulan diğer bir devlet Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'dir. Kuzey Kafkasya, Ruslara karşı en güçlü direnişlere ev sahipliği yapan ve Kafkasya'nın geneline baktığımızda Müslümanlığın da daha koyu yaşandığı bir bölgedir. Müridizm hareketi ile beraber millî kimliklerini korumak için uzun mücadeleler vermişlerdir. Bolşevik İhtilali'nden sonra ise bölgede Kızıl-Beyaz Rus kuvvetlerinin mücadelesi yaşanmıştır.

Rusya, Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya halkları arasındaki geleneksel bağları koparamadı. Birbirlerine bağımlı olan Kafkas halkları, kendi aralarında hayati ticari ve ekonomik bağlar geliştirdiler. Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya halkları arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, ilkel olarak belirlenmiş yollar, dağ geçitleri ve geçitler boyunca gerçekleştirilmiştir⁵⁵¹.

Kuzey Kafkasya halklarının Azerbaycan halkları ile ticari, ekonomik ve siyasi ilişkileri sürekli olmuştur. Ancak, Azerbaycanlılarla daha yakın ilişkiler, en yakın komşuları tarafından desteklenmiştir, bu da giderek artan ekonomik genişlemeyi büyük ölçüde kolaylaştırmıştır⁵⁵².

Kuzey Kafkasya ihtilal sonrası hem Bolşeviklerin hem de Beyaz Rusların etkisinden kurtulamamıştır. Mayıs 1917 tarihinde Denikin komutasındaki Rus ordusunu Kuzey Kafkasya'ya sevk etmiştir. Kafkasya'da yaşanan gelişmeler kanlı bir şekil almış halk ile ihtilalciler arasındaki çarpışmalarda her gün yüzlerce insan ölmüştür⁵⁵³. Vladikavkaz şehri Kuzey Kafkasyalılardan alınmış ve İnguşların muhafazasına bırakılmıştır. Daha sonra ise Vladikavkaz Kazakların eline geçmiştir. Hâlbuki Vladikavkaz ne Kazaklara ne Bolşeviklere aittir. Bakü Azerbaycan için ne ise Vladikavkaz da Kuzey Kafkasya için odur. Bu yüzden Osmanlı Devleti Vladikavkaz'ı korumak durumunda kalmıştır⁵⁵⁴.

1917 Mart ayında Kuzey Kafkasyalılar bir komite kurmuş, 3 Mayıs 1917 tarihinde Terekale (Vladikavkaz)'de bir kongre gerçekleştirmişlerdir. Kongrede

⁵⁵¹ А.Л. Нарочницкий, **История Народов Северного Кавказа**, Москва, 1988, s. 219.

⁵⁵² Нарочницкий, **a.g.e.**, s. 220.

⁵⁵³ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Ağustos 1917, Nu: 13114.

⁵⁵⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Ağustos 1918, Nu: 13467.

Rusya federasyonuna girmek, fakat kendi hudutları içinde muhtar bir idare kurmak üzere Abdülmecid Çermoyef'in reisliği altında “*Merkez İcra Komitesi*” kurulmuştur⁵⁵⁵. 18 Eylül 1917 tarihinde Andi'de ikinci kongre toplanmış ve Kuzey Kafkasyalıların artık siyasi bir birlik kurdukları, bu birlik içerisinde bulunan halkların muhtariyet sahibi oldukları karara bağlanmıştır⁵⁵⁶. Daha sonra 20 Ekim tarihinde Venedo'da ikinci kongre toplanmış ve geçici bir anayasa oluşturulmuştur. Ayrıca kongrede Çarlık döneminde el konulan toprakların Kuzey Kafkasyalılara tekrar dağıtılması ve yer altı zenginliklerinin millî bir servet olduğu karara bağlanmıştır⁵⁵⁷.

Kuzey Kafkasya'da Bolşevik tehlikesinden çekinen Kazaklar ilk olarak dağlıları da yanına alarak bir hükümet kurmak istemişlerdir. Don, Kuban, Terek, Astrahan, Ural Kazakları, Kafkas Dağlıları, Kalmuk ve Türkmenlerin⁵⁵⁸ katıldığı Kuzey Kafkas Birliği'ni kurmuşlardır. Fakat bu birlik uzun süre varlığını koruyamamış ve Bolşevikler tarafından askeri müdahale ile 8 Aralık 1917 tarihinde dağıtılmıştır⁵⁵⁹. Kuzey Kafkasyalılar vazgeçmemiş ve çalışmalara devam ederek bir heyet oluşturup Trabzon'a göndermişlerdir. Abdülmecid Çermoyef, Mehmet Kadı ve Haydar Bammatt'tan oluşan bu heyetin amacı Osmanlı Devleti'nden yardım istemektir⁵⁶⁰. Türkiye'deki Kuzey Kafkasya halkı adına farklı milletlerden oluşan bir heyet Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Kuzey Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmak istediğini beyan etmiş ve siyasi, tarihi ve dini etkenlerin birliktelik gerektirdiği şeklinde ayrıntılı bir muhtıra vermişlerdir⁵⁶¹. Din ve ırk yönünden Osmanlı Devleti'ne bağlı olan halkın istiklalini temin etmek, Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de tarihi görevi addedilmiştir. İşte bu yüzden Kuzey Kafkasya'dan gelen elçilere hürmet gösterilmiştir⁵⁶².

⁵⁵⁵ Kafli, **a.g.e.**, ss. 130-132.

⁵⁵⁶ Hızal, **a.g.e.**, s. 58.

⁵⁵⁷ Berzeg, **a.g.e.**, ss. 116- 117.

⁵⁵⁸ Berzeg, **a.g.e.**, s. 28.

⁵⁵⁹ Kafli, **a.g.e.**, ss. 134-136.

⁵⁶⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 482; Berzeg, **a.g.e.**, s. 140.

⁵⁶¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mayıs 1918, Nu: 13356.

⁵⁶² **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Nisan 1918, Nu: 13346.

Kuzey Kafkasya'dan gelen heyet Trabzon'da Hüseyin Rauf Bey ile görüşerek bölgenin durumu hakkında bilgi vermişlerdir. Oradan Batum'a geçerek Enver Paşa ile görüşerek bu görüşmeler neticesinde gerekli yardım sağlanmış ve 11 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti kurulmuştur⁵⁶³. Devlet başkanı Abdülmecid Çermoyef, Başkan yardımcısı Ali Rıza Pşimaf, Dâhiliye Nazırı Reşit Kaplan, Hariciye Nazırı Haydar Bammat olmuştur⁵⁶⁴. Rusya bu yeni oluşumu kabul etmediğini ve Osmanlı Devleti'ni protesto ettiğini bildirmiştir⁵⁶⁵.

1918 yılı bahar aylarında Bolşevikler, Kuzey Kafkasya'nın hemen hemen tamamını ele geçirmişlerdir⁵⁶⁶. Bolşeviklerin yeni kurulan bu cumhuriyeti tanımamasının yanı sıra Denikin ordusu da bu bölgeden hiç çekilmemiş sürekli seferler düzenlemiştir. 1918'de İmam Necmeddin Godsinski ile Dağıstanlı Şeyh Uzun Hacı, Denikin ordusuna karşı mücadele etmişlerdir⁵⁶⁷. 15 Aralık 1918 tarihinde Abdülmecid Çermoyef'in hükümeti istifa etmiş yeni Devlet Başkanı Pşimaho Kosok olmuştur. Zor bir dönemde hükümeti devralmıştır çünkü Kuzey Kafkasya, Kızıl-Beyaz Ruslar arasında kalmıştır⁵⁶⁸.

9 Şubat 1919 tarihinde Kuzey Kafkasya Hükümet Başkanı Bakü'ye giderek General Thomson ile görüşmüş ve bu görüşme neticesinde Thomson, Denikin ile görüşeceğine söz vermesine rağmen İngilizler, Denikin'i desteklemiştir. İngilizlerin Denikin'i desteklemesiyle Kosok Hükümeti'nin işi daha da zorlaşarak direnme güçleri kırılmıştır⁵⁶⁹. İlerleyen zamanlarda Denikin'in Kızıllara yenilmesinden sonra 1921 yılının Şubat ayında Bolşevikler tarafından bölge ele geçirilmiştir.

⁵⁶³ Erşan, **a.g.t.**, s. 48; Erkilet, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁶⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 482.

⁵⁶⁵ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 488.

⁵⁶⁶ Berzeg, **a.g.e.**, s. 31.

⁵⁶⁷ Budak, **a.g.m.**, s. 52.

⁵⁶⁸ Berzeg, **a.g.e.**, ss. 37- 39.

⁵⁶⁹ Berzeg, **a.g.e.**, s. 53.

Bolşevikler camileri, medreseleri ve okulları kapatmış, din adamlarını öldürmüş, kutsal kitapları toplattırarak ateşe verdirmiştir. Hayvanlar ve tahıllar toplatılarak Rusya'ya sevk edilmiş ve yerli halk açlıkla karşı karşıya bırakılmıştır⁵⁷⁰.

2.4.3. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti

“XVI.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti yönetiminde olan, Cenûb-i Garbi Kafkasya, mekân olarak aşağı yukarı; Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek'in batı kısmı, Eçmiyadzin ve güneybatısı, Erivan'ın güneyi, Nahçıvan, Kağızman ve Oltu sancak ve kazâlarından ibaret coğrafi bir bölgedir”⁵⁷¹.

Brest-Litovsk Barışı'ndan sonra plebisit uygulaması ile Osmanlı Devleti'ne bağlanan bu bölge referandum sonuçları sebebiyle Rusya, Ermenistan ve Gürcistan tarafından baskıya ve katliamlara maruz kalmıştır⁵⁷². Rahat bir nefes alamayan Müslüman halk hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçerek bölgede başlangıçta farklı farklı Türk Hükümetleri kurmuştur. 29 Ekim 1918 tarihinde Ömer Faik Bey başkanlığında *Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası*, 3 Kasım 1918 tarihinde merkezi Iğdır, Reisi Emir Beğ Ekberzâde olan *Aras Türk Hükûmeti*, 5 Kasım 1918 tarihinde Kars'ta Piroğlu Fahreddin tarafından *Kars İslam Şûrâsı* kurulmuştur⁵⁷³. Kars bölgesi yaklaşık 40 yıllık bir süre Rus hâkimiyetinde kalmış 1876 yılında Rusya'nın işgal etmesiyle Zakavkazya genel valiliğine bağlı bir oblast⁵⁷⁴ olmuştur⁵⁷⁵. Kars İslam Şûrâsı kurulduktan hemen sonra ilk toplantısını 14 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirmiştir⁵⁷⁶. Daha sonra Kars İslam Şûrâsı'nın önderliğinde 30 Kasım 1918'de toplanan büyük bir kongre toplanmış ve Millî Şura Hükümeti'nin kurulması kararlaştırılmıştır⁵⁷⁷. Ayrıca bu kongrede hiçbir Ermeni Arpaçay'dan öteye geçirilmeyeceği ve Ermenilerin aralarına girmelerine fesad çıkardıkları için izin

⁵⁷⁰ Berzeg, **a.g.e.**, ss. 191-193.

⁵⁷¹ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 1.

⁵⁷² Buntürk, “Ahıska'nın...”, s. 402.

⁵⁷³ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 35; Buntürk, “Ahıska'nın...”, s. 401; Mustafa Sarı, “I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Ahıska ve Civarında Türk Teşkilatlanması (Ekim 1918-Nisan 1919)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 318.

⁵⁷⁴ Oblast, slavca bir kelimedir. Eyalet ve bölge anlamına gelmektedir. SSCB döneminde önemli bir yere sahip bu yerleşim birimleri özerk cumhuriyet kavramından sonra gelirdi. Sovyet meclisinde oblastlar da temsil edilirdi.

⁵⁷⁵ İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008, s. 177.

⁵⁷⁶ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 65.

⁵⁷⁷ Sarı, **a.g.m.**, s. 313.

verilmeyeceği kararlaştırılmıştır⁵⁷⁸. Millî Şura Hükümeti'ne de Batum, Ahıska Hükümeti, Aras Türk Hükümeti katılarak Gürcü ve Ermeni işgal, taarruz ve katliamlarına karşı, bölgeyi savunacak güçlü bir birlik kurulmuştur⁵⁷⁹.

Gürcü General Kvinitadze, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmek için 48.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve taarruza geçmiştir. Büyük bir ordu ile karşılaşan Müslüman halk dirense de başarı sağlayamamıştır⁵⁸⁰. 4 Aralık 1918 tarihinde 3. Fırkanın Ahıska'yı tahliye etmesiyle Gürcüler, Ahıskayı, Ahılkelek'i de Ermeniler işgal etmişlerdir. Ermenilerle Gürcüler arasında savaş çıkmıştır⁵⁸¹. Gürcüler, Müslüman ailelerini kendine bağlamaya çalışmışlardır. Müslümanlara ait malları yağmalayarak camileri yıkmışlardır⁵⁸².

Kars Millî Hükümeti, Gürcü ve Ermenilerin saldırılarına karşı 17 Ocak 1919 tarihinde bir kongre tertip ederek Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümetini kurmuşlardır. Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Başbakan olduğu yeni hükümetin resmi yayın organı *Seda-i Millet* gazetesi olmuştur⁵⁸³. Hükümet, Türkiye'ye zarar verecek her durumdan uzak duracağını belirterek, Türkiye'den ayrılmamayı kabul etmiştir⁵⁸⁴. Bu hükümetin kurulabilmesi için gerekli yardımı Osmanlı Devleti yapmıştır⁵⁸⁵. Hükümetin bayrağı Ay Yıldızlı Türk Bayrağı resmi dili ise Türkçe olmuştur. Azınlıkların haklarını koruyacaklarını, komşu ülkeler ile dostane ilişkiler kuracaklarını, dini özgürlüklere saygı duyacaklarını belirten bir beyanname hazırlamışlardır⁵⁸⁶.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, 40.000 km²'lik bir alana ve 1.738.478 nüfusa sahiptir⁵⁸⁷. 1.534.824'ünü Müslüman nüfus, 227.324'ünü de bölgede yerleşik Rus, Rum, Malakan gibi azınlık nüfus teşkil etmiştir⁵⁸⁸.

⁵⁷⁸ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Mevsimsiz Yay., Ankara, 2007, s. 1440.

⁵⁷⁹ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁸⁰ Serpil Sürmeli, **Türk Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 436.

⁵⁸¹ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 78.

⁵⁸² Sarı, **a.g.m.**, s. 315.

⁵⁸³ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986, s. 52.

⁵⁸⁴ Cem- Ender Arslanoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

⁵⁸⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 13 Mart 1919, Nu: 13666.

⁵⁸⁶ Erdoğan, **a.g.e.**, s. 146.

⁵⁸⁷ Gökdemir, **a.g.e.**, ss. 95-96.

⁵⁸⁸ Gökdemir, **a.g.e.**, s. 102.

Cenûb-i Garbi Kafkas hükümeti kurulur kurulmaz Ermeni ve Gürcülere karşı harekete geçmiş, Ahıska ve Ahılkeleş almıştır. Ordu teçhizatı yönünden eksikleri olan Hükümet, Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise 7 milyon lira, dört batarya, kudretli cebel altı batarya seri sahra topu, 30.000 sandık çeşitli cephane vererek bir savaş subayı görevlendirmiştir⁵⁸⁹.

1917 yılında Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi, Rus ordusunun çöküşü, sivillerin dağılması, İran'da otorite ve Rus etkisinin ortadan kalkması, İngiliz korkularını uyandırmış ve bu koşullarda İngiltere'nin Kafkasya ve Türkistan misyonu gün ışığına çıkmıştır⁵⁹⁰. İngiltere bağımsızlığını yeni kazanan Kafkas Devletlerinin yeniden Rus egemenliği altına girmemeleri yönünde çalışmaya karar vermiştir⁵⁹¹.

Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi, İngilizler Bakü'de en büyük yatırımcılar olmuştur. 1914 yılında petrolün yüzde 42,4'ü İngiliz şirketleri tarafından rafine edilmiştir⁵⁹². Çünkü İngiltere bir İngiliz Orta Doğu'su yaratmak istemiştir⁵⁹³. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile de tüm Orta Doğu İngiltere'nin kucağına düşmüştür⁵⁹⁴. Anlaşma şartlarına göre Osmanlı Devleti askeri güçlerini Kafkasya'dan tahliye edecek, İngiltere de hem Bakü hem de Batum'u ve tüm Kafkas demiryollarını işgal edebilecekti⁵⁹⁵. Bu arada Menşevikler Batum'u ele geçirmek için şiddetli propaganda yapıyorlardı. Bu şehir, 1918 sonbaharında Türkler tarafından boşaltıldığından beri İngilizler tarafından kemikleştirilmiştir⁵⁹⁶. Kafkasya bölgesinde İngilizlerin karşılaştığı en zor sorunlardan biri milliyetler arasındaki çatışmaydı çünkü dünyanın hiçbir yerinde benzer büyüklükte dil ve ırk çeşitliliğine sahip başka bir bölge yoktur⁵⁹⁷.

⁵⁸⁹ Sarı, **a.g.m.**, s. 314.

⁵⁹⁰ L.P. Morris, "British Secret Misions Turkestan 1918- 1919", **Journal Of Contemporary History**, 12, 1977, s. 364.

⁵⁹¹ Sean Kelly, **Britannia Has Ruled Here: Transcaucasia and Considerations of Imperial Defence in Lord Curzon's search for a Near Eastern Settlement, 1918- 1923**, Master of Arts, Simon Fraser University, 2003, s. 9.

⁵⁹² Kopisto, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁹³ Kelly, **a.g.t.**, s. 3.

⁵⁹⁴ Kelly, **a.g.t.**, s. 8.

⁵⁹⁵ Kelly, **a.g.t.**, s. 37.

⁵⁹⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 208.

⁵⁹⁷ Kopisto, **a.g.e.**, s. 33.

Bu dönemde Kafkasya’da etkin bir politika izleyen İngiltere’nin hedefi, Çarlık Rusya yerine güçlenen Almanya ve hatta Türkiye’nin de dâhil hiçbir gücün Asya’daki konumunu güçlendirmesini engellememesiydi. Çünkü Rusya kendi sıkıntılarıyla boğuşurken bölgede Almanya ve Türkiye güçlenmiştir. Haziran 1918 tarihinde iki Alman taburunun Batum’dan Tiflis’e geldiğine dair söylentiler yayılmış ve Eylül 1918 tarihinde Kafkasya’daki Alman varlığı 18.000 kişiye ulaşmıştır⁵⁹⁸. Bu durum İngiltere’yi iyice tedirgin etmiştir. Çünkü Almanya’nın Kafkasya’da güçlenmesi İngiltere’yi zor duruma düşürecektir.

Millî Şura’nın Kars’taki faaliyetlerini ilk başta onaylayan İngilizler, bir yanda Müslümanlar, diğer yanda Gürcüler ve Ermeniler arasındaki kargaşa ve çatışmalar ciddi boyutlara ulaşınca tutumunu değiştirmiştir. Hatta daha hükümet kurulmadan Thomsun’un gelişiyile Ermeni gazetelerinde Kars’ın İngilizler tarafından Ermenistan’a ilhak edildiği şeklinde haberler *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine ulaşmıştır⁵⁹⁹. İtilaf askerleri tarafından Ermenistan demir yollarından telefon ve telgraflarından istifade edeceklerini Ermenistan hükümetine bildirmişlerdir. Müslüman Kars ahalisi mitingler yaparak Kars’da Ermeni idaresi görmek istemediklerini göstermiş ve General, Türklerin bu hareketinden memnun kalmayarak Tiflis’teki temsilcileriyle görüştüktan sonra Kars’a askeri kuvvet göndermiştir⁶⁰⁰. Thomson Kars’a geldikten sonra Generel Asser’i Kars valiliğinden almış yerine Yarbay Preston’u atamış ve General Davie’yi de Kars’ta görevlendirmiştir⁶⁰¹. Thomson’un asıl amacı yeni kurulan hükümeti dağıtarak topraklarını Ermeni ve Gürcülere taksim etmektir⁶⁰². Nisan 1919 tarihinde General Thomson, kanun ve nizamın korunması sorumluluğunu üstlenerek Kars’taki Şura’yı dağıtan bir kararname yayınlamıştır⁶⁰³.

Thomson hükümeti dağıtma emri verdikten sonra 12 Nisan günü Kars Meclisi’nin milli binası basılmış ve hükümetin bütün üyeleri tutuklanarak Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti’nin son bulduğu halka ilan edilmiştir⁶⁰⁴. Tutuklanan üyeler

⁵⁹⁸ Kelly, **a.g.t.**, s. 19.

⁵⁹⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Şubat 1919, Nu: 13636.

⁶⁰⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Şubat 1919, Nu: 13636.

⁶⁰¹ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 445.

⁶⁰² Kelly, **a.g.t.**, s. 9.

⁶⁰³ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 200.

⁶⁰⁴ Sarı, **a.g.m.**, s. 318; Gökdemir, **a.g.e.**, s. 157.

şunlardır: Hükümetin Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey, Harbiye Temsilcisi Cihangiroğlu Hasan Bey, Dahiliye Temsilcisi Ali Rıza Bey, Kars Valisi Alibeyoğlu Mehmed Bey, Mamiloğlu Tevhiddin Bey, İstefan Vahyeddin, Cihangiroğlu Aziz Bey, Salahoğlu Musa Bey, Pavlo Camuşof, Simon Raçinski, Mehmetoğlu Muhlis Bey, Yusuf oğlu Yusuf Bey'dir. Bu kişiler tutuklanarak gemiyle Malta'ya sürülmüştür⁶⁰⁵. Hüseyin Avni (Ulaş) beyin yazdığı, hükümetin bağımsızlık ilânı yazısı ancak 17 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından yıkılmasından beş gün sonra basılabilmıştır⁶⁰⁶.

İngilizlerin Kars'ta bulunan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtması üzerine Gürcüler, Ahıska, Ahılkelek'i ve Ardahan'ı, Ermeniler de Kars'ı işgal etmiştir⁶⁰⁷. 1920 yılında Kars kurtulana kadar mücadele devam etmiştir. Aslında Mart 1919 tarihinde Batum'daki garnizon hariç tüm İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesine karar verilmiştir. Çünkü İngiltere'nin kendi içinde yaşadığı ekonomik krizler doğrultusunda Kafkasya'da ve Türkistan'da asker bulundurması parlamento tarafından onaylanmamıştır⁶⁰⁸. Fakat bazı İngiliz devlet adamları da İngiltere'nin Batum'da varlığını sürdürmesinin zorunlu olduğunu düşünmüştür⁶⁰⁹. İngiltere'nin Kafkasya politikasına dair süreç Türkiye ve Rusya'nın tekrar canlanmasına kadar devam etmiştir⁶¹⁰.

2.5. Birinci Dünya Savaşının Sonlarına Doğru Kafkasya'da Yaşanan Siyasi Süreç

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'da artık işler iyice karışmış bir taraftan ihtilal hareketleri bir taraftan kıtlık, Rusya'yı oldukça zor durumda bırakmıştır. Özellikle de Çarlık rejiminden memnun olmayanlar ülkeyi bir ihtilale götürmüş ve bu ihtilal hareketleri orduya da sirayet edince Rusya'nın savaştaki durumu kötüleşmiş ve barış istemek zorunda kalmıştır.

⁶⁰⁵ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, 1985, ss. 111-112.

⁶⁰⁶ Gökdemir, **a.g.e.**, s.148.

⁶⁰⁷ Sarı, **a.g.m.**, s. 319.

⁶⁰⁸ Kelly, **a.g.t.**, s. 61.

⁶⁰⁹ Kelly, **a.g.t.**, s. 66.

⁶¹⁰ Kelly, **a.g.t.**, s. 10.

Bolşevik İhtilali gerçekleştikten sonra da barış görüşmeleri hız kazanmış ve Güney Kafkasya’da da Geçici Hükümet tarafından bir komiserlik oluşturulmuştur.

2.5.1. Erzincan Mütarekesi

Güney Kafkasya’da Geçici Rus Hükümeti tarafından Ermeni, Gürcü ve Türk temsilciden oluşan Kafkas Komiserliği iş başına geçirilmiştir⁶¹¹. Kafkasya’da oluşan yeni durum karşısında Enver Paşa, Ferik Mehmet Paşa’ya Güney Kafkasya ile derhal irtibata geçmesini söylemiştir⁶¹². Başlarda Enver Paşa, Bolşevik Rusya’yı tanımadığını söyleyen bir Hükümetle anlaşma yapmaktan Elviye-i Selase’nin geri alınmasında problem arz edebileceği düşüncesi ile çekinmiştir⁶¹³.

Ferik Mehmet Paşa Kafkas Cephesi Rus Başkumandanlığı ile irtibata geçmiş ve Brest-Litovsk görüşmelerinin başlamasından önce, Osmanlı Devleti ve Güney Kafkasya Komiserliği’nin temsilcileri 18 Aralık tarihinde Erzincan’da 14 maddeden oluşan ve savaşı resmi olarak durduran bir anlaşma imzalamışlardır⁶¹⁴. Anlaşma daha imzalanmadan önce Rus delegeleri Kafkas Hükümetini temsil ettiklerini açıklamışlardır⁶¹⁵.

Bu mütareke ile Kafkas Cephesinde savaş resmen bitmiştir. 14 maddelik bu mütareke özetle; 18 Aralık 1917 tarihi itibarıyla savaşın bittiği, düşmanlığın son bulması, taarruz ve keşif hareketlerinin durdurulması, askeri anlamda mevcut durumun değiştirilmemesi ve bu hükümlere iki tarafın da riayet edeceği şeklindedir⁶¹⁶.

Erzincan Mütarekesi, Rusya ile değil Güney Kafkasya Komiserliği ile imzalanmış olması yönünden oldukça önemlidir⁶¹⁷. Anlaşmanın imzalanmasıyla Türkiye, Kafkas Hükümeti’ni tanıdığını resmen ilan etmiştir. Erzincan

⁶¹¹ Nilgün Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 8.

⁶¹² Şahin, **a.g.e.**, s. 155.

⁶¹³ Şahin, **a.g.e.**, s. 166.

⁶¹⁴ Kurat, **a.g.m.**, ss. 378-379; **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Aralık 1917, Nu: 12221 (12 Aralıkta Kafkasya Hükümeti’nin mütarekeyi kabul ettiği haberi yer almaktadır.)

⁶¹⁵ Vasif Qafarov, “Brest- Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, s. 217.

⁶¹⁶ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 333-334.

⁶¹⁷ Mustafa Sarı, **Türkiye- Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, TTK, Ankara, 2014, s. 57.

Mütarekesi'nden sonra Rus Kafkas ordusu terhis edilmeye başladığı için Kafkas Komiserliği millî bir ordu oluşturma kararı almıştır⁶¹⁸.

2.5.2. Brest- Litovsk Anlaşması

Savaşın son dönemlerinde artık Rus askeri tamamen bitkindir ve savaşın sona ermesini istemektedir⁶¹⁹. Rusya hükümeti büyük bir buhran içindedir memleketin her tarafında farklı hükümetler oluşmaya başlamıştır. Zorla dağıtılmış ve bir kısmı da tutuklanmış olan meclis üyelerinin taraftarları her tarafta halkı Bolşevik aleyhine tahrik etmektedir. Cephedeki ordu aç ve teçhizatsızdır. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve barındırmak artık mümkün değildir. Dolayısıyla bütün bu etkenler bir arada düşünüldüğünde, Bolşevik Hükümeti'ni artık savaşa devam edemeyeceğine ikna etmiştir⁶²⁰.

Rusya'nın içerisinde bulunduğu şartlar Lenin'i anlaşma yapmaya mecbur bırakmıştır. Lenin bunun üzerine Almanlarla bir anlaşma yapmak için Krilenko'yu görevlendirmiştir. Krilenko, 26 Kasım 1917 tarihinde anlaşmak için müracaatta bulunmuş ve 15 Aralık'ta Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında resmi olarak bir mütareke yapılarak, Brest-Litovsk şehrinde görüşmelere başlanmıştır. Lenin'in barışçı tavrına İtilaf Devletleri tepki göstermiş ve Lenin'in Almanya tarafından para ile satın alınan bir hain olduğunu ve Rusya'yı anlaşma bahanesiyle Alman generallerine teslim ettiğini iddia etmişlerdir⁶²¹.

Brest-Litovsk barış görüşmeleri 22 Aralık 1917 tarihinde başlayıp 9 Ocak 1918 ve 29 Ocak 1918 tarihlerinde olmak üzere üç dönemde gerçekleşmiştir⁶²². Müzakerelere Türkiye temsilcisi olarak sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ve Ahmet İzzet Paşa katılmıştır. Sovyet temsilcisi Alfred Joffe, “*ilhaksız, tazminatsız barış ve self determinasyon*” ilkesini benimsediklerini ifade etse de Almanlar bu fikre hiç sıcak bakmamıştır. Çünkü buna göre Almanya'nın

⁶¹⁸ Bal, a.g.e., s. 93.

⁶¹⁹ Tercüman-ı Hakikat, 25 Kasım 1917, Nu: 12204.

⁶²⁰ Tercüman-ı Hakikat, 30 Ocak 1918, Nu: 13269.

⁶²¹ Tercüman-ı Hakikat, 27 Kasım 1917, Nu: 12205.

⁶²² Selami Kılıç, “Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk (Mart 1918)”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2011, ss. 23-24.

Kurlandiya, Litvanya ve Polonya’da işgal ettiği topraklardan vazgeçmesi gerekecektir. Bu anlaşmazlıklar üzerine müzakereye 28 Aralık tarihinde ara verilmiş ve yeni oturumda Rusya’yı Karl Radek ve Troçki’nin temsil etmesi kararlaştırılmıştır⁶²³. Aralık ayında muallâkta kalan müzakerelerin sebebi esas itibarı ile taraflar arasında anlaşmazlık olmasıdır. Her iki taraf da bünyesindeki milletlerin kendi geleceklerini bizzat tayin etme hakkına sahip olacaklarını kabul etmişlerdir. Almanlara göre bu milletlerin mevcut olan temsilcileri vasıtasıyla oylarını beyan edebilme hakları vardır. Hatta beyan da etmişlerdir. Ruslar ise milletlerin yalnız bu arazilerin tahliye olduktan sonra oy haklarının olduğunu kabul etmektedir. Bu konuda birçok tartışma yaşanmış ve sonunda Almanlar şimdilik milletlerin temsilcileri tarafından belirtilen oya riayet edilmek şartıyla bir sene geçince seçim usulüne başvurmayı esasını kabul etmişlerdir⁶²⁴.

9 Ocak tarihinde ikinci oturum başlamış ve bu oturumda da Rusya tarafından aynı görüşler savunulmaya devam etmiştir. Troçki ilk başlarda Almanları oyalayıp müzakereleri uzatarak ihtilal için zaman kazanmak istemiştir⁶²⁵. Çünkü Lenin de dâhil Bolşevikler, Almanya’nın sonunda mağlup olacağını ve tüm dünyada ihtilallerin gerçekleşeceğini düşünmüşlerdir⁶²⁶. İkinci oturumda dikkat çeken olay 13 Ocak 1918 tarihinde Halk Komiserleri Sovyeti yani Sovnarkom Ermenilerle ilgili bir kararname yayınlamasıdır⁶²⁷. Bu kararname; Ermenilerin kendi geleceklerini belirleyebilecekleri, Rusya’nın bu yolda onlara destek olacağı ve bunun için de Rusya’nın Türk Ermenistan’ı sahasını terk edeceği fakat burada bir Ermeni halk örgütü oluşturacağı, göçe zorlanmış Ermenilerin istedikleri takdirde geri dönmelerine mani olunmayacağı ve bunları gerçekleştirmek üzere Kafkas İşleri Geçici Halk Komiseri Stephan Şaumyan’ın görevlendirildiği şeklindedir⁶²⁸. Rusların bu kararname ile asıl amaçları Ermenileri elde ederek Güney Kafkasya’ya hâkim olmak

⁶²³ Kurat, **a.g.m.**, ss. 382-383.

⁶²⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Ocak 1918, Nu: 13269.

⁶²⁵ Kurat, **a.g.m.**, ss. 384.

⁶²⁶ Kurat, **a.g.m.**, s. 377.

⁶²⁷ Sarı, **a.g.e.**, s. 61.

⁶²⁸ Kurat, **a.g.m.**, ss. 385-386.

ve diğerk bir taraftan da sanki onları koruyor gibi davranıp Batının desteğini kazanmaktır⁶²⁹.

Ahmet Nesimi Bey ve Troçki bu kararnameyi görüşmek için 18 Ocak tarihinde bir toplantı yapmışlardır. Ahmet Nesimi Bey, Türkiye sınırlarında Ermenileri Rusya'nın silahlandırması üzerinde dururken Troçki bunun Ermenilerin kendilerini Kürtlere karşı savunmaları için olduğunu belirtmiştir⁶³⁰. Ahmet Nesimi Bey, bu görüşmelerde vardığı sonuçları, Talat Paşa'ya o da Enver Paşa'ya iletmiştir. Ortaya çıkan görüşe göre; Bolşevikler Çarlık siyasetini takip ediyorlar ve Ermenileri de ileride kullanabilmek adına silahlandırıyorlardı. Enver Paşa bu bilgilendirmenin ardından gerekli tedbirleri almıştır⁶³¹.

Osmanlı Devleti aynı dönemde Güney Kafkasya ile de görüşmeler yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin amacı Güney Kafkasya'nın başka bir devletin himayesine girmesini engellemek ve Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zulümleri durdurmaktır. Enver Paşa, Güney Kafkasya Hükümeti'nin de Brest-Litovsk müzakerelerine katılmasını istemiş ve buna binaen bir mektup yazmıştır ama bu mektup Tiflis'e çok geç ulaşmıştır⁶³².

19 Ocak tarihinde ikinci oturum da kesilmiş ve 29 Ocak tarihinde Brest-Litovsk'ta son oturuma başlanmıştır. Üçüncü görüşmeler için Sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Nesimi Bey ve Hakkı Paşa beraberlerinde memurlarla Brest-Litovsk'a gelmişlerdir. 29 Ocak günü saat on buçukta da Rus Hariciye Komiseri Troçki de Brest-Litovsk'a ulaşmıştır⁶³³. Bolşeviklerin en büyük hataları şimdiye kadar anlaşmayı imzalamamaları olmuş bu yüzden Troçki bu sefer gerçekten anlaşma imzalamak üzere gelmiştir⁶³⁴. Rusya'da Meclis ile Hükümet arasında anlaşma konusunda anlaşmazlık vardır. Bolşeviklerin takip ettikleri gaye derhal bir sulh anlaşması imzalamak, şahsi mülkiyeti kaldırmak ve Rusya dâhilinde yaşayan

⁶²⁹ Nilgün Akgül Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 12.

⁶³⁰ Kurat, **a.g.m.**, s. 388.

⁶³¹ Kurat, **a.g.m.**, s. 388.

⁶³² Sarı, **a.g.e.**, ss. 62-63.

⁶³³ **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Ocak 1918, Nu: 13270.

⁶³⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Ocak 1918, Nu: 13269.

bütün milletlere Rusya'dan ayrılmaya kadar varacak bir hak vermekten ibarettir. Büyük çoğunluğu Menşeviklerden olan Meclis, Bolşevik hükümetini şiddetle eleştirmeye başlamış ve bütün Bolşevik ilkelerinin reddine karar vermiştir. Bunun üzerine Bolşevik üyeler meclisi terk etmişlerdir. Gerek meclisin dâhilinde ve gerek haricinde arbedeler başlamıştır. Bolşevikler galip gelmiş, meclis feshedilmiştir⁶³⁵.

Almanya ise Ukrayna ile görüşmelere başlamıştır. 9 Şubat 1918 tarihinde Almanya'nın teşebbüsleri ile Ukrayna arasında *Ekmek Barışı* olarak adlandırılan ve İttifak Devletleri için vakit kazandıran kârlı bir anlaşma imzalanmıştır⁶³⁶. Almanlarla Ukrayna'nın görüştüğünün duyulması üzerine soğuk rüzgârlar esmiş 10 Şubat gibi müzakereler bir süreliğine kesilmiştir⁶³⁷.

Aslında uzun ve müthiş bir mücadelenin hesabını görmekle mükellef olan Brest-Litovsk müzakerelerinin birtakım zorluklara maruz kalması normaldir. Rusya'nın üç şartı vardır. İlk iki esas topraksız ve tazminatsız ayrılma ki bunda taraflar arasında bir ihtilaf yoktur. Tamamen yeni olan esas ise milliyetler esasıdır. Her millet kendini oylama ile kendisi tayin edecektir. İşte bu esas neden ibaret olacağı ve ne surette tatbik olacağı hakkında taraflar arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Rus temsilci Kamanof'a göre milletlerin kendi kaderini tayin etmede iki husus olmalı; Birincisi milletler her türlü baskıdan tamamen uzak karar vermeli, ikincisi idarelerine kendilerini temsil edecek temsilciler vasıtasıyla beyan edebilmelidir. Öncelikle bu arazilerden iki tarafın da askerleri çekilmeli ve mezkûr arazi tamamen tahliye edilmelidir⁶³⁸.

İhtilaflı görüşmeler devam ederken Ruslar tarafından hiçbir isteği kabul edilmeyen Almanlar taarruza geçeceklerini bildirmiştir. Almanlar 18 Şubat'ta Rus topraklarını işgal etmeye başladılar. 21 Şubat'ta ise barış anlaşması ile ilgili bir ultimatom göndermiş ve Ruslar yok olmakla karşı karşıya kalınca 1 Mart'ta müzakerelere devam edilmeye başlanmıştır⁶³⁹. Almanya'nın son anlaşma şartları 26

⁶³⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Ocak 1918, Nu: 13264.

⁶³⁶ Kılıç, **a.g.m.**, s. 25.

⁶³⁷ Kurat, **a.g.m.**, s. 398.

⁶³⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Ocak 1918, Nu: 13254.

⁶³⁹ Sarı, **a.g.e.**, s. 71.

Şubat tarihinde Almanya'nın nota metni ile Ruslara verilmiştir. Bu metinde Türkiye ile alakalı olan 5. madde de Rusya, Anadolu'nun doğu vilayetlerinin Türkiye'ye iadesi hususunda teminat verecek ve Türkiye'de kapitülasyonların kaldırılmasını tasdik edecektir⁶⁴⁰.

Son oturumda Rus heyetinin başında Sakolnikov yer almıştır. Üyeleri de Çiçerin, Karahan ve Petrovskiy idi⁶⁴¹. Üçüncü oturumda da ara ara kopukluklar olsa da elinden hiçbir şey gelmeyen Rusya, 3 Mart 1918 tarihinde anlaşmayı imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Hakkı Paşa bir telgraf çekerek anlaşmanın sağlandığını Türkiye'ye bildirmiştir⁶⁴². Lenin verdiği bir beyanatta Burjuvaların, Almanların gelmesini şiddetle istediklerini ve bunun sonucu olarak da Bolşevik Hükümeti'nin düşmesini beklediklerini ve bu yüzden Almanlarla anlaşma yapmaya mecbur olduklarını aksi halde cumhuriyet rejiminin tehlikeye gireceğini ifade etmiştir⁶⁴³.

14 Mart tarihinde amele, asker, çiftçi ve Kazak Sovyetleri temsilcileri tarafından Moskova'da kongre düzenlenmiş ve Rusya'nın 3 Mart'ta imzaladığı anlaşma tasdik edilmiştir⁶⁴⁴. Bolşevik temsilcileri, Moskova kongresinde otuz olumsuz oya karşı 403 tamam oyuyla Brest-Litovsk Anlaşması'nı kabul etmişlerdir. Bütün amele ittifadı cemiyetleri temsilcileri oy verdikten sonra fırkadan çıktıklarını beyan etmişlerdir⁶⁴⁵. Anlaşmanın birinci maddesinde Osmanlı, Almanya, Avusturya Macaristan, Bulgaristan devletleri ve diğer taraftan Rusya Devleti yine savaşın son bulduğunu beyan etmişlerdir. İkinci maddede taraflar birbiri aleyhine her türlü tahrik ve teşvikten uzak duracaklarını beyan etmiştir. Üçüncü madde ise Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerler ile birlikte Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilecek ve Rusya bu bölgeye her türlü müdahaleden feragat edecektir. Almanya devleti anlaşmanın takibini, bahsedilen arazinin tahliyesini takip edecektir. Dördüncü madde ile Rusya, Anadolu şark vilayetlerinin tahliyesi ve Osmanlı Devleti'ne iadesi teminini sağlayacaktır. Ardahan Kars ve Batum sancakları Rus askeri tarafından hemen

⁶⁴⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Şubat 1918, Nu:13297; Gökdemir, **a.g.e.**, s. 16.

⁶⁴¹ Erdaş, **a.g.e.**, s. 15.

⁶⁴² **Tercüman-ı Hakikat**, 4 Mart 1918, Nu: 13302.

⁶⁴³ **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mart 1918, Nu: 13307.

⁶⁴⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Mart 1918, Nu: 13317.

⁶⁴⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mart 1918, Nu: 13215.

tahliye edilecektir. Rusya Devleti bu sancakların genel durumuna müdahale etmeyecektir. Madde beş ise; Rusya hükümeti bütün ordularını terhis edecektir⁶⁴⁶.

Rusya anlaşmayı imzalasa da uzun müddet kabullenememiş ve anlaşmaya tepki gösteren çok fazla kişi olmuştur. Hatta barış taraftarı Lenin bile anlaşma metnini okumamış ve dikte olduğunu ifade etmiştir⁶⁴⁷. Sovyet Rusya'nın barış müzakereleri boyunca amacı hiçbir şey kaybetmemektir. Hâlbuki 8 Kasım 1917 tarihinde de bir barış kararnamesi yayınlayarak savaşıan ülkelerin bu savaşa son vermeleri ve hiç toprak ilhak etmeden tazminatsız barış anlaşması yapmaları gerektiğini savunuyorlardı⁶⁴⁸. Rusya tarafından ihtilal sonrası yayınlanan barış deklarasyonu ile Rusya'nın görüşmelerde sergilediği tavır ve Lenin'in anlaşmanın imzalanmasından sonra yaptıkları hiç örtüşmemektedir. Brest-Litovsk barışı, Sovyet Rusya tarafından kötü karşılanırsa da aslında bu sayede yok olmaktan kurtularak ekonomisini düzeltmek için zaman kazanmıştır⁶⁴⁹.

Türkiye ise 1877-78 savaşında kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'un tekrar anavatana katılmasıyla büyük bir başarı elde etmiştir⁶⁵⁰. Brest-Litovsk Anlaşması Türkiye'de büyük heyecanla karşılanmıştır. Brest-Litovsk Anlaşması ile Rusya ve Türkiye arasında savaş resmen son bulmuştur. Rus orduları anlaşmadan sonra Kafkas sınırını ve bütün Kafkasya'yı tamamen tahliye etmişlerdir. Brest-Litovsk Anlaşmasına göre Osmanlı ordusu istilaya uğramış olan vilayetlerini derhal kurtaracaktır. Batum, Ardahan, Kars, Rusya tarafından haksız olarak ilhak edilen bölgeler iade olunacaktır. Kafkas Hükümeti ise Brest-Litovsk Anlaşması'nı kabul etmediğini ve tanımadığını ilan etmiştir⁶⁵¹.

Brest- Litovsk Anlaşması İttifak Devletlerince heyecanla karşılanmış olsa da Rusya her fırsatta Almanya'nın baskıları ve işgal faaliyetleri neticesinde buna mecbur kaldıklarını dile getirmiştir. Anlaşma imzalandıktan sonra Rusya, Almanya'ya 22 Mayıs tarihinde Kafkasya ve Kırım meseleleri ile ilgili bir nota

⁶⁴⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Eylül 1918, Nu: 13478.

⁶⁴⁷ Kılıç, **a.g.m.**, s. 38.

⁶⁴⁸ Erdaş, **a.g.e.**, s. 10.

⁶⁴⁹ Kılıç, **a.g.m.**, s. 49.

⁶⁵⁰ Kurat, **a.g.m.**, ss. 396-397.

⁶⁵¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Nisan 1918, Nu: 13229.

vermiştir. Brest-Litovsk Anlaşmasına ait bazı meselelerin çözülmesi için bir komisyon oluşturularak, toplantının Moskova şehrinde yapılmasını teklif etmiştir. Ayrıca toplantıda, Kafkasya'daki ve Kırım'daki vaziyeti, sınırın tayini meselesi ve Alman hak işgali meselesi, harp esirleri meselesi, Almanya ile Rusya arasındaki iktisadi ilişkilerin esaslarının görüşülmesini teklif etmiştir. Rus notasına karşı Almanya, Kırım ve Kafkas hususunda Rusya'nın müdahale etme hakkı olmadığını ve İtilaf Devletlerinin Rusya'yı tahrik ettiğini belirtmiştir⁶⁵². Bu anlaşma İtilaf Devletlerini çok rahatsız etmiştir. Çünkü Rusya'nın savaştan çekilmesi onların elini zorlaştırırken Osmanlı Devleti'nin de kısmen rahatlamasını sağlamıştır⁶⁵³.

Brest-Litovsk Anlaşmasının imzalanmasıyla Rusya ile Türkiye arasındaki savaş barışa dönüşmüş ve daha evvel harp sahalarını terk ederek vatanlarına dönmeye başlamış olan Rus orduları, Kafkas sınırını ve bütün Kafkasya'yı tamamen tahliye etmişlerdir. Brest-Litovsk anlaşmasının içeriği gereğince Türk ordusu istilaya uğramış olan vilayetleri derhal kurtaracak ve Batum, Ardahan ve Kars sancaklarından ibaret olarak 93 Muharebesinden sonra Rusya tarafından alınan bölgeleri alacaktır. Fakat bu anlaşmadan sonra eski savaş sahalarında bir takım çeteler ortaya çıkmıştır. Kafkasya Hükümeti, Türkiye ile müzakereye girişmek istemiştir. Türk ordusu bütün vilayetleri birer birer çetelerden temizlemeye başlayarak işe koyulmuştur. Kafkasya Hükümeti ise meclisi toplamış ve halk tarafından seçilmeyen Kafkasya Reisi olan Çheidze'nin imzalamış olduğu Brest-Litovsk Anlaşması'nı Kafkas Meclisi'nin kabul etmediğini ve tanımadığını ilan etmiştir⁶⁵⁴. Hâlbuki Çarlığın düşmesinden önce Kafkasya resmen Rusya'nın bir kolu olduğundan, Çarlığın yerine geçmiş olan Bolşevik hükümeti ile imzalanmış anlaşma bütün Rusya'da ve bütün Kafkasya'da geçerlidir.

Brest-Litovsk barışından sonra Rusya'da bir sakinlik olması beklenirken dünyanın en karışık yerlerinden biri haline gelmiştir. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Bolşeviklerin isnat ettikleri esaslar, ikincisi bu esaslara riayet

⁶⁵² **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Mayıs 1918, Nu: 13277.

⁶⁵³ Çağatay Benhür, "Türk- Rus Siyasi İlişkileri (1917-1920)", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, S. 19, 2008, s. 87.

⁶⁵⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Nisan 1918, Nu: 13346.

etmemeleridir. Bolşevizmin açık açık hâkim olduğu yerlerde bile hiçbir zaman karışıklık ve katliamlar eksik olmamıştır. Çünkü bu gibi karışıklıkları yalnız muntazam ve şiddetli ordulara sahip bir hükümet bastırabilirdi. Hâlbuki Bolşevizm esas itibariyle düzeni kabul etmiyordu. İşte bunun içindir ki yaklaşık 80 milyonluk bir halkı kapsayan Bolşevik Rusya büyük ve düzenli bir ordu oluşturmaktan aciz kalmıştır. Bunun neticesi olarak bu devletin çeşitli yerlerinde kıyımlar, isyanlar devam edip durmuştur. Bolşevikler ilan ettikleri milletlerin kendi kaderini kendi belirlemesi prensibine uymamıştır. Fakat karşısında Almanya ve Avusturya Macaristan gibi kuvveti gördükleri zaman bu prensiplere uyma mecburiyeti hissetmiştir. Himaye edilmeyen milletlere karşı Bolşevikler, eski Çarlık rejimi gibi emperyalizm siyasetini takip etmişlerdir. Türkistan, Kafkasya gibi yerlerde Bolşevik kuvvetleri emperyalizm adına yerli halk ile mücadele etmişlerdir. Çarlığın siyasetinden bir türlü ayrılamayan Bolşevikler bu suretle kuvvetlerinin büyük bir kısmını kendileri tarafından vaat edilmiş olan esasları kırmak için işgal etmişlerdir⁶⁵⁵.

Barış anlaşmasından sonra Bolşevik hükümeti ne anlaşma imzaladığı devletlere ne de ayrılmış olduğu İtilaf Devletlerine karşı sorumlu davranmamıştır. Devlet elçileri Moskova'yı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. İtilaf Devletleri ise resmi memurlarını geri aldıktan sonra Bolşevikleri kuzeyden, doğudan ve güneyden sıkıştırmışlardır. Bir taraftan İngiliz, Fransız ve İtalyanlar saldırırken diğer taraftan Çekoslovaklar ile beraber Japonya ve Amerika kuvvetleri saldırmıştır. Bolşevikler bunlarla çarpışırken Lenin ve Troçki hâlâ İtilaf Devletleri'ne karşı tam anlamıyla uygun bir tavır almaktan kaçınmışlardır. Fransız ve İngilizler, Rusya'nın en zengin iş yerlerinden olan Murman'ı, Japonya ve Amerika Sibiry'a'yı, İngiltere ise Bakü civarını elde etmek istemiştir⁶⁵⁶. Aslında Rusya için en iyi yol İttifak Devletleri ile görüşüp elindeki Rusya'yı muhafaza etmektir.

2.5.2.1. Brest-Litovsk Anlaşmasında Kars, Ardahan ve Batum

Brest- Litovsk Anlaşması'nın “*Sovyet Devleti, Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltılarak Osmanlı İmparatorluğu Devleti'ne verilmesi için çaba harcayacak.*

⁶⁵⁵ Tercüman-ı Hakikat, 25 Ağustos 1918, Nu: 13557.

⁶⁵⁶ Tercüman-ı Hakikat, 25 Ağustos 1918, Nu: 13557.

Ardahan, Kars ve Batum Sancakları da hemen Sovyet askerlerince boşaltılacak. Sovyet Devleti, bu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku açısından yönetsel biçimine karışmayacak ve özellikle buralardaki hakların söz konusu durumunu, komşularından birisini ya da Osmanlı İmparatorluğu Devleti'ni seçme konusunda bağımsız bırakacaktır” maddesi ile Kars, Ardahan ve Batum'un, Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesine karar verilmiştir. Bundan sonra Türk ordusu harekete geçmiş ve 13 Nisan akşamı Batum'da kalenin güney tabyalarına karşı taarruz başlamış, şehir ve kale ele geçirilmiştir⁶⁵⁷.

Adı geçen üç sancak için plebisit uygulamasına gidilmiştir. Temmuz ayında hazırlıklar tamamlanmış ve Rus kayıtları baz alınarak 19 yaşını dolduran erkeklerin oy kullanması karara bağlanmıştır⁶⁵⁸. Halkın 138.582'sinin Müslüman olması, 23.326'sının gayri Müslim olması sebebiyle bu toprakların Osmanlı Devleti'ne geçmesi kararlaştırılmıştır. Rusya plebisit uygulamasında usulsüzlük yapıldığını dile getirerek tepki göstermiştir⁶⁵⁹. Çünkü Rusya bu üç sancağı Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Plebisit uygulamasından sonra Rusya bu bölgelerden çekilmeye başlasa da planları devam etmiş ve silahlandırdıkları Ermeni ve Gürcü birliklerini buralara konuşlandırmıştır⁶⁶⁰. Ermeniler ve Gürcüler Brest-Litovsk anlaşmasıyla hayallerinden olmuştur⁶⁶¹.

Brest-Litovsk Anlaşması ile tekrar anavatana katılan Kars, Batum, Ardahan'ın ne kadar önemli olduğuna dair Hakkı Paşa'nın nutku açıklayıcı olacaktır: *“Rus elçisi Kars'ın terki sebebiyle Tiflis müdafaasının pek müşkül olacağını söylüyor. Bu Sancaklar Rusya tarafından zapt edilmiş olmayıp evvela Erzurum'da hükümran olan bir devlet tarafından ve bilahare Trabzon'daki Rum imparatorluğu tarafından istila edilmiştir. Türkiye bu üç vilayeti fethettiği zaman kuzeye doğru 2000 kilometre dâhilinde bir tek Rus bile yoktu fakat Rusya ile cebren beş altı İslam kıtasını zapt etmiş ve 1878 savaşında da Kars yaylasını ele geçirmiştir. Kars Türkiye için Rusya'ya karşı bir müdafaa kalesiydi. Batum'a gelince, Türkiye Batum'u*

⁶⁵⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Nisan 1918, Nu: 13334.

⁶⁵⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 491.

⁶⁵⁹ Kılıç, **a.g.m.**, s. 45.

⁶⁶⁰ Gökdemir, **a.g.e.**, s.17.

⁶⁶¹ Kılıç, **a.g.m.**, s. 42.

Kafkasya'ya karşı bir taarruz fikri beslemeden dört asır mütemadiyen muhafaza etmiştir. Türkiye Batum'a malik olduğu uzun seneler zarfında hiç sorun yaşamamıştır. Aynı zamanda şurasını da düşünmek lazımdır ki Batum Rusya'ya evvela Ayastefanos sonra Berlin antlaşmalarında ittihaz olunan bölge Müslüman olduğu için kendisine büsbütün yabancı olan Rusya'dan daha ziyade hakkı bulunduğu aşikârdır. Sözlerimde bir fikir tenkit aranmamasını Rus heyeti elçisinden rica ederim. Eğer geçmişte Rusya hükümeti zarara uğratmış ise de biliyoruz ki bugünkü Rusya dünkü Rusya değildir. Biz burada adaleti icra etmeye çalışıyoruz aramızda galip ve mağlup yoktur. Çünkü hepimiz galibiz hepimiz hem kendi milletine hem de diğer milletlere pek çok fenalıklar yapan bir hükümeti mağlup ettik. Ümit ederim ki bu anlaşma hakiki bir anlaşma olacak ve kin ve nefreti bertaraf edecektir”⁶⁶². Bolşevik iktidarından sonra Türkiye Çarlığın artık son bulduğunu ve Çarlık politikalarının geride kaldığını düşünse de bir süre sonra meydana gelen gelişmeler bunun böyle olmadığını Rusya'nın hala Çarlık dönemindeki düşüncelerinin devam ettiğini sadece toparlanmak için zaman kazanmaya çalıştığını gösterecektir.” Bu nutuktan da anlaşılacağı üzere Kars, Ardahan ve Batum Rusya, Ermeni ve Gürcüler için vazgeçilemeyecek kadar önemli topraklardır. Bu yüzden bu toprakların kaybı Rusya'yı olduğu kadar Ermeni ve Gürcüleri de derinden etkilemiştir. Hâlbuki bu bölgedeki insanlar Türkiye'nin gözetiminde olmayı kendileri seçerek, Kars Belediye Başkanı tarafından memleketin tekrar vatana kavuşmasına müsaade edildiği için yöre halkı adına teşekkür yazısı yazılmıştır⁶⁶³. Rusya'nın Batum, Kars ve Ardahan'dan vazgeçmesiyle Brest-Litovsk Anlaşması ile tüm Transkafkasya halkları arasında en çok Ermeniler kaybederken Rusya tarafından ihanete uğradıklarını hissetmişlerdir⁶⁶⁴.

Ermeni çeteleri anlaşmadan itibaren katliamlara başlayarak bu bölgelerde pek çok kişiyi katletmiştir. 1915 yılında Kars ve Ardahan civarında yerli Ermenilerce katledilen Müslüman erkeklerin sayısının 30.000'e ulaşmış, Ruslara esir düşen ve koruması Ermenilere verilen Osmanlı askerleri şiddete maruz kalmıştır⁶⁶⁵. Kars

⁶⁶² **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1918, Nu: 13258.

⁶⁶³ **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Eylül 1918, Nu: 13472.

⁶⁶⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁶⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III**, s. 129.

Kalesi'nin geri alınması Osmanlı Devleti'nde büyük sevinçle karşılanmıştır. Kars ve Erzurum, Türklük ve İslamla özdeşir⁶⁶⁶. General Areşof, Andranik gibi Ermeni çeteciler kendi yönetimlerinde bulunan mensupları ile 1918 Mart ayından Nisan sonuna kadar Kars bölgesinde 20.000'den fazla Türk'ü katletmiştir⁶⁶⁷. Andranik, daha önce 1914 yılında Rusya tarafından Kafkasya'ya davet edilmiş ve kullanılmak istenmiştir⁶⁶⁸. Andranik katliamlarına yıllarca devam etmiş hatta 1919 yılında Londra'ya giderek Londra Ermenilerini temsil eden bir heyet tarafından karşılanmıştır. Andranik, Türkiye'nin Ermenilerle meskûn yerlerinin, İtilaf Devletlerince derhal işgal edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu sayede Ermenilerin memleketlerine geri döneceklerini belirtmiştir. Ermeni askerlerinin de bu işgal hareketine yardım etmeye hazır olduklarını ve harp esnasında Ermenilerin nüfusları itibarı ile müttefik devletlerin herhangi birinden daha ziyade kayıp verdiklerini dolayısıyla Ermenistan'ın ihyası için müttefiklerin yardımını talep etmiştir⁶⁶⁹.

2.5.3. Türk İleri Harekâtı

Petrograd'daki Ermeni komitecileri, Ermenistan'ın kaderini savaştan öncekinden daha da kötü hale getirecek olan Brest-Litovsk Anlaşmasının hükümlerine karşı Sovyet Hükümetini protesto etmiştir. Diğer Rus şehirlerindeki Ermeniler de benzer protestolar yapmıştır. Rusya sadece Doğu Anadolu vilayetlerini mümkün olan en kısa sürede tahliye etmeyi kabul etmekle kalmamış Ermeni gönüllü müfrezelerini hem terhis etmeye hem de tamamen silahsızlandırmaya söz vermiştir. Ancak anlaşma, kendini eskisinden daha da izole hisseden Ermeniler üzerinde büyük bir psikolojik etki yaratmıştır⁶⁷⁰.

Rus ordusunun 1917 yılında Cenub-i Garbi Kafkasya bölgesinden çekilmeye başlamasıyla Erzurum, Bitlis ve Van vilayetleri işgal edilmiş ve bölge Müslümanları toplu bir şekilde katledilmeye başlamıştır⁶⁷¹. Ermeniler, Kafkas Cephesinde Rus ordusunun sınırı terk ederek gerilere çekilmesini fırsat bilen çetelerin ellerine

⁶⁶⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Nisan 1918, Nu: 13346.

⁶⁶⁷ Gökdemir, **a.g.e.**, ss. 17-18.

⁶⁶⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III**, s. 113.

⁶⁶⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Haziran 1919, Nu: 13772.

⁶⁷⁰ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁷¹ Safarov, **a.g.m.**, s. 447.

geçirdikleri top ve makineli tüfeklerle Rus ordusunun bulunmadığı mıntıklarda Osmanlı halkına karşı mezalime başlamışlardır. Rusya verdiği vaatleri yerine getirmemiş, Osmanlı Devleti'nin başvurularını da dikkate almamıştır. Çoluk çocuk, kadın ihtiyar herkes kılıçtan geçirilmiş, köyler kasabalar yakılmış, evler yağma edilmiştir. Osmanlı devlet adamları bu durumdan son derece rahatsız olmuştur. Tahliye olan mıntıklarda, halkın mal ve canlarını korumak için Kafkas ordularına emir verilmiştir. Eğer Ruslar tahliye ettikleri bölgelerde asayişî sağlayabilselerdi anlaşmanın kesinleşip imzalanmasına kadar Osmanlı ordusunun ilerlemesine ihtiyaç kalmayacaktı. Fakat tahliye olan yerlerde kıyım olması sebebiyle Osmanlı Devleti bölge halkının yardımına koşmak durumunda kalmıştır⁶⁷². Enver Paşa, 1917 yılında Erzincan'da bulunan Müslümanların Ermeni komitelerine teslim edilerek öldürüldüğü ve mallarının yağmalandığı ve bu vahşetin durdurulması için Hariciye Nezareti'ne bir şeyler yapılması gerektiğini yazmıştır⁶⁷³.

Ermeni Meclis üyesi tarafından Andranik çetesinin dağılması ile komşu Müslümanlarla mevcut meselelerin hallolduğu, Ermenistan'a karşı şüpheler olsa da Azerbaycan'la ilişkilerinin yolunda olduğu beyan edilmiş fakat 1918 yılında, Ermeni çete lideri Andranik'in katliamlarından sonra Vehip Paşa tarafından, anlaşmanın bozulduğu ve Ermeni çetelerinin saldırıya geçtikleri Odişilidze'ye bildirilmiştir. Bu haber karşısında Odişilidze'nin bir umursamazlık tavrı takındığını sezen Vehip Paşa, 12 Şubat 1918'de Ermenilere karşı saldırıya geçmiştir. III. Ordu Mirliya Ali İhsan Sabis komutasındaki IV. Kolordu, Miralay Kazım Karabekir Komutasındaki I. Kafkas Kolordusu ve Mirliya Yakup Şevki Paşa komutasındaki II. Kafkas Kolordusu'ndan oluşmaktadır. 12 Şubat'ta başlayan ileri harekâtla III. Ordu Erzincan, Bayburt, Tercan, Trabzon ve Aşkale'yi ele geçirerek Erzurum'a kadar ilerlemiştir⁶⁷⁴. Enver Paşa'nın başlattığı ileri harekât müzakere sürecinde Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları zulmün Ruslar tarafından durdurulamaması daha doğrusu durdurulmak istenmemesi üzerine başlatılmıştır.

⁶⁷² Tercüman-ı Hakikat, 15 Şubat 1918, Nu: 13285.

⁶⁷³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III, s. 152.

⁶⁷⁴ Sarı, a.g.e., s. 67.

Saldırı karşısında Güney Kafkasya Seymi iki temsilcisini Erzurum'a göndermiştir. Fakat bir taraftan temsilcilerini Erzurum'a gönderen Seym üyeleri diğer taraftan da Ermeni çetelerinin yağmalarına seyirci kalmıştır, Bu durum üzerine Vehip Paşa, Başkomutan Prjevalski ve Odişilidze'ye telgraf gönderince, 26 Şubat 1918 tarihinde Güney Kafkasya Seymi barış görüşmeleri için hazır olduğunu bildirmiştir. Erzurum'un Osmanlı tarihindeki önemi malumdur. Doğu ile bağlantıyı sağlayan bu bölgenin aslında Rusların hücumlarına karşı Osmanlı Devleti'ni koruyan bu kalenin alınması büyük üzüntüye sebep olmuş olsa da geri alınması çok mutlu etmiştir. Düşman istilasında bulunan doğu vilayetleri pek çok tahriplere maruz kalmıştır. Rusya'nın tahakkümünde kalan bu vilayetler Rus askerlerinin işgalinde bulundukları müddetçe halk Rusya'da ihtilal başlayıp Rus orduları dağılmaya başladıktan sonra maruz kaldığı zulme nazaran daha rahattı. Fırsattan istifade eden Ermeni çeteleri evlerinde silahsız ve müdafaasız buldukları halka her türlü zulmü yapmıştır. Osmanlı askerleri Erzincan'a girdikleri zaman yalnız sokaklarda bulunan cesetlerin sayısı sekiz yüz elli kadardır. Bunların içinde süt emen çocuklar olduğu gibi ihtiyarlar, gebe kadınlar da bulunmaktadır. Şehrin kuyuları, çukurları da bu gibi cesetlerle doludur. Hatta bu cesetlerden hastalık yayılmasın diye üzerlerinin toprakla kapatılması emredilmiştir. Ermenilerin katliam yaptıkları saha, Van vilayetinden Karadeniz sahiline kadar uzanıyordu. Hududun öteki tarafına, Güney Kafkasya'ya da geçerek orayı da mahvetmeye çalışmışlardır. Ermeni çeteleri Erivan, Gence eyaletlerinde de birçok Türk köylerine hücum etmişler ve bu köyleri yakarak ahalisini de katletmişlerdir. Gence şehri üzerine de yürüyerek burada da bin beş yüz kadar Türk öldürmüşlerdir. Bu Ermeni çeteler Taşnaksütyun fırkasına mensuptur. Rusya hükümeti, Kafkasya ahalisi arasından Hristiyanlardan asker aldığı halde Müslümanlardan asker almıyordu. Rus hizmetinde askerlik yapan her Ermeni, Taşnaksütyun tarafından teşkilat içine alınırdı. Bu suretle Ermeniler öteden beri Kafkasya'da gizli ve hakiki bir milli orduya sahiptiler. Kafkasya Türkleri askeri hizmete tabi olmadıklarından askerliğe yabancıldılar. Mükemmel bir teşkilatları da yoktur. Bu sebeple Ermeni çeteleri bunu fırsat bilip Türklere karşı mücadele etmişlerdir⁶⁷⁵.

⁶⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Mart 1918, Nu: 13212.

2.5.4. Trabzon Konferansı

3 Mart 1918 tarihinde Bolşevikler, Ardahan, Kars ve Batum'un Türkiye'ye verildiği Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzalamıştır. Brest-Litovsk Konferansı'na katılma davetini reddeden Transkafkasya hükümeti, doğal olarak bu barış anlaşmasının şartlarını tanımayı reddetmiştir. Seym'in bir toplantısında Noah Jordania, "*Utanç verici bir barışın imzalanmasına boyun eğmeyeceğiz*" demiştir⁶⁷⁶.

Türk ileri harekâtı ile Osmanlı Devleti'nin ilerleyişinden tedirgin olan Güney Kafkasya Hükümeti, Osmanlı Devleti ile görüşmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nden belirlenen bölgelerin tahliyesini talep eden bir mesaj alan Seym, temsilci heyetini Trabzon'a göndermiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti ve Güney Kafkasya Hükümeti temsilcileri 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon'da görüşmelere başlamıştır⁶⁷⁷. Kafkasya adına Çhenkeli başkanlığında 43 üye seçilerek Trabzon'a gönderilmiştir. Üyeler arasında Mehmet Emin Resulzade, İbrahim Haydarov, Halil Bey Has Muhammedov, Mir Yakub Mehdiyev, Aleksandr İvanoviç Hatisyan, Papacanyan, Yüzbaşı Primatov, Kaçaznuni gibi isimler yer almaktadır⁶⁷⁸.

Türk heyetinde ise Miralay Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi Mehmet Nusret Bey, Trabzon eski murahhası Tevfik Bey, Hüsrev Gerede, Tevfik Sağlam gibi isimler yer almıştır⁶⁷⁹. 14 Mart tarihinde ilk oturuma başlanmış ve Çhenkeli, Brest-Litovsk Anlaşmasını tanımadıklarını ilk günden itibaren vurgulamıştır. Hüseyin Rauf Bey ise Brest-Litovsk Anlaşması imzalandığı zaman Güney Kafkas Hükümetleri henüz kurulmamış olduğu için Çhenkeli'nin iddiasının yersiz olduğunu belirtmiştir⁶⁸⁰. Osmanlı Devleti Komiserliğinin, Rusya'nın topraklarını temsil ediyor ise Brest-Litovsk Anlaşması'nı kabul etmelerini, eğer Rusya'nın otoritesini kabul etmiyorsa da Kars, Ardahan ve Batum için hangi hak ve yetkiyle bu konuyu tartıştıklarını sorgulamıştır⁶⁸¹.

Kafkas Komiserliği anlaşmayı tanımadığı fikrinden vazgeçmemiştir. Görüşmeler bu problem yüzünden çıkmaza girince yeni bir çözüm bulunamamış ve

⁶⁷⁶ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 102.

⁶⁷⁷ Kılıç, **a.g.m.**, ss. 56-57.

⁶⁷⁸ Şahin, **a.g.e.**, ss. 274-275.

⁶⁷⁹ Şahin, **a.g.e.**, ss. 278-279.

⁶⁸⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 470.

⁶⁸¹ Wassan- Giray Cabağı, **Kafkas-Rus Mücadelesi**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 77.

26 Mart'ta Güney Kafkasya Seymi kurulmuştur. Türk heyeti Kafkas delegeleri arasında bulunan Türkler aracılığıyla her türlü malumata ulaşabiliyorlardı. Kafkas Seymi üç sancağın Türkiye'ye verilmesini istemiyor, Batum'un Gürcistan'a, Kars'ın da Ermenilere verilmesini istiyorlardı⁶⁸².

Trabzon'da nota ve muhtıra alışverişi yapılırken, Türk ordusu Kars ve Ardahan ilçelerinde başarılı operasyonlar yürütüyordu. Osmanlı Devleti, Transkafkasyalı Müslümanlar ile işbirliği içindeydi. Seym'de bir Ermeni üye, Müsavat'ı Müslümanların eylemleriyle bağlantılı olarak ihanetle suçlamıştır⁶⁸³.

Ermeni Başbakanı olan Kaçaznuni, Trabzon'da yapılan görüşmeleri daha sonra şu cümlelerle değerlendirmiştir: “*Ermeniler Rusya'dan kopmak istemiyorlar ve Türkleri silah zoruyla durdurabileceklerini düşünüyorlardı. Savaşın devamı neticesinde Kars düştü ve Türkler artık Brest-Litovsk'ta kabul edilen sınırlarla yetinmeyi düşünmüyorlardı*”⁶⁸⁴. Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan Trabzon'a gelmiş olan heyetin durumunu tedkik etmekle meşgul iken Tiflis'teki meclis ve o meclisin başında bulunan Çheidze, Bolşevikler ile Osmanlılar arasında imzalanan anlaşmayı tanımayacaklarını ilan etmiştir. Çheidze, Petersburg Askeri Sovyeti'nin eski reisidir. Fakat canını kurtarmak için Petersburg'dan kaçmıştır. Aylarca kendisinden haber alınamamıştır. Sonra ise dönerek Kafkasya'nın başına geçmiştir. Yine o eski tahribkar faaliyetini devam ettirmiştir. Çheidze'nin niyeti bütün kuralları, bütün anlaşmaları, bütün müesseseleri yıkıp yerine tamamen ve bambaşka bir vaziyet kurmak ve diğer taraftan da savaşı devam ettirmektir. Çheidze, Ruslardan göremediği fazileti bu kez Kafkasyalılardan beklemiştir. Hâlbuki Kafkasya'nın hali Rusya'ninkinden daha kötüdür. Burada da herkes herkese karşı çıkmıştır⁶⁸⁵. Böyle bir adam vaktiyle Rus milletini ne kadar temsil etmişse bu sefer Kafkas halkını aynı şekilde temsil etmiştir. Petrograd'da onu iş başına getiren her şeyini kurşun ve balta ile yakıp atmakta tereddüt etmeyen Asker ve Amele Sovyetleriyle, Kafkasya'da da onu iş başına getiren aynıdır. Meclis içinde Müslüman üyeler varsa bile bunlar seçim usulü ile değildir. Bu yüzden kimseyi temsil etme durumuna sahip değildir. Gürcü

⁶⁸² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 470-472.

⁶⁸³ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 96.

⁶⁸⁴ Gürün, **a.g.e.**, s. 3.

⁶⁸⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Mart 1918, Nu: 13321.

milletinin büyük kısmı bu Askeri ve Amele Sovyetlerine yabancıdır. Sovyetlerin seçmiş oldukları temsilciler Gürcü milletinin temsilcisi olarak adlandırılmaz. Durumu bundan ibaret olan bir meclisle bir reisin vermiş olduğu karar Kafkas halkının tamamına yansıtılamaz. Bu sebeple Çheidze'nin Brest-Litovsk Anlaşması'nı tanımama kararı geçerli olmamıştır⁶⁸⁶. Trabzon görüşmeleri, 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile yarıda kesilmiştir. Güney Kafkasya Komiserliği 7 Mart'ta söz konusu anlaşmaya itirazını bildirmiştir. 10 Mart tarihinde Osmanlı Ordusunun Ermenilere saldırması üzerine Güney Kafkasya'nın Trabzon'daki temsilcileri anlaşmayı kabul etmediklerini açıklamışlardır⁶⁸⁷. Seym, Trabzon görüşmeleri yarıda kesilince Türkiye ile savaşa girmek yönünde müzakerelere başlamış ve Güney Kafkasya'da savaş durumu ilan edilmiştir. Azerbaycanlı delegeler, bu duruma karşı çıkması sebebiyle görüşmelere dâhil edilmemiş, Türk ordusu 14 Nisan 1918 tarihinde Batum'a girmiştir. Bunun üzerine Seym temsilcileri görüşmelerin yeniden başlamasını talep etmiş ve Batum görüşmelerine başlanmıştır⁶⁸⁸.

2.5.5. Batum Konferansı

Kafkas hükümetinin reisi Gegeçkori, Nisan 1918 tarihinde istifa etmiş yerine Çhenkeli geçmiştir. İkisi arasında hiçbir fark yoktur. İkisi de sosyalist yani eski hükümete mensup ve onlar için çalışıyorlardı. Lenin ve Bolşevik hareketi, Kerenski düşünce Bakü'de, Bolşevikler bir taraftan Rus ve Ermeni askerlerini elde edip diğer taraftan da bu şehrin içindeki Türk unsurunu ezmeye başlamışlardı. Bolşevikler Bakü'ye ordu olarak önem vermişlerdir. Amaçları Hazar Denizi yoluyla donanma göndererek bu şehri bombalamaktır. Dağıstan, Gence ve Karabağ tarafından gelmiş olan Lezgi ve Türk Kuvvetleri Bolşeviklerden ve çetelerden kurtarmış ve bununla Kafkasya'nın bütün Doğu kısımlarının Türklerin eline geçmiştir. Bu hadise Çhenkeli üzerinde büyük bir etki yaratmıştır⁶⁸⁹.

Transkafkasya hükümetinin yeni başkanı Çhenkeli, Kafkasya'daki Türk birliklerinin komutanı Vehib Paşa'ya 23 Nisan 1918 tarihinde, Transkafkasya

⁶⁸⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Mart 1918, Nu: 13321.

⁶⁸⁷ Neciyev, **a.g.m.**, ss. 153-154.

⁶⁸⁸ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 37.

⁶⁸⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Nisan 1918, Nu: 13344.

Hükümetinin, Transkafkasya Barış Delegasyonu'nun 10 Nisan 1918 tarihli Osmanlı heyetine hitaben yaptığı bildiriye onayladığını, yani Brest-Litovsk Anlaşması'nı kabul ettiğini ve derhal göreve devam etmek üzere delegasyonunu göndermeye hazır olduğunu bildirmiştir⁶⁹⁰. Yapılan görüşmeler neticesinde Batum müzakere yeri olarak kabul edilmiştir⁶⁹¹.

11 Mayıs 1918 tarihinde Batum'da Güney Kafkasya ile Türkiye arasında müzakereler başlamıştır. Transkafkasya heyetine Çhenkeli başkanlık etmiştir. Müslümanları ise M. Gadzhinski ve M. E. Resulzade temsil etmiştir. Osmanlı Devleti'ni Adalet Bakanı Halil Paşa, Kafkas Cephesi Komutanı Vehip Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa temsil etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından memur edilen heyete müşavir sıfatıyla katılmak üzere Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey de Batum'a hareket etmişlerdir⁶⁹².

Transkafkasya heyetinin Batum Barış Konferansı'ndaki ilk muhtırası 13 Mayıs 1918 tarihinde, Osmanlı Devleti heyeti tarafından önerilen “*Osmanlı Hükümeti ile Transkafkasya Konfedere Cumhuriyeti Arasındaki Barış ve Dostluk Anlaşması*” taslağı olmuştur. Transkafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınmasıyla ilgili bir dostluk anlaşması yapılması üzerinedir⁶⁹³. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti ile Transkafkasya Cumhuriyeti arasında ekonomik, hukuki vb. alanlarda karşılıklı iyi ilişkilerinin kurulması çözüme kavuşturulmalıdır. Transkafkasya heyeti, bu prosedürün büyük oranda tüm ilgili tarafların genel memnuniyetini sağlayacağına ve Konferansın tüm görevlerinin, özellikle de esasen acil bir çözüm gerektirenlerin hızlı bir şekilde çözülmesine yol açacağına inandığını belirtmişlerdir⁶⁹⁴.

Transkafkasya heyeti aslında ilk başlarda diplomatik kaçma ve ikili konuşma oyununu oynamaya başlamıştır. Almanya'yı Batum'daki müzakerelere dâhil etmek için tasarlanmış karmaşık bir manevraya başlamıştır. Transkafkasya heyeti

⁶⁹⁰ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 253.

⁶⁹¹ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 258.

⁶⁹² **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1918, Nu: 13358.

⁶⁹³ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 258.

⁶⁹⁴ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 259.

anlaşmanın tek başına Türkiye ile değil, bir bütün olarak Dörtlü İttifak ile yapılması önerisini sunarken, Almanlar, Transkafkasya'da çok beğenilen, Avrupa kültürünün, biliminin ve teknolojisinin en yüksek temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir⁶⁹⁵.

Osmanlı Devleti heyeti başkanı Halil Menteşe, Talat Paşa'nın güçlü bir Ermenistan ve Gürcistan istemiyoruz diye belirtmesi üzerine Ahıska ve Ahılkelek'i istemiştir⁶⁹⁶. Ahıska, Ahılkelek'in yanında Kars-Aleksandropol-Culfa demiryolu sisteminin Osmanlı Devleti'ne verilmesinin istenmesi ile gerilim artmıştır⁶⁹⁷. Ayrıca Osmanlı Devleti Seym'in dağılması ve Güney Kafkasya'da müstakil ayrı ayrı hükümetler kurulmasını istediğini ve bu şartla anlaşma imzalayacağını belirtmiştir. Güney Kafkasya artık müstakil bir hükümet olduğunu ilan etmiş ve görüşmeler bu şekilde başlamıştır.

Bu süreçte Güney Kafkasya Hükümeti'nin üç unsurdan oluşması sebebiyle çok sağlıklı ilişkiler kurulamayacağı belliydi. Bu üç unsurun ayrı ayrı devlet olması gerektiği düşünülüyordu. 26 Mayıs 1918 tarihinde hükümet kendisini feshetmiş ve aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir⁶⁹⁸. Kafkasya'daki Türk birliklerinin komutanı Vehib Paşa Transkafkasya hükümeti başkanı A. Çenkeli'ye, 28 Nisan 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya Hükümeti'nin bağımsızlığını tanıdığını ve bu konuda müttefiklerini bilgilendirdiğini belirtmiştir⁶⁹⁹.

Konferans sırasında Halil Paşa'nın teklifiyle Ermenilere, Türkiye'nin elindeki Ermeni toprakları değil de Azerbaycan topraklarının bir kısmının verilmesi kararlaştırılmış ve Yeni Beyazıt ve Eçmiazin bölgeleriyle birlikte Azerbaycan topraklarını da içine alan, merkezi Erivan olan bir Ermeni devletinin kurulması kararı onaylanmıştır. Böylelikle Batum anlaşmasıyla Azerbaycan topraklarında bir Ermeni devleti kurulmuştur⁷⁰⁰.

⁶⁹⁵ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 111.

⁶⁹⁶ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 475.

⁶⁹⁷ Maxwel, **a.g.m.**, s. 421.

⁶⁹⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 476-477.

⁶⁹⁹ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 257.

⁷⁰⁰ Maxwel, **a.g.m.**, ss. 422-423.

4 Haziran tarihinde bu yeni hükümetlerle ayrı ayrı Batum Anlaşması imzalanmıştır. Gürcüler, Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya yönelmiştir. Almanya da bunu severek kabul etmiştir. Çünkü Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan ile yapmış olduğu petrol anlaşması onu çok rahatsız etmiştir⁷⁰¹. Gürcü temsilciler, Almanya'nın Gürcistan'ın uluslararası, siyasi ve devlet meselelerinin en acısız çözümüne mümkün olan her şekilde katkıda bulunması arzusunu ve talebini ifade etmişlerdir⁷⁰².

Güney Kafkas Hükümetleri ile ayrı ayrı imzalanan Batum Anlaşmalarından sonra Ahıska ve Ahıkelek de Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Ayrıca demiryollarını savaş boyunca kullanma hakkı da verilmiştir⁷⁰³. Böylece Ermenistan ilk uluslararası anlaşmasını Türkiye ile imzalamıştır⁷⁰⁴.

Güney Kafkasya Hükümetleri ile gerçekleştirilen süreç aynı şekilde Kuzey Kafkasya ile de gerçekleşmiş ve Kuzey Kafkas heyeti Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Kuzey Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmak itibarıyla Osmanlı Devleti'ne bağlı bir tarz-ı idareye sahip olmasına yardım edilmesini talep etmişlerdir⁷⁰⁵. Kuzey Kafkasya Devleti ile de Batum Anlaşması imzalanmıştır.

2.6. Bakü Katliamı ve Kafkas İslam Ordusu

1918 yılının yazında Azerbaycan'daki siyasi durum Azerbaycan'ın doğu kısmı Bakü Sovyeti, Batı kısmı ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nin hâkimiyeti altındaydı⁷⁰⁶. Bolşevikler tarafından oluşturulan yönetim Bakü Sovyeti'nin başına Ermeni Stephan Şaumyan getirilmiştir⁷⁰⁷. Bakü Sovyeti'ne bağlı çoğunluğu Taşnaksütyun mensuplarından oluşan 18.000 asker vardır⁷⁰⁸. Fakat Ruslar, bölgeden çekilirken Müslümanların silahlanmasına da izin vermemiş hatta

⁷⁰¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 478.

⁷⁰² B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 259.

⁷⁰³ Bal, **a.g.e.**, s. 162; Ayşegül Aydıngün, "Ahıska Türklerinin Dünü, Bugünü ve Yarını", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, s. 224.

⁷⁰⁴ Yerasimos, **a.g.e.** ss. 306-307.

⁷⁰⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mayıs 1918, Nu: 13235.

⁷⁰⁶ Ülviye Aydın, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri: Kafkas İslam Ordusu", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 360.

⁷⁰⁷ Mahir Garibov, "Kafkas İslam Ordusu'nun Oluşumu ve Bakü'nün Kurtuluşu Yeni Belgeler Tanıklığında", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 410.

⁷⁰⁸ Aydın, **a.g.m.**, s. 362.

silahlar saklanmıştır. Kafkas Cephesinden geriye dönen askerler silahlarını Azerilere değil, Bakü'de yerleşik olan Rus ve Taşnaklara teslim etmişlerdir. Çünkü Bolşevik ve Taşnakların tek amacı Bakü'yü Müslümanlardan temizlemektir⁷⁰⁹. Ayrıca İngilizler de Kafkasya'da General Shore'a Ermenilere ve Gürcülere silah satın almalarında yardımcı olmaları talimatı vererek onlara yardım etmesi ve Kafkasya'da yerel güçleri örgütlemesi için İngiliz subayları göndermeye başlamıştır⁷¹⁰.

Azerbaycan için Müsavat Partisi mensupları Ocak 1918 tarihinde Müslüman Ordu Karargâhlarını kurmuşlardır. Parti mensuplarının faaliyetleri Şaumyan yönetimindeki Taşnakları kızdırmıştır. 9 Mart 1918 tarihinde General Talışinski başkanlığındaki Dikaya Divizya (Vahşi Tümen)'nin Bakü'ye yaklaşması haberi ile Şaumyan, Talışinski başta olmak üzere alayın tamamının Bakü garı yakınlarında tutuklanması emrini vermiştir. Fakat bu olay Azerbaycan genelinde çok ciddi rahatsızlığa neden olmuş ve halk, Bolşevik-Taşnak Birliklerine karşı ayaklanmıştır. Fakat bu ayaklanma kısa zamanda bastırılmıştır⁷¹¹.

28 Mart 1918 tarihinde Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in oğlu silahına gayri ihtiyari davranması sonucu Lenkeran'da vefat etmiştir. Tağıyev'in oğlunun cenazesi 29 Mart 1918 tarihinde Evelina gemisi ile Bakü'ye getirilmiş, gemide ayrıca 48 asker daha mevcuttur. Gemi limandan ayrılmak üzereyken Bolşevikler silahları istediklerini belirtmiştir. Bunun üzerine çatışma başlamış ve Bolşevikler gemide bulunan silahlara el koymuştur. 31 Mart tarihinde ise Bakülü Müslümanlar ayaklanarak silahların verilmesini istemiştir. Aynı gün Neriman Nerimanov da Şaumyan'la silahların iade edilmesi konusunda bir görüşme gerçekleştirmiş Şaumyan silahların iade edileceği sözünü vermesine rağmen sözünde durmamış ve Müslümanlara karşı saldırıya geçmiştir⁷¹².

Bakü'de üç gün süren kıyım sonucunda resmi kayıtlara göre öldürülen Müslümanlar 12-19 bin arası resmi olmayan kayıtlara göre ise 30.000'dir⁷¹³.

⁷⁰⁹ Neciyev, **a.g.m.**, s. 157.

⁷¹⁰ Kopisto, **a.g.e.**, s. 49.

⁷¹¹ Neciyev, **a.g.m.**, ss. 156-157.

⁷¹² Şimşir, **a.g.m.**, s. 458.

⁷¹³ Ali Asker, "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918 1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 538.

Bolşevik-Taşnak birlikleri İsmailiye binası ve çevresinde toplanan halkı öldürmüştür. Bakü'nün gözdesi olan bu azametli bina yangın sonucu kül olmuştur⁷¹⁴. Nisan başında Şamahı, Salyan, Kürdemir, Guba ve Lenkeran bölgelerinde Bakü olaylarına benzer katliamlar uygulanmıştır. Şamahı genelinde sekiz bine kadar insan öldürülmüştür⁷¹⁵.

Şaumyan'ın Lenin'e gönderdiği 13 Nisan 1918 tarihli raporunda hem Bakü Sovyeti'ne tabi askeri birlikler hem de Sarıkamış'tan terhis sonucu gelen Kafkas Ordusunun da katkılarından istifade ederek 6.000 kişilik bir ordu kurarak başarılı olduklarını belirtmiştir⁷¹⁶. Ayrıca Şaumyan sonuçların çok parlak olduğunu ve düşmanı yok ettiklerini ve onları şartlarını kabul etmeye mecbur bıraktıklarını yazmıştır⁷¹⁷. Bakü'de iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesi haberi Lenin'i çok memnun etmiştir⁷¹⁸. 1918 yılı yaz aylarında Azerbaycan'da Ermenilerin ve Bolşeviklerin terör faaliyetleri 50.000 Türk'ün katledilmesiyle sonuçlanmıştır⁷¹⁹. Rusların güdümünde gerçekleşen Ermeni terörü, Mart 1918 tarihinde özellikle Bakü'de yaşanan olaylar Bakü Katliamı olarak tarih sayfalarına geçmiş ve Müslümanlar katledilmiştir.

Nisan, Mayıs 1918 tarihlerinde Guba'da, Şamahı'da da yapılan Müslüman soykırımı sonrası Türkiye'den yardım istenmiştir⁷²⁰. 6 Haziran 1918 tarihinde Halk Komiserleri Sovyeti'nin askeri konulardan sorumlu komiseri Korganov, Kızıl Ordu'ya Gence'ye saldırı emri vermiş bunun üzerine Azerbaycan hükümeti tüm ülkede olağanüstü hal ilan etmiştir. Çünkü Azerbaycan Hükümeti'nin Sovyet birliklerinin saldırılarını durdurmak ve savunmak için yeteri kadar askeri gücü yoktu. Bu durumda dışarıdan askeri yardıma ihtiyaç duyuluyordu. Resulzade, mevcut

⁷¹⁴ Neciyev, **a.g.m.**, s. 158.

⁷¹⁵ Neciyev, **a.g.m.**, s. 159.

⁷¹⁶ Nasır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 373; Cemil Hesenli, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Osmanlı Ordusunun Bakü Zaferi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 323.

⁷¹⁷ Hopkirk, **a.g.e.**, s. 358.

⁷¹⁸ Neciyev, **a.g.m.**, s. 159.

⁷¹⁹ Yüceer, **a.g.m.**, s. 373.

⁷²⁰ Kamran İsmayilov, "Azerbaycan devletçiliğinin oluşumu ve Türkiye Etkeni", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 503.

durumda askeri destek istenecek tek devletin Osmanlı hükümeti olduğunu, Türk askerlerinin Azerbaycan’a yardım edebileceğini bildirmiştir⁷²¹.

Kafkasya tam bir anarşi içinde kalmıştır. Çünkü henüz hiçbir merkezi ve mahalli uzviyet oluşmamıştır. Kafkasya adına hareket eden heyetlerin hepsi topluluktan ibarettir. Bunların halk üzerinde hiçbir nüfuzu yoktur. Ahali ise başsız kalmış olduğundan karışıklığa maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti ise bu hale seyirci kalmamış ve burada sükûn ve asayiş sağlaması, Kafkasya’nın istiklalini müdafaa etmesi için bir kuvvetin oluşturulmasına çalışmaya başlamıştır⁷²². Önemli olan Kafkasya’nın müstakil ve hür kalmasıdır. Osmanlı Devleti’nin en büyük hayali Kafkasya’daki halkın istiklalini müdafaa edecek bir kuvvetin teşkilidir⁷²³. Vehip Paşa, “*Bakü ve Müslümanları kurtarmak için Türk ordusunun gönderilmesi zaruridir*” diyerek aslında Azerbaycan’ın da tek umudunun Türkiye olduğunu ifade etmiştir⁷²⁴.

Bu gelişmeleri müteakiben Azerbaycan’a askeri yardım gönderme hazırlıkları tamamlanmış ve Kafkas İslam Ordusu olarak adlandırılan bir ordu kurulmuştur. Askeri birliğe İslam Ordusu denilmesinin nedeni, askerlerin tamamının Müslüman olmasından, Kafkas İslam Ordusu denilmesinin nedeni ise müttefik Almanlara karşı Osmanlı ordusu görüntüsü verilmek istenmesinden kaynaklanıyordu⁷²⁵.

Enver Paşa, Azerbaycan’a gitmesi için üvey kardeşi Yarbay Nuri Paşa’yı ve amcası Halil Paşa’yı görevlendirmiştir. Kardeşinin Yarbay olmasının sıkıntı yaratmaması için tümgeneralliğe yükseltip Sultan Mehmet Reşat tarafından da kendisine yetki veren bir ferman verilmiştir⁷²⁶. Kendisine verilen görevi ifa etmek için Nuri Paşa vakit kaybetmeden çalışmalara başlamıştır.

⁷²¹ Bengül Bolat, “Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti- Osmanlı Devleti Eğitim İlişkileri”, **I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Orsusu Uluslararası Sempozyumu**, Bakü, 2018, s. 117.

⁷²² **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Nisan 1918, Nu: 13349.

⁷²³ **Tercüman-ı Hakikat**, 10 Nisan 1918, Nu: 13229.

⁷²⁴ İsmayilov, “Azerbaycan..”, s. 503.

⁷²⁵ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, **Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 2, 2019, s. 43.

⁷²⁶ Yüceer, **a.g.m.**, s. 375.

25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye ulaşan Nuri Paşa burada aynı zamanda Azerbaycan millî ordusunu da oluşturabilmek için asker alma başkanlığı kurdurmuştur⁷²⁷. Nuri Paşa yerli halktan, Azerbaycan Türklerinden gönüllüler de toplamaya başlamıştır. Goycay, Yevlah, Kurdemir ve Berde civarından gelen gönüllüler, kısa süre zarfında cephe hattındaki yerlerini almak için askeri talime tabi tutulmuştur⁷²⁸. 18 binlik Kafkas İslam Ordusunun 6 binini Türk askeri oluştururken kalanı Azerbaycan'ın gönüllü askerlerinden oluşmaktadır⁷²⁹.

Nuri Paşa, Azerbaycan'a gittikten sonra Başbakan Resulzade'nin istifa etmesini istemiş 17 Haziran 1918 tarihinde Resulzade, Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükümete devretmiştir⁷³⁰. Nuri Paşa'nın oluşturduğu Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü Ermeni ve Bolşeviklerden kurtarmak üzere harekâta başlamıştır.

2.6.1. Bakü Harekâtı

Bakü, Azerbaycan'ın başkenti ve Kafkasya'nın en büyük şehridir. Abşeron yarımadasında yer alan Bakü, 2130 km² alanı kaplayan bir bölgedir⁷³¹.

Bakü'nün doğal zenginlikleri sadece Bolşeviklerin değil, aynı zamanda birçok güçlü devletin de ilgi odağındaydı. Bu sebeplerden dolayı Bolşevikler ne pahasına olursa olsun Bakü'yü ele geçirmek, burada Sovyet hâkimiyetini kurmak, onun bütün zenginliklerini kendi menfaatleri için kullanmak istemiştir⁷³². O dönemde Azerbaycan arazilerinde Almanya, Rusya ve İngiltere olmak üzere üç büyük gücün çıkarları çatışmaktaydı. Onların her biri Bakü petrollerine sahip olmak istiyordu. Aslında söz konusu petrol olunca hem İngiltere hem Rusya hem de Almanya bir anda Türkiye'nin karşısında durmuştur⁷³³. Bakü, sanayi devrimi sırasında kurulan bir şehir olmasına rağmen devrim ve savaştan dolayı sanayileşme bu şehirde kök salmakta

⁷²⁷ Yüceer, **a.g.m.**, s. 383.

⁷²⁸ Garibov, **a.g.m.**, s. 412.

⁷²⁹ İsmayılov, "Azerbaycan...", s. 506.

⁷³⁰ Asker, "Azerbaycan'da...", s. 540.

⁷³¹ Anar Valiyev, "Baku", **Cities**, 31, 2013, s. 625.

⁷³² Neciyev, **a.g.m.**, s. 156.

⁷³³ Yüceer, **a.g.m.**, s. 382.

zorlanmıştı⁷³⁴. 1913 yılında Bakü, tüm Rus petrolünün neredeyse %95'ini üretirken bu rakam toplam küresel petrol üretiminin %55'ini oluşturmuştur⁷³⁵. Bakü, sadece bir "*petrol merkezi*" değil, şehrin çok yönlü yaşamı ve büyüyen sancıları olan gerçek bir şehirdi. Azeri burjuva seçkinleri, bu değişen şehirde dinamik ve güçlü, son derece rekabetçi ve aydınlanmış bir güç durumundaydı⁷³⁶.

Aslında Bakü'nün Azerbaycan'ın olduğunu Ruslar bile inkâr etmiyorlardı. Ruslar tarafından vücuda getirilmiş olan idare, etnografi ve iktisadi taksimatta Bakü daima Azerbaycan'ın olarak addedilmiştir. Bakü vaziyeti, tarihi, ahalisinin ırkı, dini ve lisanı münasebeti ile tamamen Azerbaycan'ındır. Rusların istilasından evvel Bakü tamamen bir Türk şehri idi. Ruslar Bakü'yü istila ettikleri zaman Bakü'deki ahalinin tamamı -17 Ermeni ailesi hariç- Türk ve Müslüman'dı. Azerbaycan vilayetleri arasında Bakü Vilayeti %88 oranında Türk ve İslam vilayetidir. Bakü'de ve civarında petrol ve gaz madenleri keşfedilip işletilmeye başladıktan sonra, şehre ve civar köylere para kazanmak amacı ile dünyanın her tarafından pek çok ve muhtelif unsurlara mensup yabancılar gelmiştir. Gerek ahalinin ve gerek fabrika ve sanayi müesseseleri işçilerinin büyük kısmı yine Türk ve Müslüman'dır. Azerbaycan münevverlerinin mühim ve mümtaz kısmı buraya toplanarak, Türk irfanına oldukça canlı bir istikamet vermeye muvaffak olmuşlardır. Gence'de teşekkül etmiş olan Azerbaycan Hükümetinin üç azası, Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Bey, Maarif Nazırı Ali Merdan, ve İaşe Nazırı Ağa Bey Bakülüdür. Başbakan Resulzade de Bakülüdür. Bakü'ye hâkim olan aynı zamanda İran, Türkistan, Kuzey Kafkasya üzerine de hâkim olur⁷³⁷. Dolayısıyla Bakü bu kadar önemli olunca güçlü devletler, gözünü hep Bakü'ye dikmiş ve Bakü çıkar çatışmalarının ortasında kalmıştır.

25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye gelen Nuri Paşa, 10 Haziran'da Gence'de bulunan Ermenilere silahlarını bırakmalarını söylemiş ve iki-üç gün sonra Ermeniler silahlarını bırakmak zorunda kalmıştır⁷³⁸. İlk grup 11 Haziran'da, ikinci grup ise 12

⁷³⁴ Jonathan Sicotte, "Baku And Its oil Industry Through War And Revolution: 1914-1 1920", **The Extractive Industries And Society**, May 2018, s. 384.

⁷³⁵ J. Hasanli, "The Struggle for Baku Oil at the end of the World War I", **Caspian Crossroads**, 1, 1997, s. 13.

⁷³⁶ Alstadt, **a.g.m.**, s. 208.

⁷³⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Ağustos 1918, Nu: 13463.

⁷³⁸ Bal, **a.g.e.**, s. 191.

Haziran'da Azerbaycan'ın kazak bölgesine ulaşmıştır. 257 subay ve 5.575 erden oluşan Türk ordusu büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Daha sonra, 1918 yılında Temmuz ayında 15. Çanakkale Piyade Tümeni de Karpat Cephesinden Gence'ye gelmiştir⁷³⁹. İlerleyen ordu, 26 Temmuz'da Karasu'yu, 27 Temmuz'da Hacı Kabul istasyonu ve 28 Temmuz'da Çengi mevkiini ele geçirmiş 31 Temmuz'da da Nevagi, Akbulak istasyonlarını işgal ederek Bakü'ye oldukça yaklaşmıştır⁷⁴⁰.

Bakü muhafızları yaklaşık 800 kişiden oluşurken bunlar batı hattını tutmaktadırlar. Azerbaycan Türkleri ise yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvete sahiptir⁷⁴¹. 1 Ağustos tarihinde yeni bir taarruz başlamış, gerçekleşen seferler Şaumyan'ın lideri olduğu Bakü Sovyeti'ni çok korkutmuş ve 31 Temmuz'da görevi bırakmasına sebep olmuştur⁷⁴².

İngilizler de bu süreçte Bakü'ye doğru asker göndermiştir. Bu jeopolitik yarışmanın akışkanlığında devrimci bir Bakü yaratılmıştır. İngiliz etkisi sadece birliklerinin sayısında ve kaldıkları sürelerde değil, aynı zamanda şehrin zaten karmaşık siyasi koşullarında büyük güç olarak Bakü'ye girişinde de hissedilmiştir⁷⁴³. Zaten İngilizlerin önceden Hazar Denizi'nin güneyinde ve İran hududunda kuvvetinin olduğu bilinmektedir. İngilizlerin Bakü'yü zapt etmeye çalıştıkları çok açıktır. Bakü'ye asker çıkarmak için çok çalışmışlardır. Gerek Şemahi ve gerek Kürdemir civarında meydana gelen muharebelerde İngiliz subaylarının hatta birkaç İngiliz askeri ile zırhlı otomobillerinin esir ve idam edildikleri de olmuştur. Bakü'nün içinde meydana gelen karışıklıklar da İngilizlerin eseridir. Bolşeviklerin bir kısmı İngiliz aleti olarak Bakü'yü İngilizlere teslim etmek isterken diğer kısmı da buna karşı çıkmıştır. Bu münasebetle Bolşeviklerin arasında büyük bir arbede meydana gelmiştir⁷⁴⁴.

Batum Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında meydana gelen siyasi alakanın hemen aynısı Almanlarla

⁷³⁹ Budak, **a.g.m.**, s. 450.

⁷⁴⁰ Yüceer, **a.g.m.**, s. 385.

⁷⁴¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Ağustos 1918, Nu: 13456.

⁷⁴² Yüceer, **a.g.m.**, ss. 385-386.

⁷⁴³ Sicotte, **a.g.m.**, s. 385.

⁷⁴⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Ağustos 1918, Nu: 13456.

Gürcüler arasında da meydana gelmiştir. İngilizler ve müttefikleri ise Rusya'yı üç taraftan sıkıştırıp Rusya'nın birliğini isteyenleri de kendilerine ilhak ederek Rusya'nın birliğini ihya ve Rusya'yı yeniden harbe dâhil ederek meydana çıkarmak istemişlerdir. Murman ve Orenburg'da İngilizler, Bolşeviklerle Almanlara karşı mücadele ettikleri halde güneyde Bolşevikler ile beraber hareket etmişlerdir⁷⁴⁵.

27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ve Sovyet Rusya arasında bir anlaşma imzalanmış ve Türkiye'nin Azerbaycan'daki hareketini durdurması karşılığında Almanya Bakü'deki petrolün dörtte birini istemiştir⁷⁴⁶.

İngilizler 4 Ağustos 1918 tarihinde Bakü'de karaya çıkmıştır. Fakat yaklaşık 1.300 kişiden oluşan askeri gücü Nuri Paşa'nın üstünlüğü karşısında yetersiz kalmıştır. Eylül 1918'de 36. Tümenin 106. ve 107. Alayları da Bakü cephesine gönderilmiştir⁷⁴⁷. İkinci taarruz 14 Eylül tarihinde başlamıştır. 9. Kafkas Alayı Şabani-Bakü yolu güneyinden, 56. Piyade alayı da kuzeyinden ilerlemiştir⁷⁴⁸. 14 Eylül akşamı Bolşeviklerin direnişi iyice kırılmış ve 15 Eylül'de şehir ele geçirilmiştir. 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeninin başarısıyla Bakü toplam 1.000 zayıyla kurtarılmıştır⁷⁴⁹. 14 Eylül gecesi şehre karşı şiddetli bir topçu ateşi başlamıştır. Bütün gün sokaklarda şiddetli muharebeler meydana gelmiştir. 30.000 kişiden oluşan İngiliz ordusu topçu ateşine maruz kalmıştır. Şehirde kadınlar ve çocuklar vapurlara bindirilmiştir. Ayın 16'sında sabah saat 3'te bütün ordu ve ahali vapurlara aktararak erkenden şehre girmişlerdir. Şehrin tahliyesi esnasında İngilizler bütün silahları ile harp malzemelerini Enzeli'ye nakledilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine bir karışıklık olmuş ve sonunda İngilizler Enzeli'ye gitmişlerdir⁷⁵⁰. Kafkasya Ordusu tarafından muhasara altında bulundurulmuş Bakü, 36 saat devam eden şiddetli bir hücumdan sonra işgal edilmiş ve İngilizlerle Bolşevikler uzaklaştırılmış ve esir edilmişlerdir⁷⁵¹.

⁷⁴⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Ağustos 1918, Nu: 13456.

⁷⁴⁶ İsmayılov, "Azerbaycan...", s. 506.

⁷⁴⁷ [https://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC_Muharebesi_\(1918\).html](https://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC_Muharebesi_(1918).html).15.08.2020.

⁷⁴⁸ Bal, **a.g.e.**, s. 216.

⁷⁴⁹ Yüceer, **a.g.m.**, s. 391.

⁷⁵⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Eylül 1918, Nu:13486.

⁷⁵¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Eylül 1918, Nu: 13482.

İki İngiliz taburu altı hafta boyunca bazı Ermeni birlikleriyle birlikte dirense de İkinci büyük Türk saldırısının şiddetli baskısı altında ve İngilizler %20 kayıp vererek 14 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü tahliye etme kararı vermiştir. Uzun süreli direnç İngiliz birliklerinin tamamen yok edilmesiyle sonuçlanmıştır⁷⁵².

Türkiye tarafından 15 Eylül'de Bakü tamamen ele geçirilerek Azerbaycan yeni başkentine kavuşturmuştur⁷⁵³. Enver Paşa ve Nuri Paşa'nın kahramanlıkları için Azerbaycan münevverleri teşekkür etmiş, Bakü'nün alınmasının Azerbaycan kadar Kuzey Kafkasya için de kurtuluş kapılarını açtığını belirtmişlerdir. İngiliz ve Bolşevikler çok büyük bir darbe almışlardır. Ayrıca Bakü'nün alınması İngilizlerin, İran ve Asya üzerindeki hâkimiyet kurmasının önünü kesmiştir⁷⁵⁴.

Bakü'nün alınması Türklük ve İslamiyet açısından çok önemlidir. Bakü'nün geri alınmasıyla Azerbaycan meselesi fiilen hal edilmiştir. Meselenin siyasi ciheti Berlin'de müzakere edilmiştir. Bu müzakerelere Talat Paşa katılmıştır. Almanya, Bolşevik hükümetine Azerbaycan'ı alıp kendisine teslim edeceğini taahhüt etmiştir. Bakü esasen Bolşeviklerin ve Almanların düşmanları olan İngilizlerin elinden alınmıştır⁷⁵⁵. Osmanlı Devleti, Bakü'yü alıp Azerbaycan'a vererek aslında İngilizlerin menfaatlerine zarar vermiştir. Hâlbuki Azerbaycanlılar hiçbir zaman Bakü'yü İngilizlerden alıp Bolşeviklere teslim etmek istemezler. Bakü'yü Bolşeviklere teslim etmektense mahvolmasını tercih etmişlerdir. Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğu bu devletlerce de artık onaylanmıştır⁷⁵⁶.

20 Eylül'de Sovyet Rusya, Bakü'yü işgal ettiği için Osmanlı Devleti ile imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'nın yürürlükten kalktığını bildirmiştir. Zaten Kasım ayında Almanya'nın yenilmesiyle anlaşma hükmünü kaybetmiştir⁷⁵⁷.

Ekim sonlarında ise Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybedeceği kesinleşmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu bünyesindeki askerlerin ve Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ı

⁷⁵² Kopisto, **a.g.e.**, s. 55.

⁷⁵³ Kılıç, **a.g.m.**, s. 59.

⁷⁵⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Eylül 1918, Nu: 13489.

⁷⁵⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Eylül 1918, Nu: 13489.

⁷⁵⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Eylül 1918, Nu: 13480.

⁷⁵⁷ Kurat, **a.g.e.**, ss. 404-405.

terk etmeleri zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Enver Paşa ve Nuri Paşa Azerbaycan'ın bağımsız orduya sahip olabilmesi için çalışmıştır. Enver Paşa, Nuri Paşa'ya arzu eden Türk subaylarının ve hatta 5. Kafkas Fırkasının tamamının Azerbaycan'da kalabileceğini iletmiştir. Yalnız Türkiye 21 Ekim'de Kafkas İslam Ordusu'nu feshederek, beraberindeki askerleri geri çağırıştır. Bu durumda Nuri Paşa, Osmanlı Ordusu'ndan istifa etmiş ve Azerbaycan Ordu Komutanı olarak görevine devam etmiştir. Azerbaycan'daki Türk birliklerinin başına ise Mürsel Paşa geçmiştir. İlk başlarda Türk subaylarının Azerbaycan'da kalmasını kabul eden yeni Türk hükümeti, Bakü'ye askeri birliklerini yerleştirmek isteyen İngilizlerin talebi üzerine askerlerine kesin geri dönme çağrısında bulunmuştur. Türk birlikleri Azerbaycan'ı zorunlu olarak terk etmiştir⁷⁵⁸. Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Türkiye Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmış ve 15 Aralık 1918 tarihinde son Türk askeri Azerbaycan'dan çıkmıştır⁷⁵⁹.

2.6.2. Dağıstan Seferi

Bakü'nün ele geçirilmesiyle Müslüman halk rahat bir nefes almıştır. Ancak sadece Azerbaycan değil Kuzey Kafkasya'nın da Türkiye'nin yardımına ihtiyacı vardır. Kuzey Kafkasya da önemlidir ve unutulmamıştır. Azerbaycan'ın siyasi ve iktisadi geleceği Kuzey Kafkasya'nın siyasi ve iktisadi geleceği ile aynı derecede önemlidir. Kuzey Kafkasya'yı Azerbaycan'dan ayırmak her ikisini de aynı tehlikeye maruz bırakıp ve aynı zamanda da Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerini açık bırakmaktır. Rusya'dan, Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru gelmek istediğinde bütün yollar Kuzey Kafkasya yolu ile mümkündür. Rusya, Anadolu'ya akınlarını, istilalarını hep bu yollar ile gerçekleştirmiştir. Kuzey Kafkasya ahalisi Azerbaycan halkı gibi Osmanlı Devleti'ne gönülden bağlıdır. Pek çok muhtelif halktan oluşan bu ahali ortak kongrelerinde Türk dilinin resmi dil olmasına karar vermiştir. Bunlar kuzeyden güneye doğru uzanıp gelen ve iki yüz seneden beri daima bir tehlike altında bulunduran yolların doğal koruyucularıdır⁷⁶⁰. Bu yüzden onların da hürriyeti Osmanlı Devleti için elzemdir. Bakü bir sanayi merkezidir ve buradaki işçilerin %

⁷⁵⁸ Aydın, **a.g.m.**, s. 363.

⁷⁵⁹ İsmayilov, "Azerbaycan...", s. 507.

⁷⁶⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Eylül 1918, Nu: 13489.

60-70'ini Kuzey Kafkasyalılar oluşturmaktadır. Bununla beraber Azerbaycan'da sanayi gelişmiş olduğundan Azerbaycan bilhassa ziraat sanayi ile meşguldür. Hayvan ihtiyacını Kuzey Kafkasya yolu ile gerçekleştirdiği ithalatla temin etmiştir. Özetle meseleye hangi taraftan bakılırsa bakılsın Azerbaycan'ın siyasi iktisadi, askeri geleceğini Kuzey Kafkasya'nın geleceği ile bir görürsünüz. Azerbaycan'ın istiklali ve hürriyeti ne kadar zorunlu ise Kuzey Kafkasya'nınki de öyledir⁷⁶¹.

Kuzey Kafkasya heyeti de Güney Kafkasya heyeti gibi Osmanlı Devleti'ne içinde bulunduğu durumu anlatabilmek için Trabzon ve Batum Konferansları'na katılmış oradan da Enver Paşa ile İstanbul'a gitmişlerdir⁷⁶². Osmanlı Devleti'nin desteğini alan Kuzey Kafkasyalılar, 11 Mayıs 1918 tarihinde devlet kurduklarını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu devleti tanıdığını açıklaması üzerine Rusya, Moskova Elçisi Galip Kemal Bey nezdinde olayı kınamıştır⁷⁶³. Tıpkı Azerbaycan'a olduğu gibi Batum Konferansı sonrasında Kuzey Kafkasya'ya, Osmanlı Devleti askeri bir yardım taahhüt etmiştir.

Dağıstan'ı kurtarması için Yusuf İzzet Paşa komutasında 15. Piyade tümeni görevlendirilmiştir. Şubat 1918 tarihinden beri Bolşeviklerin işgalinde bulunan Vladikavkaz şehri 17 Ağustos'ta kurtarılmıştır⁷⁶⁴. Kuzey Kafkasya Cephesi'nde Çariçinin kuzeyinde Yeçanga Osmanlı Devleti tarafından alınmıştır. Burada düşman on mitralyoz kaybetmiştir. Ağustos ayında askerler Derbent şehrine ulaşmıştır⁷⁶⁵. 15. Piyade Tümenine bağlı 56. Piyade Alayı 5 Ekim tarihinde Derbenti almak için faaliyete geçmiştir. Derbent'te 8.000'i Ermeni olan 10.000 kişilik Rus ordusu bulunmaktadır. Yusuf İzzet Paşa, Türk ve Dağıstanlılardan oluşturduğu ordu ile 10 Ekim tarihinde Derbent'i ele geçirmiştir⁷⁶⁶. 27 Ekim tarihinde ise Mahaçkale ele geçirilmiştir. Mahaçkale, Dağıstan hareketi için son durak niteliğindedir⁷⁶⁷. 6 Kasım'da ise çarpışmalar sona ermiş ve Dağıstan işgal edilmiştir. Ancak Mütareke

⁷⁶¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Eylül 1918, Nu: 13489.

⁷⁶² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss. 484-485.

⁷⁶³ Yüceer, **a.g.m.**, s. 395.

⁷⁶⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 488.

⁷⁶⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Ağustos 1918, Nu: 13461.

⁷⁶⁶ Berzeg, **a.g.e.**, s. 33.

⁷⁶⁷ Yüceer, **a.g.m.**, s. 397.

şartları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesiyle Kuzey Kafkasyalılar tam anlamıyla cephanesiz ve ordusuz kalmıştır.

2.7. Mondros Mütarekesi'nde Kafkasya

Osmanlı Devleti savaşın son yıllarında başarılar elde etse de İttifak Devletleri'nin genel anlamdaki başarısızlığı ve tükenmişlikleri bir mütarekenin zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Almanya ve Avusturya'nın mütareke istemesi sonucunda Osmanlı Devleti de 14 Ekim 1918 tarihinde mütareke teklifinde bulunmuş ve İngiliz Genel Townshand'ın araya girmesiyle bu teklif kabul edilmiştir⁷⁶⁸. 14 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Kafkas İslam Ordusu Dağıstan'da; 9. Ordu Tebriz, Hoy, Nahcivan, Serderabad, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'da; 1. Kafkas Kolordusu Kazım Karabekir komutasında Tebriz'de yer almaktadır. Fakat Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nden Kafkasya'daki birliklere Brest-Litovsk sınırlarına çekilmelerine dair talimat gelmiştir⁷⁶⁹.

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmak zorunda kalmıştır. İmzalanan Mütarekenin Kafkasya ile ilgili 11 ve 15. maddelerini gösterebiliriz. 11. Madde: *“Kuzey- Batı İran'daki Türk Birliklerinin gecikmeksizin savaş öncesi sınırların gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruk yerine getirilecektir. Kafkasların maverayı Kafkas bölgesinin Türk birliklerince boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılmasına, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra, gerek görülürse, girilecektir.”* 15. madde: *“Kafkasya demiryollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de kapsamak üzere, tüm demiryollarında, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, Müttefik makamlarının bunları tümüyle diledikleri gibi kullanabilmeleri amacıyla, Müttefik denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi. Bu hüküm Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsar”*⁷⁷⁰. Anlaşma maddelerinden de anlaşılacağı üzere Kafkas bölgesinin

⁷⁶⁸ Erdaş, **a.g.e.**, s. 47.

⁷⁶⁹ Jane, **a.g.t.**, s. 103.

⁷⁷⁰ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. I, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 13; Samet Mansuroğlu, **Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 38.

gerekli görüldüğü zaman işgal edilebileceği açıkça belirtilirken hiçbir incelemeye gerek duymayan İngilizler fırsat kaybetmeden bölgeyi işgal etmişlerdir.

Mondros Mütarekesi ile uzun müddetten beri süren savaş sona erse de Osmanlı Devleti'nin ciddi kayıpları olmuştur. Mütarekedeki Kafkasya ile ilgili hükümler dışında İngilizler Azerbaycan'da kalan askeri kuvvetin geri çağrılmasını istemiştir⁷⁷¹. Bu mütarekeyle İngilizler, Batum ve Bakü'yü ele geçirmiş ve Kafkasya'ya egemen olmak istemişlerdir⁷⁷². “*Cordon Sanitaire*” adını verdikleri güvenlik koridorunu yani Kafkas seddini oluşturarak Rusya ile Türkiye arasında bir bariyer kurmak istemiştir⁷⁷³.

Mütareke şartları gereği Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı tahliye etmeye başlamıştır.

2.7.1. Kafkasya'nın Tahliyesi

Osmanlı Devleti bölgeyi tahliye etmemek için çok uğraşsa da buna mecbur kalmış ve Mondros Mütarekesi ile sadece Kars, Ardahan ve Batum'u değil tüm Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmıştır⁷⁷⁴. Savaş sürecinde kazandığı toprakları anlaşma masasında kaybetmiştir.

Ahmet İzzet Paşa daha anlaşma imzalanmadan 21 Ekim'de IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya Brest-Litovsk dışında kalan tüm Kafkasya'dan çekilmesi emrini vermiştir⁷⁷⁵. Kafkasya'nın tahliyesini hızlandırmak için 27 Ekim'de Kuzey ve Güney Kafkas Ordusu dağıtılmıştır⁷⁷⁶. Ayrıca Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Müslüman halk arazilerinde bulunan askerler, Osmanlı Devleti ile hiç temasa geçmemek kaydıyla bulundukları yerde kalabileceklerdir⁷⁷⁷. Bu hükümden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti mütareke gereği Kafkasya'dan çıkarılmak zorunda kalsa da, Kafkasya için çözüm arayışlarına ve onlara yardım etmeye çalışmıştır.

⁷⁷¹ Kamuran Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri**, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 7.

⁷⁷² Sarı, **a.g.e.**, s. 173.

⁷⁷³ Mehmet S. Erol-Abdürrahim Aydın, “Kafkas Seddi Projesi ve Türkiye”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 7, 2015, s. 23.

⁷⁷⁴ Erdaş, **a.g.e.**, s. 51.

⁷⁷⁵ Sarı, **a.g.e.**, s. 173.

⁷⁷⁶ Sarı, **a.g.e.**, s. 177.

⁷⁷⁷ Erşan, **a.g.t.**, s. 134.

Mütareke döneminde Kafkas Cephesinde Kafkas İslam Ordusu ve IX. Ordu'dan oluşan kuvvetler bulunmaktaydı⁷⁷⁸. Tahliye ilk olarak Ahıska ve Ahılkelek'ten başlanmış ve buradaki halk teşkilatlanmaya başlamıştır. 29 Ekim tarihinde Ahıska Geçici Hükümeti, 18 Kasım'da da Aras Türk Hükümeti kurulmuştur⁷⁷⁹. 5 Kasım'da Kars İslam Şurası kurulmuş ve 30 Kasım'da Ahıska ve Aras hükümetlerinin de katıldığı Millî Şura Hükümeti kurulmuştur⁷⁸⁰. Bu millî hükümetlerin kurulmasında tahliye kararı önemli bir yer tutmuş ve bu kararın uygulanmaya başlanması ile Müslüman halk harekete geçmeye karar vermiştir.

16-17 Kasım tarihlerinde Bakü tahliye edilmiş ve İngilizler bölgeyi hemen işgal etmiştir. 24 Kasım'a kadar da Kuzey Kafkasya tahliye edilmiştir⁷⁸¹.

Tahliye konusunda bir sıkıntı da Elviye-i Selase konusunda yaşanmıştır. Çünkü bu bölgeler eğer gerek görülürse ve inceleme yapıldıktan sonra işgal edilebilecekti. Fakat İngilizler, 11 Kasım 1918 tarihinde İngilizler Kars, Ardahan ve Batum'un terk edilmesi için bir nota vermiştir. Osmanlı Devleti her ne kadar itiraz etse de 9 Aralık tarihinde bu bölgelerin tahliye edilmesini emretmek zorunda kalmış ve 10 Aralık tarihinde tahliye başlanmıştır⁷⁸². Kafkasya bölgesi tahliye edilirken merkezi bir öneme sahip olan Batum ise 24-25 Aralık gecesi İngilizler tarafından işgal edilmiş ve bu işgal sebebiyle bölgenin tahliyesi zora düşmüş ve ancak Ocak ayı sonlarında gerçekleşebilmiştir⁷⁸³.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan Mütareke şartları gereği çekilmiş fakat Kafkasya'da olaylar durulmamıştır. Bölgeye İngilizlerin ve Almanların hâkim olmaya çalışması, bölgedeki istikrarsızlığı devam ettirmiştir. Bilhassa Gürcülerle Ermeniler arasındaki ilişkiler son derece gerilmiştir. Yaşanan çatışmalar neticesinde iki taraf arasında anlaşma müzakereleri başlamıştır. Kuzey Kafkasya ile Azerbaycan arasında ise siyasi ve iktisadi bir anlaşma imzalanmıştır. Maddi olarak zor durumda bulunan Kuzey Kafkas hükümeti bir yardım anlaşması imzalamıştır. Azerbaycan'ın

⁷⁷⁸ Selçuk Ural, "Kafkas Cephesinde Mondros Mütarekesi'nin Tatbikatı", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, s. 245.

⁷⁷⁹ Sarı, **a.g.e.**, s. 197.

⁷⁸⁰ Sarı, **a.g.e.**, s. 198.

⁷⁸¹ Ural, **a.g.m.**, s. 246.

⁷⁸² Erdaş, **a.g.e.**, ss. 50-51.

⁷⁸³ Ural, **a.g.m.**, ss. 249-252.

yardım edebilecek durumda olması hükümetin az zamanda çok geliştiğini göstermektedir⁷⁸⁴.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı ordusu 1914 sınırlarına çekilince bölge Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramış ve Kafkasya’da katliamlar yapılmıştır⁷⁸⁵. İlerleyen süreçte ise Kafkasya bölgesi tamamen karışmış, yeni kurulan Kafkas Devletleri sınır sorunları yaşamıştır. Ayrıca artık Rusya gücünü tekrara kazanmaya ve Kafkasya bölgesinde tekrar etkili olmaya başlamıştır.

⁷⁸⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 13 Aralık 1918, Nu: 13567.

⁷⁸⁵ Zeyrek, **a.g.m.**, s. 251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1919-1923 YILLARI ARASINDA KAFKASYA

Bolşevik Devrimi'nden sonra 23 Ocak 1918 tarihinde kurulan RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti), Devrim sonrası Kafkasya'daki siyasi etkisini yeniden tesis etmek için askeri güce başvurmuştur. İngilizler 1920 yılında çekilince Bolşevik Devrimi öncesinde olduğu gibi bölgede Rus hegemonyası başlamıştır⁷⁸⁶. Oysaki Kafkasya'daki Rus politikası kaçınılmaz olarak tökezleyecektir çünkü "*tamamen farklı iki kültür*" arasındaki çatışmadır⁷⁸⁷. Çarlık döneminde Rus olmayanlar Ruslaştırılarak, Rusya'nın kültür olarak tek vücut olması hedeflenmiştir. Bolşevik Rusya ise milli kültürü zayıf milletlerde, milliyet fikrini yok edip bütün Rusya'yı gayri milli hale getirmek istemiştir⁷⁸⁸.

1920 yılında Kafkasya'da direnişi bastıran Kızıl Ordu önce Dağıstan ve Çeçenya'nın düz bölgelerini işgal etti ve ardından yavaş yavaş dağlara doğru ilerlemeye başlamıştır. Çatışma, isyancıların dağıldığı 1921 yazına kadar devam etmiştir. Sovyet işçilerinin, komünistlerin ve polislerin öldürülmesi durmamıştır⁷⁸⁹.

3.1.Kafkasya'daki Çatışmalar

1918 yılında Güney Kafkasya hükümeti ayrı birer devlet olarak kurulduktan sonra aralarında sınır meseleleri ortaya çıkmıştır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Kazan ve Borçalı üzerinde hak iddia etmişlerdir. Güney Kafkasya bölgesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında çatışmalar yaşanırken Kuzey Kafkasya'da ise hem Müslüman halkın Ruslara karşı direnişi devam etmiş hem de Kızıl-Beyaz çatışmaları yaşanmıştır. Kısacası Kafkasya devletlerinin müstakil bir Hükümet kurması sonrası Kafkasya'da sular durulmamıştır.

Çarlık Rusya'sı yıkıldıktan sonra kurulan Sovyet Rejimi başlangıçta belli etmese de kısa süre sonra niyetini belli etmiş ve Çarlık siyasetini takip ettiğini ortaya koymuştur. Bu durumu Psimaho Kosok şöyle ifade etmiştir: "*Kafkasya'da Sovyet Komünist rejimi kurulduğu günden başlayarak, komünistler, milletin kalbinden dini*

⁷⁸⁶ Jane, **a.g.t.**, s. 118.

⁷⁸⁷ P. Kreig Heyşin, "Rossia i Kavkaz", **Connenctions**, 2015, s. 12.

⁷⁸⁸ Resulzade, **a.g.e.**, s. 118.

⁷⁸⁹ Гордин, **a.g.e.**, s. 259.

*koparıp atmaya karar vermiş ve Kafkasya halklarının milli yaşamını yüzyıllardan beri düzenleyen gelenek ve adetlerini yok etmeye çalışmışlardır. Bu gayeyle “Tanrısızlar Kulübü”, kurulmuş, “Pioner okulları” açılmış ve “Komsomol” ocakları oluşturulmuştur. 6-7 yaşındaki pionerler okulda, aile reisleri olan ana, babalarına karşı casus olarak yetiştirilmektedir”*⁷⁹⁰. Kosok’un ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Kafkasya bağımsızlığına kavuşmak şöyle dursun daha da karışık bir hal almıştır. Rusya, Kafkasya’yı her zaman "*hayati çıkarlar bölgesi*" olarak görmüştür⁷⁹¹. Çünkü Güney Kafkasya bölgesi, özellikle Batum ve Bakü bölgeleri Sovyet Rusya’nın erken restorasyonu için hayati önem taşımaktadır⁷⁹².

Ermenistan ve Gürcistan’da çok sayıda Müslüman bulunmaktadır. Gürcistan kendi sınırları dâhilindeki Müslümanları zorunlu göçe tabi tutunca Azerbaycan’da yaşayan Gürcüler de Azerilerin kendilerine yaptıkları baskıdan şikâyet etmişlerdir⁷⁹³. Ermenistan ve Gürcistan arasında 1918 yılında Borçalı için muharebe yaşanmış ve bu muharebede Azerbaycanlı halka büyük etki göstermiştir⁷⁹⁴. Özellikle Ermenistan ve Gürcistan arasında çıkan gerginlik Gürcistan’ın Ahılkelek ve bütün Borçalı arazisinin Gürcistan’a ait olduğunu Ermenistan’a bildirmesi, Ermenistan’ın ise adı geçen arazinin kendisine ait olduğunu bildirmesiyle başlamıştır⁷⁹⁵. Gürcüler kendi hudutları içinde bulunan Ermenileri uzaklaştırabilmek için her yola müracaat etmiş ve binlerce Ermeni hapsedilmiştir⁷⁹⁶. Bu sebeple bölgede asayiş sağlanamamış ve sürekli mücadeleler yaşanmıştır.

12 Aralık 1919 tarihinde Ermenilerin Gürcülere verdikleri ultimatoma göre; Borçalı kazasının Ermenilerin oturduğu kısımda, Gürcü askerlerinin hareketleri oldukça artmıştır. Ermenistan hükümeti, Gürcü askerlerinin Borçalı kazasının Ermenilerin oturduğu kısımdan hızlı bir şekilde çekilmesini bildirmiştir. Bunun reddedilmesi durumunda ise Ermenilerin tedbir almak zorunda kalacağı ifade

⁷⁹⁰ Berzeg, **a.g.e.**, ss. 195-196.

⁷⁹¹ Heyşin, **a.g.m.**, s. 3.

⁷⁹² B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 201.

⁷⁹³ Ahmet Tunç, **Lenin dönemi 1917 -1924 Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, ss. 47-48.

⁷⁹⁴ Feride Eliyeva, “1920- 1930 Yıllarında Sovyet Hâkimiyetinde Azerbaycan Siyaseti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 296.

⁷⁹⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 4 Ocak 1919, Nu: 13589.

⁷⁹⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nu: 13621.

edilmiştir⁷⁹⁷. 1919 Ocak ayında Gürcistan ve Ermenistan arasında gerçekleşen konferansta Borçalı üç yere bölünmüştür. Kuzeyi Gürcistan'a Güneyi Ermenistan'a Lori nahiyesi ise tarafsız bölge ilan edilmiştir. Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra 1921 yılında 7 Temmuz tarihli bir karar ile Lori, Ermenistan'a verilmiştir⁷⁹⁸.

1919 yazında ve sonbaharında, Gönüllü Ordu, Sovyet Rusya'ya karşı geniş çaplı bir taarruz yürütmüştür. Denikin güçleri Moskova'ya doğru ilerlemiştir. Gürcü Bolşevikler, Gönüllü Ordunun gerisine bir tehdit oluşturmak için bir ayaklanma düzenlemeye karar vermiş ve böylece Denikin'in güçlerinin bir kısmını merkezi Rus cephesinden yönlendirmeye zorlamıştır⁷⁹⁹.

Kafkasya'dan gelen bir Ermeni; Ermeni-Gürcü itilafının General Thomson'un müdahalesi üzerine bittiğini belirtmiştir. Müdahale edildiğinde Ermeniler, Tiflis hududlarına kadar ilerlemişlerdir. Batum Ermenileri, Osmanlı askerinin ilerlemesi üzerine Kafkasya'nın içlerine firar etmiştir. Böylece Batum'da sadece ihtiyarlar ve kadınlar kalmıştır. İngilizlerin Batum'a girmesiyle Ermeniler Batum'a tekrar dönmüşlerdir⁸⁰⁰. Ermenistan ile Gürcistan arasında çekişmeler İngiliz müdahalesiyle bertaraf edilmiştir. Bu çarpışmalarda Gürcistan Dâhiliye Nazırı Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Gürcü askerleri geri çekilmiştir⁸⁰¹.

Gürcü ve İngiliz ilişkileri de gelişmiş ve Tiflis'de bulunan İngiliz elçisi 16 Kasım'da Gürcistan'ın istiklali İngiltere Hükümeti tarafından tasdik edildiğinden Gürcistan Hükümeti'ni tebrik etmiş ve barış konferansında İtilaf Devletleri tarafından da tasdik edilmesi hususunda İngiltere'nin yardım edeceğini beyan etmiştir⁸⁰².

İngilizler özellikle Bolşevik İhtilalinden sonra bölgede etkin rol oynamış ve Kafkasya'nın hem Osmanlı Devleti ile ilgili hem de Rusya ile ilgili durumunda hep karşı tarafta yer almıştır. İngiltere Rusya'nın savaştan çekilmesinden itibaren

⁷⁹⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Ocak 1919, Nu: 13614.

⁷⁹⁸ Eliyeva, **a.g.m.**, s. 298.

⁷⁹⁹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 206.

⁸⁰⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 13 Kasım 1919, Nu: 13609.

⁸⁰¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Ocak 1919, Nu: 13088.

⁸⁰² **Tercüman-ı Hakikat**, 25 Mart 1919, Nu: 13678.

Denikin ordusuna destek vermiştir. Bolşeviklere karşı Denikin ordusu kumandanı İstanbul'a geldiğinde Bolşeviklerle ilgili yaşadıkları savaşta ordu bakımından karşı taraftan az olduklarını fakat İngilizlerin yardımı sayesinde ellerinin oldukça güçlendiğini ifade etmiştir. Hatta kazandığı zaferlerin İngilizlerin verdikleri malzeme sayesinde olduğunu belirtmiştir⁸⁰³.

Kafkasya'da ve bilhassa Erivan'da 1919 yılında savaş haricinde bir de çok şiddetli bir tifüs salgını meydana gelmiş, bu hastalıktan etkilenen çok fazla kişi olmuştur. Her gün on-on beş vefat olmuştur⁸⁰⁴. Ayrıca bu dönemde Ermenistan'da kıtlık vardır. Kuzey Kafkasya'ya yardım istemek için elçi gönderilmiştir. Kuban'da bulunan General Denikin, Ermenistan için yirmi milyon kilo buğdayı vermiş fakat Gürcülerin çıkardıkları zorluklar yüzünden buğdayları nakletmek mümkün olmamıştır⁸⁰⁵.

Ermenistan, Gürcistan gibi bağımsız bir devlet olur olmaz, "*büyük*" bir emperyalist ulusun bazı özelliklerini sergilemiştir. Türkiye üzerinde aşırı iddialarda bulunmuş, Gürcistan ile savaşmış, Karabağ'ın dağlık bölgesi üzerinde Azerbaycan ile uzun ve sonuçsuz bir çatışmaya girmiştir. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sınır bölgelerindeki nüfus dağılımı, kesin bir sınır çizgisi çizilemeyecek şekilde idi. Azeri göçebeler sürekli sorun kaynaklarından biri olmuştur çünkü yüzyıllar boyunca sürülerini yazın dağlara, kışın ovalara sürmüşlerdir. Ermenistan artık dağlarda hak iddia ettiğine göre, göçebelere kimlik belgeleri ve ikamet belgeleri vererek, güvenlik karakolları, gümrük binaları ve önlerine başka engeller koyarak bu göçleri sistemli bir hale getirmeye çalışmıştır. Göçmenler için Azerbaycan sınırındaki kural ve yönetmeliklere başvurma konusunda orada bulunan Azerbaycan Hükümeti yetkililerinin protestoları olmuştur⁸⁰⁶.

Ermenistan'ın dış ilişkileri sadece Azerilerle değil aynı zamanda Gürcülerle de kötüdür⁸⁰⁷. Ermenistan Başkomiseri Miralay Haskell, Ermenistan ile Azerbaycan arasında mevzu olan arazi meselesine müdahale ederek Nahçıvan, Şerur hakkında

⁸⁰³ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Ağustos 1919, Nu: 12830.

⁸⁰⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Şubat 1919, Nu: 13634.

⁸⁰⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nu: 13621.

⁸⁰⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 215.

⁸⁰⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nu: 13621.

Azerbaycan kabinesi ile anlaşma imzalamıştır. İngiliz hükümeti tarafından bu bölgeler Ermenistan'a verilmiş kısa süre sonra Azerbaycan tarafından istirdad edilmiştir. Bu imzalanan anlaşma gereğince burası tarafsız bölge olmuştur. Miralay Haskell tarafından Amerikalı bir görevli vali olarak atanmıştır. Mahalli idaresi ise çoğunluğu Ermenilerle yerleşik bölgeler hariç Tatarların elinde kalacaktır. Ermenistan ve Azerbaycan bu mıntıkadan kendi asker ve temsilcilerini çekecekler kendi sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler ve Tatarların mal ve can güvenlikleri korunacaktır. Bahsedilen yerlerin memurları ve demiryolları Amerikalı valinin kontrolüne verilmiştir⁸⁰⁸.

Aralık ayında Gürcistan'dan çıkmak zorunda kalan Almanya'nın yerine Kafkasya'nın kayyumluğuna el atan İngiltere, Kafkasya'ya Gürcistan'dan girmiştir⁸⁰⁹. Millî hükümet kurulduktan sonra ekonomik durumlarının iyileşmemesi kitle arasında yeniden Bolşeviklere rağbetin artmasına neden olmuştur. 1919 yılının başlarından Bolşeviklerin ülkede aktifliği artmaya başlamıştır⁸¹⁰. 1919 yılında çok önemli bir iç gelişme de Bakü'de Bolşevik faaliyetlerinin yeniden başlaması olmuştur. 1918 yazında Rus Komünist Partisi Bakü'de özgürce faaliyet gösterememiş ancak Himmet Partisi çalışmalarını sürdürmekte özgürdü. Himmet en eski Azerbaycan partisiydi. İlk günlerinde ağırlıklı olarak Bolşevikti, ancak daha sonra Menşevik kanadının gücü ve önemi artmıştır⁸¹¹.

1919 yılında Gönüllü Ordu tehdidi, Gürcistan ve Azerbaycan'ı birbirine yaklaştırmıştır. 16 Haziran'da, ikisinden birine saldırı olması durumunda diğlerinin yardımına geleceğini şart koşan, doğası gereği kesinlikle savunma amaçlı üç yıl sürecek bir anlaşma imzalamışlardır. Ermenistan'a ittifaka katılması için iki hafta süre verilmiştir. Anlaşma, Gürcistan için Gegeçkori, Ramişvili, General Odişilidze ve Azerbaycan için General Mehmandarov tarafından imzalanmıştır. Ermenistan katılmayı reddetmiştir. Çünkü onun çıkarları başka yerde yatıyordu. 1919 yılında Erivan Hükümeti, Ermenistan'ın Türkiye'nin doğu vilayetlerini ilhak ettiğini ilan etmiştir. Fransa ve İngiltere'nin müttefikiyken, Gürcistan ve Azerbaycan'ın desteğine

⁸⁰⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Eylül 1919, Nu: 13852.

⁸⁰⁹ İsmayılov, **a.g.e.**, s. 20.

⁸¹⁰ İsmayılov, **a.g.e.**, s. 21.

⁸¹¹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 230.

ihtiyaç duymamıştır⁸¹². İngiltere'nin yanı sıra bölgede Amerika da etkinliğini arttırmış ve Amerika yardım heyeti Ermenistan'da bulunan 15.000 öksüz çocuğa bakmak niyetinde bulunduğunu Ermenistan iâşe nezaretine bildirmiştir⁸¹³.

1919 yılı sonlarına doğru işler Denikin'in aleyhine dönmüştür. Denikin ordusunun başlangıçta birkaç avantajı vardı ve bu, bir süre için Sovyet Rusya'nın boyun eğre gibi görünüp büyük bir taarruz düzenlemesine fırsat vermiştir. Ancak Kızıl Ordu, kendi ordusunu güçlendirmiştir⁸¹⁴.

Kafkasya Hükümetleri, Paris Barış Konferansı'nda kendileri için destek bulmak ümidiyle konferansa katılmışlardır. Azerbaycan heyeti Paris'e vardığında Başkan Wilson'a bir nota göndererek; Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Wilson ilkelerinin Azerbaycan'da uygulanması, Azerbaycan heyetinin Barış Konferansına kabul edilmesini, Azerbaycan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesini, Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmasını ve Amerika Birleşik Devletleri ile arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını talep etmiştir. Fakat Azerbaycan heyeti soğuk ve oldukça anlayışsız bir tavır sergileyen bir dinleyici kitlesiyle karşılaşmıştır⁸¹⁵. Wilson, Konferansın dünyayı küçük parçalara bölmek istemediğini belirtmiş, Azerbaycanlılara bir konfederasyon ruhu geliştirmelerinin daha iyi olacağını tavsiye etmiştir⁸¹⁶.

Paris'teki Çheidze başkanlığındaki Gürcü heyeti ise, başlangıçta Ermenistan ve Azerbaycan delegasyonlarından daha zor bir durumdaydı. Müttefik Devletlerin liderleri, Çheidze'nin kötülüğün başında durduğunun farkında olduklarını beyan etseler de yine de Gürcüler, Amerikalılar, İngilizler ve Fransızlarla dostane ilişkiler kurmayı başarmışlardır. Gürcü heyetinin ele aldığı ilk ve en önemli sorun, Transkafkasya üzerinde bir manda yönetimi sorunuydu. İtalyanlar ilk başta Transkafkasya'ya büyük ilgi göstermiştir. Gürcülere, İtalya'nın mandasını kabul etmesi halinde Gürcistan'ın içişlerine karışmayacaklarını garanti etmişlerdir. Gürcü

⁸¹² Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 246.

⁸¹³ **Tercüman-ı Hakikat**, 5 Nisan 1922, Nu: 14729.

⁸¹⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 248.

⁸¹⁵ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 266.

⁸¹⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 266.

sosyalistleri için önerilen manda acı verici bir konu olmuştur. Bir yandan ülkelerinin zayıflığını ve güçlü bir koruyucuya sahip olmanın gerekliliğini düşünmüşler, ancak diğer yandan sosyalist inançları, Avrupa güçlerini emperyalist sömürücüler ve düşmanlar olarak görmelerine neden olmuştur⁸¹⁷.

İki yıl boyunca Transkafkasya, “*Demokles'in kılıcı*” altında yaşamıştır. Denikin, Gürcistan ve Azerbaycan'a zor günler yaşatmış fakat 1920 baharında Gönüllü Ordu artık yok olmuştur. Yine de Kafkasya halkı rahat nefes alamamıştır çünkü yeni tehlikeler ve sıkıntılar ortaya çıkmıştır⁸¹⁸. Batum üzerindeki yeni Ermeni-Gürcü çatışması bardağı taşıran son damla olmuş, Nisan 1920 tarihindeki San Remo Konferansı sırasında Gürcistan, Batum şehri ve ilçesi üzerinde egemenlik hakkı talep etmiş, bunun üzerine Ermeniler, Batum'un denize tek çıkışlarının olduğunu belirterek karşı iddialarda bulunmuşlardır. Ermenistan, Batum Limanı'nın bir bölümünü ve ona giden bir demir yolunu talep etmiştir. Ayrıca, Gürcistan topraklarından geçen bu demiryolunun Ermeni kontrolü altında olmasını istemişlerdir. Gürcüler, doğal olarak, bunu kabul etmemiştir⁸¹⁹.

1920 yılına gelindiğinde Sovyet Rusya'nın niyeti ortaya çıkmış ve Kafkasya'yı Sovyetleştirmek istediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Gürcistan ve Ermenistan ittifak görüşmelerine başlamıştır. Gerek Gürcistan hükümeti ve gerek ahalisi bu ittifakın her iki memleket için son derece hayırlı olacağını düşünmüştür. Gürcülerle Ermeniler, Hristiyan milleti olarak düşmanlarla mücadelede böyle bir ittifakı gerekli görmüştür⁸²⁰.

3.2. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi

Azerbaycan Parlamentosu, hükümet kurulduktan sonra birkaç reform gerçekleştirmiştir. Muhtemelen en dikkat çekici olanı, kadınlara erkeklerle eşit siyasi haklar veren Azerbaycan'ı dünyada ilk Müslüman devlet yapan kadınlara oy kullanma hakkının verilmesiydi. Bir diğer önemli başarı ise Bakü'de bir devlet üniversitesinin açılması olmuştur. Tüm sorunların en önemlisi ve aciliyeti olan

⁸¹⁷ Kazemzadeh, a.g.e., s. 271.

⁸¹⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 252.

⁸¹⁹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 274.

⁸²⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 4 Eylül 1920, Nu: 14163.

toprak reformu konusunda ise başarısız olmuştur. Transkafkasya Seymi, büyük mülkleri devletleştiren ve bir kişinin sahip olabileceği arazi miktarını sınırlayan yasaları çıkardığında, Azerbaycanlı üyeleri reform için oy kullanmıştır⁸²¹.

Azerbaycan'ın çalışmaları sonucunda 11 Ocak 1920 tarihli Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı defacto tanınmıştır⁸²². Fakat bu sıralarda Rusya, Güney Kafkasya'yı Sovyetleştirmek için hazırlık yapmaktaydı. Lenin, Orjonikidze'ye Bakü'yü ele geçirmenin Rusya için çok önemli olduğunu, bu yüzden diplomatik davranılması gerektiğini ve yerel bir Sovyet otoritesinin hazırlandığını belirtmelerini istemiştir⁸²³. Rusya, Güney Kafkasya'yı işgalinde ilk olarak Azerbaycan'dan başlamıştır çünkü Bakü Petrolleri Rusya için hayati önem taşımaktaydı. Ayrıca Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Gürcistan ve Ermenistan'ı işgal etmek daha kolay olacaktır⁸²⁴.

Bolşevikler kuzeyde Denikin ordularını yendikten sonra Kafkasya Cumhuriyetlerine yönelmiş ve bölgede özgürlük için mücadele eden partilerin faaliyetlerini hızlandırmasına izin vermemiştir⁸²⁵. Çünkü amaçları Sovyetlerin Kafkasya bölgesinde tekrar güçlenmesini sağlamaktır.

Azerbaycan'ın kurucu partisi olan Müsavat Partisi'nin kendi içinde bölünmesi ülkedeki siyasi kriz artırmıştır. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı Sovyetleştirme planı nedeniyle Azerbaycan Hükümetinin Sovyet Rusya'sıyla bütün ilişkilerini kesmesi iki ülke arasında büyük gerginlik yaratmıştır. Petrol üretimi ve işçi maaşları azalmıştır. Bunun üzerine F. Hoyski hükümeti istifa etmiş, N. Yusufbekov'un başkanlığında yeni kabine kurulmuştur⁸²⁶.

2-9 Aralık 1919 tarihinde yapılan sekizinci Rusya kongresinde Sovyet topraklarındaki bütün milli örgütlerin bölgesel alt birimler oluşturularak kapatılıp komünist partiye bağlanması kararlaştırılmıştır. Buna göre Azerbaycan'da yaşayan

⁸²¹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 222.

⁸²² Asker, **a.g.m.**, s. 541.

⁸²³ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 236.

⁸²⁴ Vagif Abışov, "Azerbaycan ve Rusya Sovyet Tarihçiliğinde 28 Nisan İşgali", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 467.

⁸²⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Haz. Yavuz Akpınar- İrfan Murat Yıldırım- Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990, s. 77.

⁸²⁶ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 42.

tüm milletler tek bir komünist örgüt içinde yer alacaktır. Bu karardan sonra 1920 yılında komünistlerin etkisi tüm Kafkasya’da oldukça artmıştır⁸²⁷.

Yusufbekov hükümeti kurulmuş fakat bu hükümet de kısa süreli olmuş, Yusufbekov istifa ederek Mehmet Hasan Bey Hacinski’nin hükümeti kurulmuştur⁸²⁸. Yeni kabine çoğunlukla sosyalistlerden oluşmaktadır. İktisadi görüşmelerde bulunmak için Moskova’ya gitmiş olan Azerbaycan heyeti ile Sovyetler arasında bir petrol anlaşması imzalanmıştır⁸²⁹. 1920 baharında Azerbaycanlı liderler bağımsızlıklarının devamının tamamen Sovyet Rusya’nın iyi niyetine bağlı olduğunu anlamışlardır⁸³⁰. 2 Ocak 1920 tarihinde Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin’in Azerbaycan Hükümetine bir nota göndermiştir. Bu notada; Rusya, işçi ve köylülerinin kahramanca çabalarıyla kurulduğu, Kızıl Ordu’nun Denikin’in Beyaz Muhafız birliklerine yıkıcı bir darbe indirdiği ve Beyaz Muhafız ordularının Güney Rusya’daki yenilgisini hızlandırmak amacıyla, her iki ülkenin komutanlıkları arasında bir askeri anlaşma yapılması için Sovyet Hükümeti ile derhal müzakerelere başlaması önerilmiştir. Ayrıca Denikin’in sadece Rus işçi ve işçilerinin değil, aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan işçi ve köylülerinin de düşmanı olduğu ifade edilmiştir. Gürcistan ve Azerbaycan işçi ve köylülerinin onu bir düşman olarak gördüklerini, Sovyet Rusya ile Kafkaslar arasındaki Beyaz Muhafız bariyerinin kırılacağını ve daha önce devlet sınırları içinde yaşayan halklar arasındaki ilişkilerin yeniden kurulacağı günü beklediklerine de inandıklarını ifade etmiştir⁸³¹. Azerbaycan’ı Denikin’e karşı birlik olmaya davet etmişler ve halkın ikna edilmesini istemişlerdir.

İttifak önerisiyle Azerbaycan Hükümeti’ne yapılan bu çağrı aslında hükümeti zayıflatacak propaganda yanlısı bir çağrıydı. Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi, Çiçerin’in notunu tartıştıktan sonra Sovyet Rusya’ya, Azerbaycan’ın özgür ve bağımsız bir Devlet olarak RSFSR ile ilişkiler kurmaya hazır olduğu yanıtını vermeyi, Müttefikler söz konusu olduğunda, İngilizlerin mevcut siyasi duruma karşı tutumu tespit edilmeli ve bunların etkisi Cumhuriyet çıkarları doğrultusunda

⁸²⁷Swietochowski, **a.g.e.**, ss. 230-231.

⁸²⁸Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 277.

⁸²⁹**Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1920, Nu: 14059.

⁸³⁰Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 278.

⁸³¹Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 279.

kullanılması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan'ın Çiçerin'e verdiği cevap, Devlet Savunma Komitesi'nin kararında belirtilen çizgide, Rusya'nın Azerbaycan'ı resmi olarak tanımasının ilerideki müzakerelerin ön şartı olarak kabul edilmesinde ısrar etmiştir. Azerbaycanlılar, ulusal bağımsızlıklarına saygı duyulacağının bir teminatı olarak Rusya'nın tanınmasına ihtiyaç duyuyorlardı⁸³².

Hacinski hem Türkiye ile hem Rusya ile dostça ilişkiler kurmak istemiştir. Hatta Rusya'nın ihtiyacı olan yardımı yapması karşılığında Rusya'nın Azerbaycan'ın istiklali için teminat vermesini istemek üzere bir heyet göndermiştir⁸³³. Hacinski, Azerbaycan'ın pozisyonunun çaresizliğini anlamış ve kendini kurtarmaya çalışmıştır. 22 Nisan'da Parlamento'ya Azerbaycan Hükümeti'nin, bir yılan tarafından hipnotize edilmiş bir kurbağa gibi felç olduğunu söylemiştir. 27 Nisan 1920 günü öğle saatlerinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Tüm Rusya Komünist Partisi Kafkas Bölge Komitesi Bakü Bürosu, Parlamento Başkanına iktidarın Komünistlere teslim edilmesini talep eden bir ultimatoma vermiştir. Hükümete karar vermesi için on iki saat verilmiş ve Rus Birlikleri Azerbaycan'a girmiştir. Öğleden sonra Parlamento ultimatoma görüşmek üzere toplanmış ve paniğe kapılmış milletvekilleri her türlü çözümü düşünmüşlerdir. Bazıları ultimatoma kabul etmekten yanaydı, diğerleri bir diktatörlük kurmayı ve Komünistlerle sonuna kadar savaşmaktan yanaydı. Aslında Bolşevik ultimatomunun süresi dolmadan saatler önce, Rus birliklerinin Azerbaycan sınırlarını geçtiğine dair haberler gelmiştir⁸³⁴.

Azerbaycan parlementsusu şu şartlarda Bolşevik işgalini kabul edeceklerini bildirmiştir.

1. *Sovyet İdaresi altında Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı sağlanacak*
2. *Azerbaycan Komünist Partisi tarafından kurulacak hükümet geçici bir otoriteye sahip olacak*

⁸³² Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 279.

⁸³³ Resulzade, **a.g.e.**, s. 84.

⁸³⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 283.

3. *Azerbaycan'ın idare sistemi, hiçbir dış baskı olmaksızın, Azerbaycan'ın en yüksek yasal organı olan, Azerbaycan işçi köylü ve asker sovyeti tarafından belirlenecek*

4. *Tüm idari memuriyetler devam edecek, sadece sorumluluk Taşıyan mevkilerdeki kimseler değiştirilecek*

5. *Yeni oluşturulan geçici komünist hükümet, mevcut hükümet ve parlamento üyelerinin can ve mal güvenliğini temin edecek*

6. *Yeni hükümet, Kızıl Ordu'nun Savaş şartlarına girmesini önleyecek*

7. *Yeni hükümet Azerbaycan'ın bağımsızlığını bastırmaya yönelik tüm dış güçlere karşı, tam gücüyle sert tedbirlere başvurmak suretiyle direnecektir*⁸³⁵.

23 Nisan 1920 tarihinde orduya tüm Azerbaycan topraklarını işgal emri verilmiştir. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan yukarıdaki şartların kabul edilmesi karşılığında saat 20.45'te başlayan görüşmelerle Sovyet işgalini kabul etmiştir⁸³⁶. Bakü işgal edildikten sonra Sovyet Rusya bağımsız Sovyet Azerbaycan'ı ile askeri mali konularda anlaşmalar yaparak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesine sebep olmuştur⁸³⁷. Kafkas İslam Ordusu'nun feshedilmesi, bölgede meydana gelen Ermeni zulmü Azerbaycan hükümetinin direnme gücünü azaltmıştır. Tüm bunların sonucu olarak 28 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etmiştir⁸³⁸.

Azerbaycan kuvvetleri pratikte hiçbir direniş gösterememiştir. Her şeyin kaybedildiğini anlayan Parlamento, iktidarı Bolşeviklere devretmeye ve Hükümeti ve Parlamento'yu feshetmeye karar vermiştir. Bolşevik karşıtı Kabine ve Parlamento üyelerinden bazıları, Tiflis'e giden trenlere veya Enzeli'ye giden gemilere binmişlerdir. Ertesi sabah Bakü bir Sovyet şehriydi ve sokakta, kırmızı yıldızlı haki üniformalı Rus askerlerini görebiliyordu. Tek amaç, Azerbaycan Hükümeti'nin devrilmesinin bir Rus fethi değil, yerel Bolşeviklerin işi olduğunu göstermektir. Rus

⁸³⁵ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 242.

⁸³⁶ Resulzade, **a.g.e.**, s. 85.

⁸³⁷ Abışov, **a.g.m.**, s. 467.

⁸³⁸ Aydın, **a.g.m.**, s. 362.

Ordularının, ülkeye kötü bir şekilde girdiği ve Bakü Bolşeviklerinin, belgelerde kanıtlandığı gibi, XI. Ordu ile sıkı bir koordinasyon içinde oldukları gerçeği, bunun bir Rus ordusunun gücü olduğunu kanıtlamıştır⁸³⁹.

1920 baharında Azerbaycan'ın bağımsızlığı sona ermiş, bütün ormanlar, sular, toprak altı ve toprak üstü servetler devletin mülkiyeti ilan edilmiştir⁸⁴⁰. Batum'da Ermenice bir gazetede yazdığına göre Bakü'nün işgal ve ihtilali sonucunda Karabağ'da Azerbaycan ordusu yenilmiş ve Karabağ'ın bütün dağlık kısmı Ermeni köylülerin elinde kalmıştır. Karabağ, Kafkasya'nın en güzel beldesidir. Etrafında bulunan petrol kuyuları dünyanın en zengin ve en büyük kuyularındandır. Batum'a kadar olan borular petrolü, Avrupa'ya nakil etmektedir⁸⁴¹. 27 Nisan 1920 tarihinde Neriman Nerimanov, Moskova'dan Bakü'ye Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi başkanı olması için gönderilmiştir. Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesiyle başa geçen Neriman Nerimanov sadece Azeri rakipleri ile değil Rus, Gürcü ve Ermenilerin yaptıklarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır⁸⁴². Nerimanov, Bolşevik Azerbaycan'ın başına geçtiğinde Azerbaycan'ın bağımsız olduğunu düşünmüştür⁸⁴³. Nerimanov halkla kötü olmamak için dini ritüellerin kaldırılmasında zor kullanmak istememiştir⁸⁴⁴. Azerbaycan'da Bolşevikler tarafından gerçekleştirilen kıyım müthiş bir dereceye ulaşmıştır.

27 Nisan 1920 tarihinde Güney Kafkasya'nın en büyük cumhuriyeti, aynı zamanda komünist fikirlerin en geniş yayıldığı Azerbaycan'da Bolşevikler iktidara gelmiştir. Bakü'deki Bolşevik unsurları vaziyete hâkim olduklarından bütün memleketin idaresini ele almışlardır⁸⁴⁵.

Azerbaycan, Sovyet idaresine tepki göstermiş ve tüm Azerbaycan topraklarında isyanlar başlamıştır. İktidarda bulunan Müsavat Partisine mensup hükümeti Bolşevikler devirmiş, Hükümet hemen Gence'ye çekilmiştir. Hükümetin Gence'ye naklinden sonra Bakü'de mücadele hareketleri meydana gelmiştir. 28

⁸³⁹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 285.

⁸⁴⁰ İsmayilov, **a.g.e.**, s. 45.

⁸⁴¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1920, Nu: 14059.

⁸⁴² Nadir Devlet, **Millet ile Sovyet Arasında**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, s. 167.

⁸⁴³ Devlet, **a.g.e.**, s. 168.

⁸⁴⁴ Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizmin Öncüleri: Neriman Nerimanov**, İleri Yay., 2004, ss. 87-88.

⁸⁴⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Mayıs 1920, Nu: 14062.

Mayıs gecesi 18.000 kişilik Gence garnizonu ayaklanmıştır. Bunu haber alınca Sovyetler hemen ayaklanmayı bastırmış ve yüzlerce kişi idam edilmiştir⁸⁴⁶. Daha sonra Terter, Şuşa, Karabağ, Şeki, Lenkeran kısaca hemen hemen tüm Azerbaycan'da aylarca isyanlar devam etmiştir⁸⁴⁷. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesiyle ilgili Gürcistan temsilcisi, Azerbaycan'ın vahim bir buhran içinde olduğunu belirtmiştir⁸⁴⁸. Haziran ayında Gürcistan ile Sovyet Azerbaycan'ı arasında barış olmuştur. Mayıs ayının sonlarında başlayan Gence isyanı, yoğun çatışmalar sonucunda bastırılmıştır. Kızıl Ordu Gence'yi kuşatmış, ancak isyancılar şiddetle direnerek Hükümet birliklerine ciddi kayıplar verdirdiler. Gence topçu ateşi ile küle dönmüş, savunucuları pes etmeden önce yaklaşık 8.000 mermi ateşlemişlerdir⁸⁴⁹.

Bolşevikler, Azerbaycan'da Çeka'lar tesis etmiş ve Pankratov adında bir Rus bu müessesenin başına geçmiştir⁸⁵⁰. Azerbaycan petrolü Rusya'nın yönetimine geçmiş, sadece Rusya'nın belirleyeceği bir kısmı Türkiye ile İran pazarına nakledilmek üzere Azerbaycan'ın kontrolüne bırakılmıştır⁸⁵¹. Hatta 1921 yılında Azerbaycan Hariciye Komiseri, Kars'a bir telgraf çekerek Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye'deki amele sınıfına her durumda yardımdan geri kalmayacağını bildirmiş ve Bakü'den Kars'a 40 vagon petrol gönderilmiştir⁸⁵².

Lenin Bakü'nün işgalini haber verirken endüstrinin artık iyiye gideceğini, bir süredir petrol sıkıntısı çektiğini ve Bakü'nün işgalinin endüstriye hayat vereceğini ifade etmiştir⁸⁵³. Bakü'de Bolşeviklere karşı şiddetli bir memnuniyetsizlik olmuştur. Fakat şehir büyük bir baskı ve savaş tehdidi altında kalmıştır⁸⁵⁴. Azerbaycan, Bolşevik harekâtına karşı durmaya çalışsa da elinden bir şey gelmemiştir. Çünkü

⁸⁴⁶ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 248.

⁸⁴⁷ Resulzade, **a.g.e.**, s. 90.

⁸⁴⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Mayıs 1920, Nu: 14062.

⁸⁴⁹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 300.

⁸⁵⁰ Resulzade, **a.g.e.**, s. 88.

⁸⁵¹ Resulzade, **a.g.e.**, s. 95.

⁸⁵² **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Mayıs 1921, Nu: 14398.

⁸⁵³ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 243.

⁸⁵⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Ağustos 1920, Nu: 14133.

Türk subaylar da Sovyetleştirilmiş bir Azerbaycan'ın Sovyetler ile Türkiye'yi birbirine yaklaştıracaklarını düşündükleri için Azerbaycan yalnız kalmıştır⁸⁵⁵.

Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesiyle çok sayıda siyasi ve askeri kişi Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Hatta bu sığınmacılar Kars Anlaşması'nın imzalanmasıyla oldukça zor bir duruma düşmüşlerdir. Çünkü Kars Anlaşması'nda Türkiye'de Sovyet karşıtı gruplara izin verilmeyeceği kararlaştırılmıştır⁸⁵⁶. Müsavat Partisi kabinesinin bütün üyeleri ve Azizbekof ve Han Hoyski kaçmış, çoğu kişi de tutuklanmıştır. Azerbaycan'daki Müsavatçılar Bolşeviklere hücum için tedarikte bulunarak kendi adamlarına silah temin etmişlerdir⁸⁵⁷. Hristiyanlar ve özellikle de Ermeniler bu duruma memnun olmuştur. Bütün fabrikalar, bankalar ve şirketler Bolşeviklerin eline geçmiştir⁸⁵⁸. Mehmet Emin Resulzade, Stalin ile olan yakınlığı sebebiyle Moskova'ya davet edilmiş fakat 1922 yılında Rusya'dan kaçmıştır. 27 Nisan ilk gününden sonra Azerbaycan'ın eski devlet üyeleri tutuklanmış idam edilmiş bazıları da sürgünde öldürmüşlerdir⁸⁵⁹.

Azerbaycan işgal olduktan sonra yağmalanmış ve sebepsiz yere insanlar kurşuna dizilmiştir. Bolşevik hükümeti Azerbaycanlıları yüksek makamlara getirmemiştir. Bakü'nün işgalinden sonra şehrin itibarlı kişileri, sokak süpürmek, çöp temizlemek gibi işlerde çalıştırılmıştır. En önemli devlet görevleri Rus, Ermeni ya da Gürcülere verilmiştir⁸⁶⁰. Bu sebeplerle Neriman Nerimanov, Sovyet hükümetinin Azerbaycan politikasını eleştirmiştir⁸⁶¹. Azerbaycan'da yaşananlar sonucunda Neriman Nerimanov yerini koruyamamış ve 1922 yılında Moskova'ya davet edilerek orada kendisine bir görev verilmiştir⁸⁶². Moskova'ya dönen Nerimanov

⁸⁵⁵ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 236.

⁸⁵⁶ Mehmet Ağayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye- Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul, 2008, s. 356.

⁸⁵⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Eylül 1920, Nu: 14166.

⁸⁵⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Mayıs 1920, Nu: 14076.

⁸⁵⁹ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 245.

⁸⁶⁰ Resulzade, **a.g.e.**, s. 88.

⁸⁶¹ Abışov, **a.g.m.**, s. 468.

⁸⁶² Devlet, **a.g.e.**, s. 170.

1925 yılında meçhul biri tarafından öldürülmüştür⁸⁶³. 1922 yılında ise Azerbaycan bir birlik cumhuriyeti olarak SSCB'ye dâhil edilmiştir⁸⁶⁴.

3.3. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi

Kafkasya devletleri arasında ekonomik olarak en zayıf ülke Ermenistan'dı. Ülkede Çar Rusya'sı zamanından beri varolan ekonomik çöküntü millî hükümet kurulduktan sonra da fazla bir gelir kaynağı sağlayamadığı için onarılamamıştır. 1920 yılında üretim on yıl öncesine göre on kat, ekilen toprak sahası beş kat azalmıştır⁸⁶⁵. Ermeniler muharebeden sonra kötü bir ekonomi ve kıtlık yüzünden gerilemişti. Ermenistan yaşadığı kıtlık sorununu Amerika'nın yardımları sayesinde atlatmaya çalışmıştır⁸⁶⁶. Fakat Nisan 1920 tarihinde Ermenistan hükümeti Amerika hükümetinin gelecek ağustostan itibaren Ermenistan'a erzak ve saire göndermeyi keseceğini bildiren bir telgraf almıştır. Amerika, Ermenistan Hükümetine ziraat ile meşgul olunmasını tavsiye edip bu konuda Amerikalıların, Ermenistan Hükümetine destek olacağını bildirmiştir⁸⁶⁷.

1919 yılında Ermenistan ile Gürcistan arasında yeni bir posta ve telgraf anlaşması imzalanmıştır⁸⁶⁸. Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra mecliste okuduğu programda komşu ülkelerle dostane ilişkiler kuracağı ve Ermenistan'ın sınır konusunu silahla değil görüşerek çözeceğini belirtmiştir⁸⁶⁹. Daha Ocak 1919 tarihinde Ermeniler kendilerini ihmal edilmiş bulmuşlardı. Barış Konferansı'na katılan ülkelerin resmi açıklamasında Ermenistan'ın adı geçmedi. Bogos Nubar Paşa, Başkan Wilson'a, Müttefik davası uğruna ölen binlerce Ermeni'yi hatırlatarak, onu uyarmıştır. Ermenistan'ın 1914'ten beri savaş halinde olduğunu ve Wilson tarafından ilan edilen İnsanlık ve Adalet ilkeleri adına Ermenistan'ın Konferansa resmen kabul edilmesini istemiştir⁸⁷⁰.

⁸⁶³ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 109.

⁸⁶⁴ Erkilet, **a.g.e.**, s. 63.

⁸⁶⁵ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 236.

⁸⁶⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Nisan 1919, Nu: 13707.

⁸⁶⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Mayıs 1920, Nu: 14065.

⁸⁶⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Ağustos 1919, Nu: 13801.

⁸⁶⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Ağustos 1919, Nu: 13827.

⁸⁷⁰ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 258.

Ermenistan, Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra sıranın diğer Kafkas ülkelerine ve kendilerine geleceğini de bilmekteydi. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki desteğinin en sağlam temeli, Ermenistan ile ikili ilişkilerdir⁸⁷¹. Taşnaklara ve ordu subaylarına yapılan muamele, gıda alımları ve yeni rejimin nüfusu besleyememeleri büyük tepki yaratırken, Sovyet Hükümeti'nin Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden tesis etme sözünü yerine getirememesi, Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı elinde tutması, Ermenileri ilk başta bu kadar uysallıkla boyun eğdikleri rejime karşı çevirmelerinde önemli bir etken olmuştur⁸⁷².

Daha Sovyetleşme gerçekleşmeden Karabağ'da Bolşevikler aleyhinde hareketler meydana gelmiştir. Erivan'da Bolşevikler tarafından takip edilen Ermeniler, Zengezur'a iltica etmişlerdir⁸⁷³. Siyasi ve kültürel Rus tesirinin ve diğer taraftan Bolşevik propagandasının da büyük bir etkisi vardır. Ermenistan ordusunun mağlubiyetinden sonra Bolşevik idaresinin hâkimiyeti kaçınılmaz olmuştur⁸⁷⁴.

Nitekim 28-29 Kasım 1920 tarihinde beklenen olmuş ve Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulmuştur. Fakat gazetedeki haberlere bakacak olursak daha Mayıs ayında bir ihtilal olduğu ve Bolşevik idaresinin geldiği yazmaktadır⁸⁷⁵. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti 1920 Kasım ayında kurulmuş yeni Sovyet Ermenistan'ı da Azerbaycanlılara karşı Taşnak hükümetinin siyasetini devam ettirmiştir⁸⁷⁶. Bolşevik Ermeniler, Azerbaycanlı halkı kasten Sovyet hükümetine karşı isyana tahrik etmeye çalışmış ya da Türkiye'nin hayrına faaliyette "qolçomaq"⁸⁷⁷ olarak itham etmişlerdir⁸⁷⁸.

⁸⁷¹ Heyşin, **a.g.m.**, s. 11.

⁸⁷² Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 293.

⁸⁷³ **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mayıs 1921, Nu: 14413.

⁸⁷⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Temmuz 1921, Nu: 14469.

⁸⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Mayıs 1920, Nu: 14062.

⁸⁷⁶ Eliyeva, **a.g.m.**, s. 296.

⁸⁷⁷ **Kulak** (Rusça: кулак, "kulak") veya Ukrayna'da kullanılan adıyla **kurkuli** veya Azerbaycan'da kullanılan adıyla **qolçomaq**, Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında ve Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde varlıklı köylülere verilen ad. "Yumruk" veya "yumruğu sıkı insan" anlamına gelen "kulak" kelimesi, ilk olarak 1906'daki Stolipin reformu ile zenginleşen bağımsız çiftçiler için kullanıldı. Kulak, ilk başta en az 3,2 hektarlık toprağı mülkiyetinde bulunduran köylüler için kullanılmıştı. 1918'de kelimenin anlamı Moskova'dan gönderilen birliklere tahıl vermemek için direnen tüm köylüleri kapsayacak şekilde genişletildi.

⁸⁷⁸ Eliyeva, **a.g.m.**, s. 297.

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi her geçen gün artan bir hızla devam etmiştir. Komünistlerle bir koalisyon oluşturarak konumlarını korumayı uman Taşnaklar, hayal kırıklığına uğramıştır. Dört ya da beş askerden oluşan küçük gruplar, zengin ya da fakir her eve girerek tüm pirinç, buğdayları zorla götürmüşlerdir. Taşnakların çoğu hapsedildiği veya Rusya'ya nakledildiği için, şapka, mücevher, pardösü gibi diğer küçük şeyler de alınmıştır⁸⁷⁹.

Bolşevikler Ermenistan'a hâkim oldukları zaman ilk başlarda pek değişiklik yapmamıştır. Ermeni Bolşevikleri, müstakil bir Ermenistan'ın Rus Bolşevikleri marifeti ile mevcut olabileceğine kanaat etmişlerdir. Ermeni Bolşevik grup arasında Ermenistan istiklalini cidden arzu eden hakiki milliyetperverler vardır. Erivan'da Bolşevikler idareyi ellerine aldıkları zaman Ermeni subaylarının halk üzerine zor kullanma uygulamalarının neticesinde Bolşevikler aleyhinde isyanlar meydana gelmiştir. Ermeni Bolşevikleri, yönetim değiştikten sonra Kızıl Bolşevik kesilmişler ve hapishaneleri balta ile öldürülmüş kendi aleyhtarlarıyla doldurmuşlardır⁸⁸⁰.

Ermenistan Devrim komitesinin Aralık-Ocak 1921 tarihli kararlarıyla toprak, ormanlar, su ihtiyatı, fabrikalar, bankalar, demiryolları millileştirilmiş, eğitim kiliseden ayrılmıştır. XI. Kızıl Ordu'nun yardımıyla Ermenistan Kızıl Ordu'sunun kurulmasına başlanmıştır. Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulur kurulmaz Rusya tarafından Nahçıvan Ermenistan'a hediye edilmiştir⁸⁸¹. Nerimanov bu durumla ilgili Sovyet Rusya'ya yazılar yazmıştır. Sovyet Rusya bu durumla ilgilenmesi için Orjonikidze'yi görevlendirmiştir. Orjonikidze İlk başlarda Azerbaycan'ın bölgeler üzerinde kontrol sağlaması için görüş belirtse de Çiçerin ile karşı karşıya kalmıştır. Çiçerin, Orjonikidze'yi taraf tutmakla suçlamıştır. Türk birlikleri 1920 Temmuz ayında Nahçıvan'ı kontrol altına almış bunun üzerine Ermenistan, Rusya'ya yakınlaşarak 10 Ağustos 1920 tarihinde bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşmaya göre Rusya, Karabağ Zengezur ve Nahçıvan'a girmiştir. Fakat Türk askerinin başarılı bir şekilde ilerlemesi Rusya'nın Türkiye'ye karşı politikasını değiştirmesine sebep olmuş ve 28 Ekim 1920 tarihinde Ermenistan ve Sovyet Rusya anlaşma

⁸⁷⁹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 293.

⁸⁸⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Temmuz 1921, Nu: 14469.

⁸⁸¹ Tunç, **a.g.m.**, s. 63.

yapmış ve bu anlaşmaya göre Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a, Karabağ ise Azerbaycan'a bırakılmıştır. Daha sonra konu Moskova ve Kars Anlaşmaları'nda çözülmüştür⁸⁸².

Sovyet Ermenistanı, varlığının ilk günlerinden itibaren Gürcü Menşeviklerin düşmanca politikasıyla karşı karşıya kalmıştır⁸⁸³. Güney Kafkasya, Bolşevikler tarafından işgal edilip Sovyetleştirildikten sonra Sovyet Rusyası, Çarlık Rusyası döneminde uygulanan Ermenilerin yerleştirilmesi siyasetini devam ettirmiştir. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılardan sayıca az olmalarına rağmen, Dağlık Karabağ'daki Ermeniler'e özerklik verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet hükümeti yurt dışında yaşayan Ermenilerin ülkeye gelmelerine izin verirken, gelenlerin yerleştirilmesi için de Ermenistan'daki Azerbaycanlılar yurtlarından kovulmuştur⁸⁸⁴.

Ermeniler de Bolşevik darbesinden memnun olmamıştır. Erivan'daki eski hükümet üyeleri hep Zengezur'a iltica etmiş ve Datev Manastırı'nda büyük bir kongre meydana gelmiş, yeni bir hükümet oluşturulmuştur. Hükümet Bolşevikler'e karşı mücadelede devam etme kararı almış bütün fırkalar da bu mücadeleye destek vermiştir⁸⁸⁵. Bolşevikler, Ermenilerin davalarını ve erzaklarını zapt edip Rusya'ya göndermiştir. Bolşevik subayların eline düşen Ermeni subayları kurşuna dizilmiş ve bunların formları çıkarılıp Tatar Kazaklara teslim edilmiştir⁸⁸⁶. Ermenistan'da Bolşevik idaresi zayıf kalmıştır. Çünkü Ermeniler, Bolşeviklere güvenle bakmamıştır. Bolşevik Ermeni Hükümeti, Taşnak hükümetinin idare usulünü taklit etmeye çalışsa da büyükşehirlerde bir nebze daha iyi olan durum köy ve kasabalarda daha kötüdür buralarda sert bir siyaset devam etmiştir. Zorlama, yağma gibi durumlar sıradan olaylar durumuna geçmiştir⁸⁸⁷. Bolşevik olmayanlara karşı şiddetli bir baskı devam etmiştir. İç savaş şahsi hesapların görüldüğü münferit şekillere dönüşmüştür. Rusya'daki vahim vaziyet Kafkasya üzerine de tesir etmiştir. Her

⁸⁸² Rafiq İsmayılov, "1920 Yılı Nisan İşgalinden Sonra Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meselesi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, ss. 473-477.

⁸⁸³ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 324.

⁸⁸⁴ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 25.

⁸⁸⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Mayıs 1921, Nu: 14416.

⁸⁸⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Eylül 1920, Nu: 14167.

⁸⁸⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Ağustos 1921, Nu: 14011.

yerde ahali Moskova'nın aleyhinde bulunmuştur⁸⁸⁸. Ermeni halkının bu kızıl dehşetten kurtulması için sabırsızlıkla beklenmiştir. Ermenistan cebir ve tazyik altında kabul etmiş olduğu Bolşevik idaresinden asla memnun olmamıştır⁸⁸⁹.

3.4. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi

Kafkasya'nın Sovyet Rusya için önemini gereğinden fazla vurgulamak olanaksızdır. Bakü petrolü başta ve en önemlisi olmak üzere, başka yerlerde elde edilemeyen birçok gıda malzemesinin kaynağıdır. Kasım 1920'de, Stalin tarafından Kafkasya'nın devrim için önemi, yalnızca bir hammadde, yakıt ve yiyecek kaynağı olmasıyla değil, aynı zamanda Avrupa ve Asya arasındaki konumu, özellikle Rusya ve Türkiye arasındaki konumu ve ayrıca en önemli ekonomik ve stratejik yolların (Batum-Bakü, Batum-Tebriz, Batum-Tebriz-Erzurum) varlığı ile ifade edilmiştir⁸⁹⁰.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi üzerine Gürcistan, Azerbaycan ile her türlü muhaberat ve taşımacılığın kesilmiş olduğunu bildirmiştir. Azerbaycan ve sonrasında Ermenistan'ın da Sovyet hâkimiyetine girmesiyle sıra Gürcistan'a gelmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın fethi ile Bolşevik liderlere, Kafkasya'daki İngiliz-Fransız emperyalizminin ana enstrümanı olarak Gürcistan görünmüştür⁸⁹¹. Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi, Gürcistan Hükümetinin üstesinden gelmekte zorlandığı bir dizi yeni sorun üretmiştir. 27 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti, Gürcistan'a Rus saldırısını bildirmiştir. Süresi 1922'ye kadar sürecek olan 1919 Anlaşması'na göre Gürcistan, Azerbaycan'ın yardımına koşmak zorundaydı, ancak son anda görevini yerine getirmemiş, Kızıl Ordu bu ülkeyi kemikleştirirken beklemede kalmıştır. Jordania sadece 3 Nisan'da yaptığı bir konuşmada, Gürcistan Hükümeti'nin, Azerbaycan halkının bağımsızlığı için savaşması koşuluyla, Azerbaycan'a gıpta etmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Ancak, işgalcinin hiçbir direnişle karşılaşmadığı, Bolşevik birliklerinin altı saat içinde ilerlediği ortaya çıkmış bu nedenle Gürcistan müdahale etmemeye karar vermiştir. Başbakan, Gürcistan'ın

⁸⁸⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Ağustos 1921, Nu: 14011.

⁸⁸⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Mayıs 1921, Nu: 14397.

⁸⁹⁰ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 294.

⁸⁹¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Mayıs 1920, Nu: 14065.

saldırıya uğraması halinde bağımsızlığını savunacağını ve askeri hazırlıklara başladığını ilan etmiştir⁸⁹².

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin bir sonucu olarak, Gürcü Bolşevikler, XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a geçtiği gibi Gürcistan'a geçeceğinden tamamen emin olarak 2 Mayıs'ta bir ayaklanma planlamış ve gerçekleştirmiştir. Gürcistan, Azerbaycan kadar hazırlıksız değildi. 1 Mayıs'ta Hükümet seferberlik emri vermiş ve General Kvinitadze'yi Başkomutan olarak atamıştır. Gürcü Bolşeviklerin beklediği gibi, Kızıl Ordu, Gürcü-Azerbaycan sınırına ulaştıktan sonra Gürcistan topraklarına doğru ilerlemeye devam etmiştir. Ancak Gürcü ordusu ciddi bir direniş göstermiş, Kızıl Ordu durdurulmuştur. Gürcistan güçlerini dış savunmaya yoğunlaştırmıştır. Rus Hükümeti, Gürcistan ve Rusya arasındaki yerel çatışmanın bu koşullar altında, Gürcistan'ı daha da kötüleştireceğini belirtmiştir⁸⁹³.

Sovyet Rusya ile 7 Mayıs 1920 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır. Gürcistan-Azerbaycan sınırında çatışmalar sürerken, Tiflis Bolşevikleri, Gürcistan'ın bu anlaşmayı sonuçlandırmak için Moskova'ya bir temsilci Uratadze'yi gönderdiğinden habersiz, Hükümeti devirmek için çalışmaya devam etmişlerdir. Sovyet Rusya ile imzalanan barış anlaşması Gürcü Bolşeviklerine derhal Rus müdahalesi umudunu bırakmıştır. Onlara göre Rusya, Tiflis üzerine yürümek yerine Menşevik Hükümeti ile barış yapmakla hata etmişti⁸⁹⁴. Sovyet Rusya ile Gürcistan arasındaki barış anlaşması, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında kalıcı ve barış içinde bir arada yaşamayı tesis etmek üzerinedir⁸⁹⁵. Fakat anlaşma uzun sürmemiştir. Çünkü Rusya'nın amacı barış değil biraz zaman kazanmaktır.

Stalin, Gürcistan'ın İngiltere ve Fransa'nın emperyal operasyonlarının ana üssü haline getirildiğini ve bu nedenle Sovyet Rusya ile düşmanca ilişkilere girdiğini, Gürcistan'ın artık yaşamının son günlerini yaşadığını ifade etmiştir⁸⁹⁶. Ama genel olarak, Kafkasya, özellikle de Gürcistan en cesaret verici, uzun bir milli uyuşukluktan sonra, canlılık açısından Kafkasya'daki en zengin ülkedir. Ekonomik

⁸⁹² Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 296.

⁸⁹³ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 296.

⁸⁹⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, ss. 297- 299.

⁸⁹⁵ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 289.

⁸⁹⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 294.

ve kültürel olarak da canlanmıştır. İngilizlerin, Fransızların ve Amerikalıların Kafkasya'ya özellikle de Tiflis'e bu kadar açgözlü bakmaları boşuna değil çünkü Tiflis geleceğin New York'udur⁸⁹⁷.

Aslında başlarda tehlikenin farkına varan Gürcistan durumu anlamış ama Sovyetlerle Gürcistan'ın ilişkisine binaen Sovyet hariciye komiseri Çiçerin, Tiflis'e bir nota göndermiş ve bu nota gerek şekil gerek metin itibariyle itilaflı da olsa Çiçerin, Sovyet hükümetinin Gürcistan'ı istila için hiçbir niyet beslemediğini bildirmiştir. 1920 yılında S. M. Kirov, V. İ. Lenin'e yazdığı mektubunda “*Gürcistan'da durumun kendileri için oldukça zor olduğunu, Bolşevik gazetelerin kapatıldığını ve komünistlerin hapsedildiğini*” bildirmiştir. Gürcistan'ın İstanbul temsilcisi Kafkasya'nın durumu hakkında Mayıs 1920 tarihinde şu an hiçbir değişiklik olmadığını ve Tiflis Hükümeti'nin Başvekil Jordanya ve Gegeçkori elinde bulunduğunu ifade etmiştir. Tiflis'in Bolşevikler tarafından işgal edildiği haberlerini yalanlamıştır⁸⁹⁸. Kasım 1920 tarihinde Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan arasında transit-ticaret anlaşması yapılmıştır. Anlaşmaya göre Azerbaycan ve Sovyet Rusya her ay Gürcistan'a bir milyon put petrol vermeli Gürcistan ise karşılığında aynı fiyat tutarında taş kömür ve orman materyalleri vermelidir⁸⁹⁹.

Rus-Gürcü diplomatik ilişkilerinin ilk yıllarında beş ayrı çatışma alanı vardı: 1. Gürcistan'ın Beyaz Ordu komutanı Wrangel ile ilişkileri; 2. Batum sorunu; 3. Rus trenlerinin Ermenistan'a geçişi; 4. Gürcistan Komünist Partisi'nin hakları; 5. Sınır anlaşmazlıkları⁹⁰⁰. Bu problemler çerçevesinde gelişen Rus- Gürcü ilişkileri oldukça gerilmiş ve Gürcistan Dâhiliye Nazırı Ramişvili, Batum halkına hitaben bir beyanname yayınlayarak halkı Bolşevik hareketine karşı uyarmıştır. Bolşeviklerin Tiflis'te el altından çalıştıklarını her gün Bolşevik ajanlarının tutuklandığını belirtmiştir. Tiflis'te bir Bolşevik gazetesi lağvedilerek yazarlarının tutuklandığını söylemiştir⁹⁰¹. Ayrıca Gürcistan Dâhiliye Nazırı Ramişvili bir nutuk yayınlayarak son iki sene süresince Gürcistan'ın gelişiminden bahsetmiştir. Türkler'in,

⁸⁹⁷ Котляровы, **a.g.e.**, s. 5.

⁸⁹⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Mayıs 1920, Nu: 14064.

⁸⁹⁹ Zaur İsmayilov, **Bakü I. Doğu Halkları Kurultayı ve Kafkasya'da Sovyet Etki Alanının İnşası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 111.

⁹⁰⁰ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 302.

⁹⁰¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Eylül 1920, Nu: 14176.

Bolşevikler'in, Denikin'in Gürcistan istiklalinin aleyhdarı olduğunu ifade eden Ramişvili, bunların kapılarına çok yaklaşırsa da geri püskürtüldüğünü belirtmiştir. Ramişvili, iktisadi durumun harika olmasa da diğer birçok memleketlere kıyasla yolunda olduğunu ifade etmiştir. Rusya'da ahali kıtlık ve pislik yüzünden ölmüş, Bolşevikler Rusya'yı kabristana çevirmişlerdir. Gürcistan, Rusya ile mukayese edildiğinde ülkenin gelişmesi için çalışmıştır. Amele için günde 8 saat çalışma esas alınmıştır. Bütün Gürcistan'da telefon hatları tesis edilmiştir. Memleketin her tarafında postaneler ve telgrafhaneler açılmıştır. Hükümet halkın itimadına sahip olmuştur⁹⁰².

1920 yılında Rusya, Gürcistan ile hiçbir ilişkisini sürdürmemiş ve aynı yılın Ocak ayında Çiçerin, Gürcistan Hükümeti'ne Azerbaycan'a yapılanın benzerini teklif etmiştir. Gürcistan, Çiçerin tarafından Gürcü emekçi kitlelerinin gerçek düşmanı olan Denikin'e karşı Rusya ile birleşmeye davet edilmiştir. Dışişleri Bakanı Gegeçkori, Gürcistan'ı Rus iç savaşına dâhil etme planlarını reddetmiştir. *“Batı'nın emperyalistlerini Doğu'nun fanatiklerine tercih ederim”* demiştir. Eski Rus İmparatorluğu topraklarında kurulan yeni devletlerle ilişkilerde Sovyet Rusya, bizden olmayan, bize karşıdır ilkesiyle hareket etmiştir⁹⁰³.

Sovyet Hükümeti, Fransa ve İngiltere işçilerine bir çağrı yayınlarak emperyalistlerin askeri güçleriyle Batum'u işgal etmeyi planladıklarını bildirmiştir. Emperyalistlerin, Rusya'nın aralarında arabuluculuk yapmayı teklif ettiği anda, Türkiye'nin Gürcistan ve Ermenistan'ı ezme niyetleri hakkında söylentiler yaydıklarını ilan ettiler. Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesi, Rusya'ya karşı yeni bir harekât üssü oluşturacaktı. Ama İngilizler Batum'a gelmedi. 1920 yılı Aralık ayı başlarında Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra, Gürcistan'ın bu ülke ile ilişkileri, Rusya ve Azerbaycan'ın da dâhil olduğu bir dizi sorun ve çatışmayı ortaya çıkarmıştır⁹⁰⁴.

Şubat 1921 tarihinde Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinin arifesinde, Sylvester Naveriani liderliğindeki Sovyet iktidarının destekçileri olan devrimci fikirli kişiler geçici bir devrimci komite örgütleyerek ve Sovyet iktidarını ilan ederek

⁹⁰² **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Eylül 1920, Nu: 14173.

⁹⁰³ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 295.

⁹⁰⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 305.

Menşeviklere karşı bir ayaklanma başlattılar. Tüm Anti-Sovyet unsurları silahsızlandırmaya başlandı⁹⁰⁵.

16 Şubat 1921 tarihinde Rusya'nın Gürcistan üzerinde Sovyetleştirme planları başlamıştır. 23 Şubat 1921 tarihinde Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Gürcü makamları ile Ardahan ve Artvin şehirlerini kurtarılması ile ilgili görüşmüştür. Batum'un Türkler tarafından işgali konusunda anlaşmışlardır. 11 Mart'ta Türkler Batum'u kurtarmış fakat 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Anlaşması'nın imzalanmasıyla 18 Mart'ta Türk birlikleri Batum'dan ayrılmıştır⁹⁰⁶.

Gürcistan 15 Şubat-17 Mart 1921 tarihleri arasında Kızıl Ordu'nun işgali ile karşılaşmıştır. Kızıl Ordu, 25 Şubat 1921 tarihinde Tiflis'e girmiştir. Gürcistan Komünist Partisi, Menşevik hükümetinin hâkimiyetinin devrildiğini ve Sovyet hükümetinin kurulduğunu ilan etmiştir. İngilizlerin yardımıyla Tiflis'te Sovyet hâkimiyetine karşı birkaç ayaklanma olduysa da başarılı olmamıştır. Bu askeri harekât Stalin ile Orjonikidze tarafından gerçekleştirilmiştir. İki gün sonra Lenin, Orjonikidze'ye derhal işçileri ve en yoksul köylüleri silahlandırmak, böylece güçlü bir Gürcü Kızıl Ordu yaratmak, Gürcü aydınlarına ve küçük tüccarlara karşı bir taviz politikası izlemek gerektiğini yazmıştır⁹⁰⁷.

Gürcistan Hükümeti, Tiflis'i boşaltmadan önce, Rus saldırısını diplomatik yollarla durdurmak için son bir girişimde bulundu. Lenin ve Troçki'ye emperyalist ve saldırgan karakterde olan savaşı durdurmalarını isteyen bir telgraf göndermiş fakat cevap alamamıştır. Bolşevikler tarafından yapılanlardan sonra Gürcistan halkı Bolşevizm karşısındadır⁹⁰⁸. Batum şehri ve limanı Moskova Anlaşması gereği Bolşeviklerin işgalindedir. Türkiye'nin de orada bazı iktisadi menfaatleri vardır. Moskova Anlaşması'nın neticesi olarak Batum işgal edilmiştir. İslam ahalisi aleyhinde gösterilerde bulunan Gürcüler yetkililerce uyarılmış gösterileri durdurmaları emredilmiştir. Bunun yanı sıra mahalli Gürcü milisleri Batum'da

⁹⁰⁵ Зинаида Риктер, **Кавказ Наших Дней 1923-1924**, Москва, 2000, s. 17.

⁹⁰⁶ В. Новиков, "Абхазские Большевики Н. А. Лакоба и Е. А. Эшба о Своей Поездке в Турцию в Конце 1920-Начале 1921 гг.", **Война и Мир в Истории Кавказа**, Сухум, 2016, s. 177.

⁹⁰⁷ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 324.

⁹⁰⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Ağustos 1920, Nu: 14167.

dolaşan Türk askerlerini tutuklamıştır. Tutuklanan kimselerin derhal serbest bırakılması emredilmiştir⁹⁰⁹.

Bolşevikler tarafından Batum'un işgal edildiğinden beri eski hükümet zamanındaki vaziyet değişikliğe uğramamış, dükkân ve mağazalar açık kalmış ve hiç kimse tutuklanmamıştır. Fakat bu görünen durumdur. Aslında herşeyin Rusya'nın tekeline geçtiği görülmüştür. Bir gün içinde bütün eczaneler kapatılarak mevcut malzemeler Rusya'ya nakledilmiştir. Son günlerde şiddetli baskılara uğrayan Gürcü milliyetçilerinden bazıları tutuklanmıştır. Halk maruz kaldığı baskı yüzünden tutuklamaları, kurşuna dizilme korkusuyla şikâyet edememiştir⁹¹⁰.

Kurucu Meclis, Batum'u Sovyet Gürcistan'a bırakmanın daha iyi olduğuna karar vermiş ve Gürcülere karşı yaptırım uygulayamamış, Türkler silahsızlandırılmış ve tutuklanmıştır⁹¹¹. 17 Mart 1921 tarihinde gece geç saatlerde, eski Gürcü Hükümeti bir İtalyan gemisiyle Batum'dan ayrılmıştır. Sürgünü tercih ederek Bolşeviklerle koalisyona girmeyi reddetmişlerdir⁹¹².

Jordania liderliğindeki Menşevikler tahttan indirilmiş, Gürcistan artık Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olmuştur⁹¹³. Sovyet hükümeti, isyancıların Gürcistan'ı tüm burjuvalardan ve Menşeviklerden temizlemeye, Gürcü işçi ve köylülerin hayatlarını Sovyet tarzında inşa etmelerine yardımcı olmayı kendi görevi olarak görmüştür. Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulması ile Kafkasya bir Sovyet kalesine dönüşmektedir⁹¹⁴.

XI. Ordu birliklerinin Tiflis'e girdiği gün, Sovyetleştirmenin ana başlatıcısı Orjonikidze, Lenin'e kısa bir telgraf ve "*Sovyet gücünün Kızıl Bayrağı Tiflis'in üzerinde uçuyor. Yaşasın Sovyet Gürcistan!*" demiştir. Tiflis'in ele geçirilmesi, savaşın en önemli anı olmuş, çünkü başkentin teslim edilmesinden sonra Gürcü birlikleri, periyodik olarak hızla geri çekilmeye başlamıştır. Mart sonunda Sovyet

⁹⁰⁹ Tercüman-ı Hakikat, 13 Nisan 1921, Nu: 14380.

⁹¹⁰ Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921, Nu: 14424.

⁹¹¹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 327.

⁹¹² Kazemzadeh, a.g.e., s. 328.

⁹¹³ B. M. Муханов, a.g.e., s. 307.

⁹¹⁴ B. M. Муханов, a.g.e., s. 311.

gücü Gürcistan genelinde hızlanmıştır⁹¹⁵. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesiyle birlikte Bolşevikler, Rusya'daki iktidar mücadelesinin zorlu, kanlı ve uzun yolunu tamamlamıştır⁹¹⁶.

Gürcistan vekilleri ilk başlarda işgali basın karşısında yalanlayarak 12 Mayıs tarihine kadar Jordanya iktidarının mevcut olduğunu ifade etmişlerdir. Batum yakınlarında şimendifer hattı üzerinde yüz metre şimendifer köprüsü Bolşevikler tarafından tahrip edildiğinden Gürcistan hükümeti bu köprünün tamiratına başlamış ve tamirat mayıs ayında bitmiştir⁹¹⁷.

Rusya tüm Kafkasya'yı Bolşevikleştirse de Rusya'da işler pek yolunda gitmemiş büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Hatta Gürcistan ve Rusya'nın iktisadi münasebetine bakacak olursak Gürcistan'ın Rusya'dan hububat vesaire ithalatını ümit etmemesi gerektiği belirtilmiştir. Çünkü Sovyet Rusya ihraç edecek mala sahip değildir. Rusya'da bütün üretim Rusya'nın merkez sanayisindeki amelenin ihtiyacına sarf edilmektedir. Bakü'deki petrol üretimi Sovyet Rusya için hayati öneme sahipken Rusya, Bakü'deki amelenin ihtiyaçlarını bile temin edememiştir. Gürcistan'ın ve diğer Güney Kafkas cumhuriyetlerinin Rusya'ya değil ancak batı Avrupa'ya ve doğudaki komşu memleketlerle ilişki kurmaları beklenmiştir⁹¹⁸.

Menşevikler Gürcistan'da gizliden gizliye faaliyete devam etmişlerdir. Bolşevikler aleyhine uğraşıp durmuşlardır. Batum'da da gizli şekilde parti faaliyetleri devam etmiştir. Bu partiler Menşevik, sosyal federal ve nasyonal sosyal federal fırkalarıdır. Batum'da köşe başlarına beyannameler yapıştırmışlardır. Bu beyannameler Gürcistan'ın kızılar tarafından işgalinin birinci senesinde 25 Şubat 1921 tarihinde kızılar tarafından kutlanan bir günde halka dağıtılmıştır. Beynamede 25 Şubat 1921 tarihinin hakiki Gürcüler için matem günü olduğu yazmaktadır. Bugünü kutlayanların hakiki Gürcü olmadığı ve 25 Şubat'ta Gürcistan'ın güneşinin solduğu ifade edilmiştir. Bundan başka kızıl idare hakkında

⁹¹⁵ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 178.

⁹¹⁶ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 202.

⁹¹⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Mayıs 1920, Nu: 14065.

⁹¹⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Temmuz 1921, Nu: 14479.

birçok hakaretle karışık cümleler sarf edilmiş ve beyanname “*Yaşasın Gürcü İstiklali*” nağmesiyle sonlandırılmıştır⁹¹⁹.

Gürcistan'da özellikle Batı Gürcistan'da açlık yayılmıştır. Bunlara yardım için Tiflis'te bir komite oluşturulmuştur. Gürcistan'dan içerilere mal sevk edilmemesi Azerbaycan'ın da iktisadi vaziyetini zorlaştırmıştır⁹²⁰. Gürcistan'ın da Sovyetleştirilmesi ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında federasyon anlaşması imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmaya göre hükümet, bir askeri ittifak oluşturmayı, ortak bir dış politika takibi ve gümrük vergisinin kaldırılmasını taahhüt etmiştir⁹²¹. 14 Kasım 1921 tarihinde Güney Kafkasya Federasyonu oluşturulmuştur⁹²².

3.5. Kuzey Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi

1919 yılı Nisan ayında Denikin, Dağıstan'a girdiğinden beri zulüm ve tecavüz, cana, mala taarruz çok artmıştır. Gönüllü Ordu, Dağıstanlılardan asker, erzak, malzeme vesaire istemiş ve bu istekleri yerine getirilmeyince sindirme politikası uygulamıştır. Kazaklar ve gönüllü ordunun yaptıkları sonucunda Dağıstan'ın köylerinde isyanlar başlamıştır. Dağıstanlıların reisi Şeyh Hacı Efendi ile müridleri hapisten kaçmışlar ve Gunib Rus garnizonu isyancıların eline düşmüştür. Halk tamamen isyan edip yurdunun istiklali için ölmeyi tercih etmiştir. Çeçenistan'da da isyanlar çıkmış, Rus gönüllü ordusu, Dağıstan askerlerinin bulunduğu istikamete hücum etmiştir. Dağıstan Müslüman askerleri cepheden ve arkadan Rus gönüllü ordusuna saldırmış fakat geri püskürtülmüşlerdir⁹²³.

1919 yılında tüm Kafkasya'da olduğu gibi Denikin kuvvetleri ve Bolşevik kuvvetleri arasında mücadeleler yaşanmıştır. Bolşevikler, Kuzey Kafkasya tehlikesini hissederek asker toplamışlardır⁹²⁴. Güney Rusya şimendiferlerinin ayrıldığı ve iki senedir Bolşeviklerin idaresinde mühim bir mevki olan Çariçin, Denikin ordusu tarafından 1919 yılında işgal edilmiştir. Çariçin'in işgali üzerine

⁹¹⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Mart 1922, Nu: 14714.

⁹²⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Mart 1922, Nu: 14714.

⁹²¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Haziran 1921, Nu: 14449.

⁹²² Resulzade, **a.g.e.**, s. 103.

⁹²³ **BCA**, HR. SYS. 2463. 24. 2.

⁹²⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Eylül 1920, Nu: 14166.

İngiltere ve Denikin, Rusya'yı sıkı bir daire içine almışlardır. İngilizler bir yandan Türk ordularının bölgeyi boşlatmalarını sağlamaya çalışırken, bir yandan da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni himayeleri altına aldılar çünkü Dağıstan'da petrol vardı. Denikin sırtını İngiliz yardımlarına dayayınca, eski Rus topraklarını birleştirme niyetini açıkça göstermiştir⁹²⁵.

Kızıl Ordu'nun son başarısı Sarit mevkiinde kırılmıştır. Bu mevki Çariçin'e yirmi dört kilometre mesafededir. Sarit'de Bolşeviklerin 31. Fırkası Kuban kazakları tarafından tamamen imha edilmiştir⁹²⁶. 1919 Ocak ayında Denikin, Vladikavkaz'ı işgal etmiştir. Mart ayında ise Dağıstan'ı işgal etmiştir. Dağıstan her şeyden önce yeni kurulan Sovyet devletinin güvenliği açısından önem taşımaktadır. Burada güçlenen Denikin ve batılı güçler açısından Dağıstan Moskova'ya saldırmak için bir üs konumuna getirilmiştir. Sovyet Rusya'sı zaman kaybetmeden bütün gücünü Denikin'e yönelterek Dağıstan'ı Sovyetleştirmek istemiştir⁹²⁷.

Kızıl Ordu'nun ilerlemesi, doğrudan akut petrol sorununun çözümüyle ilgili olduğu için Lenin'in ilgisini çekmiştir çünkü Grozni ve Bakü sahaları tehlikedeydi. Lenin, ordunun Kuzey Kafkasya'daki taarruzunun planlanan hızının korunmasını ve kesinlikle takip edilmesini talep etmiştir. Genel olarak, hem Kızıl Ordu askerleri arasındaki hem de bölgenin sivil nüfusu arasındaki kayıplarla pek ilgilenmiyordu, Kafkasya'daki Sovyet gücünü pekiştirmek için önemli fonlar tahsis edildi, örneğin, Mart 1920 tarihinde sadece Çeçenya için, Çeka 200 milyon ruble tahsis etmiştir⁹²⁸.

Denikin, Mayıs ayında Derbent ve Mahaçkale'yi işgal etmiştir. Sonbaharda Denikin'in Moskova'ya nihai darbeyi indirmeye hazırlandığı sırada Kafkasya'nın kuzeyinde ayaklanma genelleşmiştir. Denikin'e direnen tüm güçler ortak bir savunma konseyi kurdular. İngilizlerin protesto etmesine karşın Gürcülerle Azeriler de ayaklanmaya destek vermişlerdir. Ermeniler ise Denikin'e arka çıkmıştır⁹²⁹.

⁹²⁵ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 52.

⁹²⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Haziran 1919, Nu: 13764.

⁹²⁷ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 52.

⁹²⁸ B. M. Муханов, **a.g.e.**, s. 120.

⁹²⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 321-323.

Denikin orduları ile Kuzey Kafkasyalılar arasındaki harp devam etmiş Ocak 1919 tarihinde Dağıstan hudutlarına, Terrekala'ya yakın İnguş'lara yaklaşıncı Dağlılar ayaklanmıştır⁹³⁰.

Kafkasya'da Bolşevikler bir süreliğine hezimete uğramışlardır. 100.000 kızıl askerden 50.000'i esir edilmiş, kalanları ise ölmüş ya da dağılmıştır. 13 zırhlı tren, 200 top, 350 mitralyöz ve daha birçok ganimet zaptedilmiştir. Karadenizden hazar denizine kadar Kafkasya'nın bütün kuzeyi Bolşeviklerden temizlenmiştir⁹³¹.

Ocak 1920 tarihinde Sovyet Hükümeti bütün gücünü ve Kızıl Ordu'yu Kabartay-Balkar'dan Denikin'in çıkarılması ve burada Sovyet hâkimiyetinin kurulmasına yöneltmiştir. Yerli ahalinin de Denikin'e karşı isyanının sağlanmasıyla Mart 1920 tarihinde Kızıl Ordu, Nalçık'e girmiş ve kesin olarak Kabartay-Balkar'da Sovyet hâkimiyetini kurmuştur⁹³². Bolşevikler XI. Kızıl Ordu'nun yardımıyla 30 Mart 1920 tarihinde Derbent'i ve ardından bütün Dağıstan'ı Denikin ordusundan temizlediler⁹³³.

Kuzey Kafkasya tamamıyla karışmış, Kuban, Terek, Don kazakları kendi istiklallerine saygı duymayı vaad eden General Wrangel ile bir anlaşma imzalamıştır. Kızıl Rusya kuvvetleri bu bölgede bazı başarılar elde etmiştir. Eğer Kuzey Kafkasya dağlıları Bolşevikleri uzaklaştırabilselerdi bu, bütün Kafkasya için büyük bir siyasi öneme sahip olacaktı⁹³⁴.

Dağlılar Cumhuriyeti, kahramanca bir direniş göstermiş, Azerbaycan Türkleri; Dağlılar fethedildiğinde Denikin'in Azerbaycan sınırlarına ulaşacağını ve kendi varlığını tehdit edeceğini biliyorlardı. Feth Ali Khan Hoyskii, Denikin'in eylemini General Thomson'a protesto etti. Azerbaycan'a dost olan Kuzey Kafkasya Dağlı halkının iradesinin ve egemenlik haklarının ihlali, Azerbaycan Hükümeti adına en ateşli protestolar çağrısında bulunmuştur⁹³⁵. Azerbaycan Meclisinde 3 Nisan 1919 tarihinde vatandaşlara hitaben bir çağrı yayınlanmış, Kuzey Kafkasya'da, bağımsızlık

⁹³⁰ Yüceer, **a.g.m.**, ss. 397- 399.

⁹³¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Nisan 1919, Nu: 13704.

⁹³² İsmayılov, **a.g.t.**, s. 118.

⁹³³ İsmayılov, **a.g.t.**, s. 119.

⁹³⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Eylül 1920, Nu: 14161.

⁹³⁵ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 242.

atalarının mirasına ve özgürlük ve küçük halkların ilkelerine bağlı, özgürlüğü seven Dağlıların kanlarının döküldüğü, her Müslüman'ın asli görevi, çok geç olmadan Dağlı kardeşlere yardım etmek olduğu belirtilmiştir⁹³⁶.

Dağlılar, kendi topraklarının Gönüllü Ordu tarafından işgal edilmesini protesto ederek doğrudan Rusya'ya başvurmuştur. İngiliz Kafkas Komutanlığının politikasının genel ilkeleri, Kuzey Kafkasya Hükümeti'ne gönderilen bir mektupta, Kafkas halklarını rahatsız edecekleri ve eğer onlar da kabul ederlerse onlara yardım edecekleri belirtilmiştir. Koalisyon hükümeti kurulması, Bolşeviklere karşı birleşilmesi, adil bir yönetim kurulması, tüm Türklerin ülkeden çıkarılması ve terörün durdurulması, müttefiklerin Denikin ile temasının sürdürülmesi istenmiştir⁹³⁷.

Kuzey Kafkasya, isyandan ve direnmekten hiçbir zaman vazgeçmemiştir. 1921 yılında Rusya tarafından işgal edildikten sonra bölge, etnik faktör dikkate alınmadan farklı yönetim alanlarına bölünmüştür. Mesela Dağıstanlı ahalinin yarısı Dağıstan bölge yönetiminde, yarısı ise Terek yönetiminde bırakılmıştır. Yer adları durmadan değiştirilmiş bu şekilde Rusya tarihi bağları koparmaya çalışmış, meydana gelebilecek milli ve etnik ayaklanmaları önlemek istemiştir⁹³⁸.

Bolşevikler Kafkasya'yı tekrar işgal ettikten sonra böl ve yönet politikası uygulamış ve aynı dili konuşan Müslüman halkların asla bir araya gelmemelerini sağlamıştır⁹³⁹.

3.6. Bakü Kongresi

Kongreyi toplama fikri ilk olarak Başkırt ve Türkistan yetkililerince düşünülmüş fakat Rusya buna izin vermemiştir. Daha sonra kongre toplama fikri Rus Bolşeviklerden Sultan Galiyev ve Ryskulov gibi parti üyelerince dile getirilmiştir ve Moskova'da düzenlenen II. Komintern Kongresinde bu fikir gündeme gelmiş ve 15 Ağustos 1920 tarihinde Bakü'de bir kongre toplanmasına karar verilmiştir⁹⁴⁰. Rusya,

⁹³⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 243.

⁹³⁷ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 243.

⁹³⁸ İsmayilov, **a.g.t.**, s. 46.

⁹³⁹ Ergin Ayan, "Kafkasya ve Türkistan'da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci", **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C. II, S. 3, 2011, s. 11.

⁹⁴⁰ Halit Dünder Akarca, "Bakü Doğu halkları Kongresi", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, s. 489.

İngiltere ve Fransa'yı bu kongre ile oyalarken zaman kazanacağını düşünerek kongrenin toplanmasına izin vermiştir⁹⁴¹. 1891 davetli ile 1 Eylül'de Bakü'de başlayan kongre, o zamana kadar Rusya'nın gerçekleştirdiği en büyük milletlerarası kongredir. 29 Haziran 1920 tarihinde İran, Ermenistan ve Türkiye'ye davet bildirileri gönderilmiştir. Ankara hükümeti İbrahim Tali Öngören'i kongreye gözlemci olarak göndermiştir⁹⁴². Kongreye toplam 235 Türk temsilci katılırken Ankara'dan Doktor İbrahim Tali, Trabzon temsilcisi eski Milletvekili Hafız Mehmet, Mühendis Aziz, Erzurum temsilcisi Binbaşı Arif Bey gibi isimler katılmıştır⁹⁴³. Kongre'ye gitmeden önce Türk heyetine sadece gözlemci olması, Türkiye'de gerçekleşen mücadeleyi Avrupalı temsilcilere anlatmaları ve hiçbir şekilde karar yetkileri olmadığı belirtilmiştir⁹⁴⁴.

Enver Paşa ise Kongre'ye Trablusgarp temsilcisi olarak katılmıştır⁹⁴⁵. Fas ve Trablus temsilcisi olarak kongreye katılan Enver Paşa kongreye katılımından önce Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak durumu bildirmiş ve Kazım Karabekir tarafından yazılan cevapta Enver Paşa'dan, Bolşevik yardımı için yardım istemiştir⁹⁴⁶.

Kongre'de 1.273 komünist, 226 partisiz ve 55 kadın temsilci yer almıştır⁹⁴⁷. Türkiye'nin yanı sıra İran, Hindistan, Afganistan, Kırgızistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan⁹⁴⁸ gibi ülkelerin temsilcileri davet edilirken Enver Paşa ise Rusya tarafından Berlin'den Moskova'ya daha kongreden önce davet edilmiş ve Kongre'de yapacağı konuşma Karl Radek ile birlikte tasarlanmıştır⁹⁴⁹.

Kongre Neriman Nerimanov'un açış konuşmasıyla başlamış ve Zinoviev'in konuşmasıyla devam etmiştir. Zinoviev konuşmasında Türkiye'nin yürüttüğü

⁹⁴¹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul, 2017, ss. 60- 61.

⁹⁴² Akarca, **a.g.m.**, s. 490.

⁹⁴³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 64.

⁹⁴⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 65.

⁹⁴⁵ Okyar, **a.g.e.**, s. 68.

⁹⁴⁶ Kazım Karabekir, **İstiklal harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Tekin Yayınevi, s. 30.

⁹⁴⁷ İsa Kalaycı, **Atatürk Dönemi'nde Türk- Sovyet İlişkileri**, Dijital Basımevi, Hatay, 2014, s. 39.

⁹⁴⁸ Gürün, **a.g.e.**, s. 58.

⁹⁴⁹ Okyar, **a.g.e.**, s. 71.

mücadelenin aslında Komünist harekete uygun olmadığını fakat yine de yardım ettiklerini belirtmiştir⁹⁵⁰. Kongrede Türkiye ile ilgili yapılan konuşmalar neticesinde açıkça görülmüştür ki Türkiye'nin Bolşevikleşmesi istenmektedir⁹⁵¹. Karl Radek ise Türkiye ile ilgili olarak İngiltere'nin Türkiye'ye yaptıklarına değinmiş ve İngiltere'nin güçlü bir Türkiye istemediğini belirtmiştir⁹⁵². Kongrede en fazla Türk temsilci bulunmuştur. Bakü Kongresinde yeni bir kongre toplanması ve bir icra heyeti kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca kongrede en çok İngiltere karşıtı konuşmalar yapılmıştır. Fakat daha sonra Mart 1921 tarihinde İngiltere ile Rusya bir ticaret anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma sonrası da Bakü Kongresi'nin ikincisi düzenlenememiştir⁹⁵³.

Kongrede Rus temsilcilerinin konuşmaları hep İngiltere karşıtı ve sırf Türkiye'ye yürüttükleri mücadelenin İngiltere aleyhine olduğu için yardım ettikleri şeklindedir. Enver Paşa ise konuşmasında Almanya ile yan yana Birinci Dünya Savaşı'nda yer aldıkları için büyük üzüntü duyduğunu ve bugünkü şartlar olsa Rusya ile ittifak kuracağını belirtmiştir⁹⁵⁴. 1922 yılında Petersburg'dan gelen bir habere göre Kafkasya'da Ankara Hükümetine karşı hareket icra eden Enver Paşa, Moskova hükümetin emri ile tutuklanmış ve Güney Rusya şehirlerinden birinde hapsedilmiştir⁹⁵⁵.

7 Eylül'de son bulan Bakü Kongresi, Rusya'nın dünya genelinde gerçekleştirmek istediği ihtilal için son adımdır. Çünkü daha kongreden birkaç ay önce Bolşevikliği yaymak için Polonya ve Çekoslovakya'yı işgale kalkmış ama istediği sonucu alamamıştır⁹⁵⁶. Rusya kongrede son kez şansını denemiş fakat istediğinin olmayacağını anlayınca hem iç hem dış politikasında değişikliğe gitmiştir. İngiltere ile anlaşmanın yollarını ararken Türkiye ile de dostluğunu geliştirmesi gerektiğini anlamıştır. Ayrıca Bakü Kongresi'nden sonra Bakü'de Mustafa Suphi

⁹⁵⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 59.

⁹⁵¹ Gürün, **a.g.e.**, s. 60.

⁹⁵² Cebesoy, **a.g.e.**, s. 69.

⁹⁵³ Akarca, **a.g.m.**, s. 493.

⁹⁵⁴ Okyar, **a.g.e.**, ss. 71-72.

⁹⁵⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Ocak 1922, Nu: 13647.

⁹⁵⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 61.

liderliğinde Türkiye Komünist Partisi kurulmuştur⁹⁵⁷. Bakü Kongresi'nden sonra Ankara hükümeti, Anadolu'daki komünist hareketleri engellemek için komünist teşkilatlarını yasaklamıştır⁹⁵⁸.

Bakü Kongresi Bolşevik ve milliyetçi hareketlerin birbirine zıt olmasına rağmen emperyalizme karşı bir yakınlaşma hareketi olması yönünden önemlidir⁹⁵⁹.

3.7. Tiflis Konferansı

Tiflis Konferansı adı altında pek çok konferans yapılmıştır. Çünkü Tiflis Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden biridir. Ayrıca Bolşevik İhtilali sonrası kurulan yönetimlerin başında hep bir Gürcü olması da bu şehri bir müzakere şehri haline getirmiştir.

19 Ağustos 1919 tarihindeki Tiflis Konferansı'nda bir ayaklanma için zamanın geldiğine karar verilmiş, Bolşeviklerin Gürcistan'daki ekonomik koşullara ilişkin analizi, onları Menşevik rejimin felakete yaklaştığı ve sonunu mühürlemek için yalnızca bir ayaklanmanın gerekli olduğu sonucuna götürmüştür⁹⁶⁰.

Ermeni ve Tatar çatışmaları dolayısıyla Mayıs 1920 tarihinde Tiflis'te başka bir konferans meydana gelmiştir. Kafkas Cumhuriyetlerinin üçer temsilcisinin katıldığı konferansta öncelikle Karabağ ve Zengezur bölgesinde Tatarlar ile Ermeniler arasında meydana gelen çarpışmalara son verilmesi bu maksat için bir komisyon oluşturulması, ikinci olarak da hükümetler arasında anlaşma sağlanabilmesi için bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır⁹⁶¹.

Konferansta Ermeni-Tatar çatışmaları, üç Kafkas cumhuriyeti heyetinden oluşan ve Tiflis'de gerçekleştirilen konferans kararıyla bir müddetten beri durmuştur. Fakat çarpışmalar tekrar ve daha şiddetli başlamıştır. Çünkü Azerbaycan hükümeti Ermenistan'a bir ultimatoom verip Şuşa ve Karabağ'ın şartlı tahliyesini talep etmiş ve Ermenistan tarafından da bu talep reddedilmiştir⁹⁶².

⁹⁵⁷ Mehmet Saray, **Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, MEB Yay., İstanbul, 1998, s. 205.

⁹⁵⁸ Akarca, **a.g.m.**, s. 486.

⁹⁵⁹ Akarca, **a.g.m.**, s. 487.

⁹⁶⁰ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 250.

⁹⁶¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Mayıs 1920, Nu: 14057.

⁹⁶² **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Mayıs 1920, Nu: 14062.

Kafkasya bölgesi Sovyetleştirildikten sonra ise Mayıs 1921 tarihinde Tiflis'te Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Bolşevik elçilerinden oluşan bir meclis oluşmuştur⁹⁶³. Bütün Kafkas demiryollarının idaresi bir komisyere tevdi edilmiştir. Kafkas cumhuriyetleri istedikleri gibi hareket edemeyecek ve bu cumhuriyetlerin ayrıca para basmaları da yasaklanmıştır. Rusya'nın teklifi ile Bakü'de Kafkas cumhuriyetlerinin iştiraki ile bir maliye kongresi düzenlenmesi kararlaştırılmıştır⁹⁶⁴. Moskova ve Ankara temsilcileri müstesna olmak üzere bütün Kuzey ve Güney Kafkasya Hükümetleri federal meclisi, temmuzun birinde Tiflis'te toplanma kararı almıştır. Kafkas hükümetleri askeri, iktisadi ve arazi meseleleri üzerine görüşerek müstakil mi yoksa federasyon şeklinde kalmak mı istediklerine karar vereceklerdir. Konferans sonucunda alınan karar, Ankara ve Moskova'ya bildirilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁶⁵. Bu konferansa Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Bolşevik hükümeti elçileri katılmıştır. Konferansta Bolşevizm fikirlerinin, Bolşevik idareyi kabul etmiş olan bu memleketleri, durumu ve şartları meseleleri görüşülmüştür⁹⁶⁶.

3.8. Ermeni Harekâtı ve Gümrü Anlaşması

Batı Azerbaycan topraklarında devlet kuran Ermeniler, bu topraklarda yaşayan Azerbaycanlılara karşı soykırıma başlamışlardır. Bu soykırımının 1905 ve 1906 yıllarında gerçekleştirilen soykırımdan farkı, devlet eliyle yapılmasıdır. 1918 ve 1920'li yıllarda Ermenistan'a şimdiki arazisinde yaşayan 575.000 Azerbaycanlının 565 bini öldürülmüş ya da kovulmuştur⁹⁶⁷. Ermenilerin hem Kafkasya'da hem de Türkiye'nin sınır bölgelerinde yaptıkları mezalim, artık çok ciddi bir hal almış ve Rusya'nın da müdahale etmemesi sonucu askeri bir harekât zorunlu hale gelmiştir. 1920 yılında göçürülme 1924 yılında ise mübadele yolu ile 45.000 Azerbaycan Türk'ü Borçalı'dan Kars Vilayetine göçürülmüştür⁹⁶⁸. Rusya, Ermenileri kendi himayesinde yönetirken bir taraftan da onları Azerbaycan ve Anadolu üzerine kışkırtmıştır⁹⁶⁹.

⁹⁶³ **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mayıs 1921, Nu: 14413.

⁹⁶⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Mayıs 1921, Nu: 14426.

⁹⁶⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Haziran 1921, Nu: 14455.

⁹⁶⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Mayıs 1921, Nu: 14416.

⁹⁶⁷ Eliyeva, **a.g.m.**, s. 295.

⁹⁶⁸ Eliyeva, **a.g.m.**, s. 299.

⁹⁶⁹ Tunç, **a.g.m.**, ss. 51-52.

Ermeniler yaptıkları kıyımı, Kafkas Ermenilerinin Türk Tatarlara karşı şiddetli bir taarruz gerçekleştirdiklerini, Türk Tatarların mağlup olarak karmakarışık geri çekildiklerini ifade ederek izah etmişlerdir⁹⁷⁰.

Moskova'nın Ermeni heyetine, Taşnak partisinin altı vilayetinden oluşan Büyük Ermenistan hayalinden vazgeçmesi ve İtilaf Devletleriyle ilişkilerini kesmesi karşılığında Van ve Bitlis vilayetlerini verme vaadinde bulunduğu bir sırada, Kazım Karabekir'in Ermenilere saldırma önerisinde bulunması, Çiçerin'i endişelendirmiştir. Sovyetlerin arabuluculuğuyla çözmeyi ve Osmanlı ordusu tarafından istenilen Ermeni saldırısını ertelemeyi kabul edilmiştir. Fakat Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında yapılan anlaşmaya göre yolların kapalı olması, Halil Paşa tarafından getirilmekte olan ilk Sovyet yardım konvoyunun yola çıkmasını da geciktirmiştir. Ermenilerle Sovyetler arasındaki Sovyet arabuluculuğunun kabul edilmesi karşılığında karayolu ulaşımına açılmıştır. Bu arada Halil Paşa'ya refakat eden Kızıl Ordu, yolu açmak isterken Ermenilerle çatışmaya girmiştir⁹⁷¹.

Bunun üzerine Mustafa Kemal 20 Eylül 1920 tarihinde Kazım Karabekir'e harekâtın başlamasına dair emirname göndermiş ve 28 Eylül 1920 tarihinde harekât başlamıştır⁹⁷². Dışişleri Bakanı 26 Eylül'de büyük güçlere bir nota göndererek harekâtı duyurdu ve bunun birkaç stratejik noktayı güvence altına almaya yönelik olduğunu bildirmiştir. 29 Eylül tarihinde Sarıkamış'ı, 30 Eylül tarihinde Merdenek'i kurtarmıştır⁹⁷³. Ankara Hükümeti 7 Ekim'de Kars'ın kurtarılmasına karar vermiştir. 30 Ekim'de Türkler Kars'ı almış bunun üzerine Moskova, Ermenistan'ı Sovyetleştirme sürecini hızlandırmaya karar vermiştir⁹⁷⁴.

Ermenistan'a karşı Kazım Karabekir, Kağızman istikametinde taarruza devam etmiştir. Ermeni gazetelerinde ise haber Türklerin iki hedefi olduğu birincisi;

⁹⁷⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 4 Ağustos 1920, Nu: 14165.

⁹⁷¹ Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 335-337.

⁹⁷² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk II**, TTK Yay., Ankara, 1886, s. 653; Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara- Moskova İlişkileri**, Sentez Yay., İstanbul, 2016, s. 128.

⁹⁷³ Sarı, **a.g.e.**, s. 565.

⁹⁷⁴ Yerasimos **a.g.e.** ss. 339-342.

Brest-Litovsk Anlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmek, ikincisi; Azerbaycan ile sıkı ilişki kurması gerektiği belirtilmiştir⁹⁷⁵.

Ermeniler, Türkiye'nin başarısı üzerine endişelenmiş ve Rusya'dan yardım istemiştir. Eski Ermenistan Başvekili Hadisyan, Kemalcilerin Ermenistan'a karşı hareketine dair büyük kuvvetlerle Ermenistan'da ilerlemekte olduklarına dair bir telgraf aldığını ve Ermenistan'ın yabancı ellere muhtaç olduğunu belirtmiştir⁹⁷⁶.

Çiçerin, Ermenilerin talebi üzerine Kafkas Ordusu Komutanı Orjonikidze'yi görevlendirmiş ve ilişkilerin iyileştirilmesi için Sevr Anlaşması'nı kabul etmemelerini ve Rusya'nın arabuluculuk yapmasını teklif etmiştir. Ermeni Hükümeti ise karara tepki göstermiş ve yönünü İngiltere'ye dönmüştür. Bu durum Rusya'yı harekete geçirmiş, Ermenilere yardım etmek bir tarafa Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi kararı alınmıştır⁹⁷⁷. Bu sırada Birinci Moskova müzakerelerine ara verilmesi üzerine Kazım Karabekir Doğu harekâtına devam edilmesinin münasip olacağını ifade etmiş ve yapılan görüşmeler sonrasında Kazım Karabekir'e 24 Ekim tarihinde Kars'ı alma emri verilmiştir. 30 Ekim tarihinde ise Kars kurtarılmıştır⁹⁷⁸. Ermeni gazetelerinde ise Türk ileri harekâtı katliam olarak değerlendirilmiştir. Türklerin Ermenistan'da aldıkları, havalide yaptıkları mezalimin tahkikine Sovyet Rusya hükümeti tarafından 11. fırka kumandanlığı görevlendirilmiştir. Bu fırka tarafından seçilen tahkik komisyonu neticesine dair ayrıntılı bir raporu Moskova'ya göndermiştir. Bu rapora göre Türk ordusu bu arazilerde her şeyi yağmalamış 60.000 kişiyi öldürmüştür⁹⁷⁹.

Ermeniler, Türkiye'nin Kars ile de yetinmeyerek devam etmesi üzerine 6 Kasım tarihinde anlaşmak istediğini belirtmiştir. 26 Kasım tarihinde görüşmeler Gümrü'de başlamış ve 3 Aralık tarihinde anlaşma imzalanmıştır. Gümrü Anlaşması ile Kars, Iğdır ve Kulp Türkiye'ye verilmiş, Gümrü ise Ermenistan'a bırakılmıştır⁹⁸⁰.

⁹⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Ekim 1920, Nu: 14197.

⁹⁷⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Ekim 1920, Nu: 14196.

⁹⁷⁷ Sarı, **a.g.e.**, ss. 566-568.

⁹⁷⁸ Sarı, **a.g.e.**, s. 573.

⁹⁷⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Temmuz 1921, Nu: 14484.

⁹⁸⁰ Sarı, **a.g.e.**, s. 583.

Gümrü Anlaşması, Kafkasya'yı doğrudan etkilemiş bu sırada Rusya Ermenistan'ı Bolşevikleştirmiştir. Bu da Kafkasya'daki dengeleri değiştirmiş ve Rusya ve İngiltere'nin politika değiştirmesine sebep olmuştur⁹⁸¹.

3.9. Ankara Hükümeti ve Sovyet Rusya Arasındaki İlişkiler

Millî Mücadele yıllarında Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler farklılaşmış ve daha ılımlı çerçevede ilerlemiştir. Çünkü Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde başlatılan bağımsızlık hareketi sürecinde Türkiye'nin hem maddi yardıma hem de dış politikada sorunların en aza indirgenebildiği bir döneme ihtiyacı vardır. Bu sebeple de Rusya'dan maddi yardım ve Bolşevik etkisinden çekinen İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye karşı anlayışlı davranmasını sağlamaya çalışmıştır⁹⁸². Rusya için ise Türkiye, hilafeti elinde bulundurması ve bu sayede tüm Müslümanlar üzerinde Bolşevikliği yayma umutları için önemlidir⁹⁸³.

Millî Mücadele süresinde Mustafa Kemal Atatürk yürüttüğü mücadele için Sovyet Rusya'dan yardım alabilme amacıyla ilişkileri iyi tutma yolunu seçmiştir. Fakat bir yandan da Anadolu'da Bolşevik hareketinin yayılmasını ve yer etmesini engellemeye çalışmıştır. Erzurum Müdafaa-i Milliye heyeti bir beyanname yayınlarak Bolşevikliği halk nazarından uzak tutmak ve halkı Anadolu'ya girmiş olan bazı propagandacıların entrikalarına kapılmamaya davet etmiştir⁹⁸⁴. Ayrıca Sovyet Rusya ve Kafkasya ile ilişkilerini geliştirebilmek için bu bölgelere heyetler göndermiştir. Bunlardan biri ilk dışişleri bakanı olan Bekir Sami Kunduk'tur. Kuzey Osetya'da doğmuştur. Babası, Rus ordusunda general olan Kundukatı Musa'dır. Bekir Sami'nin babası Musa Kunduk, Rusların Kafkasya'yı asimile edebilmek için alıp askeri okullarda eğitmeye çalıştıkları çocuklardan biriydi. 12 yaşında Rus ordusu namına eğitim almaya başlamış ve uzun yıllar bu ordu için çalışmıştır. 1862 yılında Çeçen topraklarının Kazaklara verilmesiyle istifa etmiş ve üç yıl sonra 5.000 Çeçen'e önderlik ederek Anadolu'ya gelmişlerdir. Musa Kunduk daha sonra Türk ordusunda

⁹⁸¹ Sarı, **a.g.e.**, ss. 584- 585.

⁹⁸² Gürün, **a.g.e.**, s. 11.

⁹⁸³ Gürün, **a.g.e.**, s. 17.

⁹⁸⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Ağustos 1921, Nu:14501.

görev alarak önemli başarılarla imza atmıştır⁹⁸⁵. 1865 yılında ailesiyle birlikte Rus baskısı sebebiyle Anadolu'ya göç eden Bekir Sami bu dönemde henüz bir yaşındadır. 1867 yılında Tokat'a yerleşirler. Bekir Sami, Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Paris'te Siyasal Bilgiler okumuştur⁹⁸⁶. Aslen bir Kafkasyalı olması nedeniyle bu bölgeye manevi hisler besleyen Bekir Sami, Paris'ten dönünce önemli görevlerde yer almıştır. Dışişleri Bakanlığı'nda, farklı ülkelerde konsolosluk görevinde, Van, Beyrut Trabzon, Halep, Bursa valiliklerinde çalışmıştır⁹⁸⁷.

30 Temmuz 1914 tarihinde Enver Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Çerkez ve Dağıstanlıların bir de Gürcülerin Rusya'ya karşı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kafkasya'da yaşayan Ermenilerin de Rus taraftarı olmadıklarını ve bu halkların muhtariyet kazanabilecekleri düşüncesiyle ihtilal yapabileceklerini yazmıştır. Ayrıca bu ihtilale önderlik etmesi konusunda etkili olacağı düşüncesiyle Şeyh Şamil'in torunu Kamil Bey'i, Şamil'in akrabası olan Muhammed Fazıl Paşa'nın isimlerini önermiştir⁹⁸⁸. Kafkasya ile ilgili önemli noktalara dikkat çektiği bu mektubu Enver Paşa tarafından dikkate alınmış ve üzerinde çalışılmıştır. Bekir Sami Bey'in Kafkasya konusunda faaliyetleri devam etmiş ve Moskova görüşmelerinde yetkili kişilerden biri olmuştur.

Kafkasya bölgesi için görevlendirilen İsmail Berkuk, Mustafa Butbay heyeti de Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti lehine faaliyetler yürütmüştür. Pilot Yzb. Tevfik, Üsteğmen İsmail Hakkı, Piyade Teğmen Cudi, Piyade Teğmen Muzaffer, 6 öğretmen asker ilk olarak görevlendirilen ekiptir⁹⁸⁹. Kuzey Kafkasya'ya gönderilen heyette yer alan Mustafa Butbay hatıralarında Kuzey Kafkasya hakkında önemli bilgiler vermektedir⁹⁹⁰. Haziranda kumanda heyetinden İsmail Berkuk, Mithat, Muzaffer beyler Gence'den Şimali Kafkasya'ya gitmek üzere yola çıkmışlardır amaçları, gittikleri yerde teşkilat yapmaktır. İsmail Berkuk yolda iken henüz

⁹⁸⁵ Halime Demirel, **Bekir Sami Bey ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994, ss. 4-6; Enver Konukçu, "Osmanlı IV. Ordu-yı Hümayunu'nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2017, s. 264.

⁹⁸⁶ <http://kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/bekir-sami-kunduk.html>. 20.12.2021

⁹⁸⁷ <http://www.alanvakfi.org.tr/bekir-sami-kunduk-1865-1933.html>. 4.05.2021

⁹⁸⁸ Erşan, **a.g.t.**, ss. 41-42.

⁹⁸⁹ Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, TTK Yay., Ankara, 2007, s.7.

⁹⁹⁰ Butbay, **a.g.e.**, s. 47.

kurulmakta olan Şimali Kafkas kolordusu kurmay başkanlığına tayinini öğrenmiştir ve yerli teşkilat kurması emri almıştır⁹⁹¹.

İsmail Berkuk ve arkadaşları Guni'yi merkez yapmış, Hunzak civarına kadar gelen Bolşevikleri geri atmışlardır. Kuzeyde Bolşeviklerle, güneyde Beyaz Rus kuvvetleri ile başarılı çarpışmalar yapmışlardır⁹⁹². 1920 yılı başında Kuzey Kafkasya'ya giden İsmail Berkuk ve heyeti Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri raporda Bolşevik prensiplerinin Türkiye'ye girmesinin kaçınılmaz olduğunu Bolşevik prensiplerini memleketin dinini ve sosyal durumuna uyarlayarak kabul etmek gerektiğini, bunun için de en önemli yerin Trabzon olduğunu belirtmiştir⁹⁹³.

Brest-Litovsk Anlaşması'nın onaylanmasıyla ilişkilerin normalleşmesi için anlaşmaya taraf devletler tarafından elçiler seçilip Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti adına eski Atina elçisi olan Galip Kemali Bey seçilmiştir. Bunun üzerine Galip Kemali Bey, 23 Nisan 1918 tarihinde Moskova'ya gitmiştir⁹⁹⁴. Galip Bey işe başlar başlamaz harp esirlerinin ülkeye gönderilmesi, Rusya Müslümanlarının sorunları ve bu Müslümanlardan muhacir olmak isteyenlerin işlemleri ile ilgilenmiştir. Sovyet Hükümeti özellikle muhacir olmak isteyen Müslümanlar konusunda sorun çıkarmaya başlamıştır. Çünkü zengin Müslümanların mal varlığına el koymak istemiştir⁹⁹⁵.

Moskova'da etkin faaliyet yürüten bir diğer isim de 1887 yılında Erzincan'da dünyaya gelen Fuat Sabit'tir. Askeri tıp eğitimi almıştır⁹⁹⁶. Fuat Sabit, Kazım Karabekir'in emriyle Moskova'ya gönderilmiştir. Kazım Karabekir, Enver Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında da Fuat Sabit'in bilgi toplamasını istemiştir.

⁹⁹¹ Kafli, **a.g.e.**, s. 136.

⁹⁹² Kafli, **a.g.e.**, s. 138.

⁹⁹³ Karabekir, **a.g.e.**, ss. 793-794.

⁹⁹⁴ Kurat, **a.g.m.**, ss. 402-403.

⁹⁹⁵ Kurat, **a.g.m.**, ss. 403-404.

⁹⁹⁶ Ali Birinci, "Türk- Rus İlişkilerinde Meçhul Bir İsim: Dr. Fuat Sabit", **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, Ankara, 2010, s. 120.

Bunun üzerine Kafkasya'ya giden Fuat Sabit, bölgeye dair ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır⁹⁹⁷.

Görüldüğü üzere Türkiye Kafkasya ve Rusya'yı her zaman takipte kalmış ve aktif rol oynamaya çalışmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Millî Mücadele hareketinin başlamasıyla bölgedeki aktif siyaseti devam edememiştir.

Millî Mücadele sürecinde aslında Kazım Karabekir ve Hüseyin Avni arasında geçen konuşma Türkiye'nin neden Sovyetler'e mecbur olduğunu açıklamaktadır. Komünizmle ilgili aralarında yaşanan tartışma sonucunda Karabekir, *“Bugün Türkiye’de iki siyaset vardır: “Batı” siyaseti ve “Doğu” siyaseti. Batı siyasetini, İngilizlerle anlaşmaya taraftar olan İstanbul hükümeti temsil ediyor. Oysa bizim İngilizlerle anlaşmamız mümkün mü?” Hüseyin Avni Bey hayır cevabını verince, Karabekir, “O halde Doğu ile anlaşmaktan, Doğu politikasını gütmekten başka kurtuluş yolumuz yoktur. Bolşevikler bana söz verdiler; bu örgütü ülkede ben kuracağım”* diyerek Sovyet Rusya'dan başka çaresi olmadığını belirtmiştir⁹⁹⁸.

Milli Mücadelenin başlangıcında sıkıntılı bir süreç yaşanmış, silah ve para yetersizliği, nizami ordunun yeni kurulmaya başlanması ve çetelerin asayiş bozan faaliyetleri Mustafa Kemal'i ve lider kadroyu uğraştırmıştır⁹⁹⁹.

1919 ve 1920 yıllarında komünizm cereyanı ülkede oldukça kuvvetlenmiş hatta Mustafa Suphi'nin Türkiye'yi Bolşevikleştirilmesine karşı tedbir alınmıştır. Eylül 1919'da İstanbul'da sosyalist bir parti kurulmuş buna benzer partiler ve propagandaları 1920 yılında daha da artmıştır¹⁰⁰⁰. Giresun'da dünyaya gelmiş olan Mustafa Suphi, İttihat ve Terakkiye muhalif olduğu için sürülmüş oradan da Rusya'ya kaçmıştır. Kafkasya'ya da gitmiştir. Kafkasya'da sosyalizmi benimsemiş Mart 1918 tarihinde Bolşevik partisine üye olmuştur. 25 Temmuz 1918 tarihinde Moskova'da gerçekleşen kongrede Türk Komünist Partisi'nin kurulması kararı

⁹⁹⁷ Ufuk Erdem, “Dr. Fuat Sabit Bey’in Bolşeviklerle İlişki Kurmak İçin Görevlendirilmesi ve Kafkasya Raporu”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, ss. 228-238.

⁹⁹⁸ Okyar, **a.g.e.**, s. 12.

⁹⁹⁹ Okyar, **a.g.e.**, ss. 47-48.

¹⁰⁰⁰ Okyar, **a.g.e.**, s. 49.

alınmıştır¹⁰⁰¹. Mustafa Kemal, Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya yönelik Bolşevik hareketi fikrinin farkındaydı. Hatta Mustafa Suphi 28 Aralık 1920'de Budu Midivani heyeti ile Kars'a gelmiştir¹⁰⁰².

Ankara Hükümeti, Mustafa Suphi'yi sınır dışı etmeye karar vermiş çünkü Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya gelişi ile Bolşevik faaliyetleri canlanmıştır. 11 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Suphi ve arkadaşları Kazım Karabekir'e kendilerine bir suikast hazırlığında olduğunu beyan ettiler. Fakat Kazım Karabekir sadece Erzurum yolu üzerinden gitmelerine izin vermiştir. Mustafa Suphi ve arkadaşları 22 Ocak tarihinde Erzurum'a varmış fakat Trabzon'a doğru yola çıkmak zorunda kalmışlardır. Trabzon'da da aleyhte gösteriler olunca kayıkçılar kâhyası Yahya Kâhya'nın motoruyla hareket etmişler ve yolculuk sırasında öldürülmüşlerdir¹⁰⁰³. Moskova, Türkiye'de komünizmi benimseterek bir komünist örgütü kurmak için Mustafa Suphi'yi görevlendirmiştir¹⁰⁰⁴. Hamdullah Suphi, *“Sınırlarımıza varan Bolşevikliğin karşısında tutumumuz ne olacak? Muhalif mi olacağız? Yoksa bunu kendimiz için yardıma kuvvet sayarak, el ele verip Kurtuluş çabalarımıza devam mı edeceğiz? Lenin, İslam dünyasının dinine ve Müslümanların mal haklarına saygı göstereceğine dair söz vermiştir. Ülkemizdeki istilacı kuvvetleri kovmak için Bolşeviklerin bizim en doğal yardımcımız olduklarına inanıyorum”* demiş sonra söz alan Kütahya Mebus Besim Atalay, Osmanlı âleminin iki karşıt cereyanın birleştiği noktada bulunduğunu söylemiştir. Birinci cereyan, tüm inançların ve dinlerin doğduğu Doğu'dan geldiği, ikincisi ise kötülük ve baskıların yuvası olan Batı'dan geldiğidir¹⁰⁰⁵.

Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e gönderdiği mektup ile Sovyet Rusya arasındaki ilk ilişkiler başlamıştır. Aslında Kazım Karabekir'in Sovyet Rusya ile ilişkiler üzerine yazılı olarak Mustafa Kemal'e sunduğu önerilerin Mustafa Kemal tarafından bazı değişiklikler yapılarak hazırlanması ile oluşmuştur. Bu

¹⁰⁰¹ Saime Yüceer, **a.g.e.**, ss. 150-151.

¹⁰⁰² Karabekir, **a.g.e.**, s. 868.

¹⁰⁰³ Saime Yüceer, **a.g.e.**, ss. 163-164.

¹⁰⁰⁴ Okyar, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁰⁰⁵ Okyar, **a.g.e.**, s. 51.

mektup, emperyalist hükümetler aleyhine Bolşevik Ruslarla birlikte hareket etmek ve Millî Mücadele Hareketi'ne maddi yardım beklentisi üzerine yazılmıştır¹⁰⁰⁶.

Mayıs 1920 tarihinde Halil Paşa ve Fuat Sabit Moskova'ya gitmiştir. Halil Paşa, Moskova'da Çiçerin ile Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi üzerine konuşmuş ve Çiçerin, Rusya'nın Azerbaycan'ın petrolüne mecbur olduğunu fakat Azerbaycan'ın istiklalinin baki kalacağını belirtmiştir¹⁰⁰⁷.

Çiçerin, Mustafa Kemal'e cevap olarak yazdığı mektupta; Türkiye'nin bağımsızlığının ilanı, Türk topraklarının Türk devletine verilmesi, Arabistan ve Suriye'nin bağımsız devletler gibi ilanı, Büyük Millet Meclisi tarafından alınan karara nazaran Türkiye Ermenistan'ında, Kürdistan'ında, Batum arazisinde, Doğu Trakya'da, Türk ve Arapların müştereken bulundukları bütün arazide milletlerin kendi kaderlerinin tespit ve tayinini kendilerine bırakmak, Sovyet hükümeti mültecilerin ve zorunlu olarak göç ettirilmiş muhacirlerin de bu bölgelerde serbestçe referanduma katılabilmeleri için bunların mahallerine geri dönmeleri, milli azınlıklar için tanınmış olan bütün hukukun tanınması, Boğazlar sorununun Karadeniz'e sahili bulunan hükümetler tarafından gerçekleştirilecek bir konferansa bırakılması, kapitülasyonların ve yabancı devletlerin mali kontrolünün kaldırılması, her türlü yabancı nüfus bölgelerinin kaldırılması¹⁰⁰⁸ gibi maddeler yer almıştır. Ermeniler ile ilgili madde Ankara Hükümetini çok kızdırsa da, Mustafa Kemal Çiçerin'e Rusya'nın arabuluculuğunu kabul ettiğini ve Ermeni katliamını durdurmalarını çünkü Ermeni Harekâtı'nı, Çiçerin'in mektubu üzerine ertelediğini belirtmiştir¹⁰⁰⁹.

Moskova'da resmi müzakereler başlamadan önce bu şekilde mektuplaşılmış, Halil ve Cemal paşaların Moskovada'ki temasları sonrasında Türkiye'ye yardıma karar verilmiştir¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, ATAM, Ankara, 1991, s. 318.

¹⁰⁰⁷ Mehmet Ali Bolat, Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017, s. 43.

¹⁰⁰⁸ Saime Yüceer, a.g.e., ss. 104-105.

¹⁰⁰⁹ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, s. 353.

¹⁰¹⁰ Gürün, a.g.e., s. 55.

Bu dönemde Moskova'da da hayat oldukça kötüleşmiş, tifüs hastalığı durumun vahametini arttırmıştır. Petersburg halkının 3'te 2'si tifüs nedeniyle mahvolmuştur¹⁰¹¹. Kafkasya'dan ise Kafkas İstihlas Ordusu, Kafkas Müslümanları ve İran hududundaki aşiret alayları Millî Mücadele'ye destek için gelmişlerdir. Kafkasya'da teşekkül eden ordu bütün hazırlığını tamamladıktan sonra Anadolu'ya doğru hareket etmiştir¹⁰¹².

3.9.1. Birinci Moskova Müzakereleri

Meclis'in açılmasından sonra Rusya ile anlaşmak için görüşmelere başlanma kararı alınmış, Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Tengirşek'in başkanlığında bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyetin görevi Rusya ile barış anlaşması ve yardım sağlamaktır¹⁰¹³.

Lazistan milletvekili Osman Bey, Dr. Miralay İbrahim Tali, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Düzgören'in de içinde yer aldığı heyet 71 gün sonunda 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya ulaşmıştır¹⁰¹⁴. Ankara'dan bir heyet, dostluk anlaşması imzalamak ve ihtiyacımız olan para ve askeri malzemeyi sağlamak niyetiyle Moskova'ya gelmiştir. Temmuz ayının sonundan Ağustos ayının sonuna kadar, delegasyon başkanları tarafından derhal paraflanan taslak anlaşmanın hazırlanmasını 24 Ağustos 1920 tarihine kadar mümkün kılan toplantılar ve müzakereler gerçekleşmiştir¹⁰¹⁵.

11 Mayıs tarihinde yola çıkan Moskova heyetine; Rusya'nın, Türkiye'nin batılı devletler tarafından işgal edilmesini istemeyeceğini, Türkiye'nin Millî Misak sınırları içinde tam bağımsızlığının temini koşuluyla Rusya ile kader birliği yapması ve bunu sağlayabilmek için dış yardım bulunması, bütün Karadeniz milletlerine Boğazlardan istifade serbest olacağı şeklinde talimat verilmiştir¹⁰¹⁶.

¹⁰¹¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Mart 1919, Nu: 13682.

¹⁰¹² **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Nisan 1921, Nu: 14272.

¹⁰¹³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁰¹⁴ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. II, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 590.

¹⁰¹⁵ B. M. Myxahob, **a.g.e.**, s. 144.

¹⁰¹⁶ Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 114.

Bu talimatlara uyması belirtilen heyet üyeleri ilk başlarda Çiçerin tarafından oyalanmış ve görüşmeler 24 Temmuz tarihinde Çiçerin ve Karahan'ın temsil ettiği bir heyetle başlamıştır¹⁰¹⁷. Moskova'da tartışmanın merkezinde Ermeni sorunu yer almaktaydı. Çünkü Ruslar, Ermenilerle bir anlaşma yaparak Ermenistan üzerinden Türkiye'ye yardım yapılması planlanan yolun kapanmasına sebep olmuştur. Bu anlaşma ile ilgili olarak Türk Heyeti, Lenin ile görüşmüş, Lenin bu hatayı düzeltmeye çalışacaklarını ifade etmiştir¹⁰¹⁸.

Lenin'in tavrı üzerine görüşmeler biraz yumuşasa da 17 Ağustos tarihinde yapılan resmi görüşmelerin ilk oturumunda Çiçerin'in, I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'ya göç eden 300.000 Ermeni'nin yerleştirilmesi için Muş, Van ve Bitlis'i Ermenilere vermek istemesi üzerine görüşmeler çıkmaza girmiş ve Yusuf Kemal Tengirşek ise görüşmelerin gidişatı hakkında Ankara'ya bilgi vermek üzere Moskova'dan ayrılmıştır¹⁰¹⁹. Yusuf Kemal Tengirşek'e göre görüşmelerin çıkmaza girmesindeki bir sebep de Bekir Sami'nin Çiçerin'le Kuzey Kafkasya hakkında yaptığı gizli görüşmedir¹⁰²⁰. Bir süre daha Moskova'da kalan Bekir Sami Bey ise 11 Eylül tarihinde Moskova'dan ayrılmıştır¹⁰²¹. Bekir Sami Bey ile ilgili olarak Moskova'dan ayrıldıktan sonra kendisinden bilgi alınamadığı ve Birinci Moskova Görüşmeleri sırasında Çiçerin'le baş başa görüşmeden önce Kuzey Kafkasyalı gençlerle görüştüğü ve hatta bağımsız bir Osetya Devleti'nin lideri olması karşılığında Van'dan vazgeçtiği söylenmiştir¹⁰²².

Mecliste 16 Ekim tarihinde Rusya ile müzakereler konusunda görüşme yapılmış ve Yusuf Kemal Bey ayrıntılı olarak izahat vermiştir. Yusuf Kemal Bey, Moskova'ya vardıklarında kimsenin onları karşılamadığını ve Petersburg'da Üçüncü Enternasyonel olduğu için hiçbir devlet yetkilisinin Moskova'da olmadığını belirtmiştir. Ayrıca konuşmasında Türkiye'ye yardım gelmesi için kullanılacak Ermenistan yolunun kapanmasını ve Ermeniler için toprak talebinde bulunulmasını

¹⁰¹⁷ Saime Yüceer, **a.g.e.**, ss. 108-109.

¹⁰¹⁸ Okyar, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰¹⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 338.

¹⁰²⁰ Bolat, **a.g.t.**, s. 54.

¹⁰²¹ İsa Kalaycı, **Atatürk Dönemi'nde Türk- Sovyet İlişkileri**, Dijital Basımevi, Hatay, 2014, s. 35.

¹⁰²² Rıza Nur, **Moskova- Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 96.

eleştirmiştir¹⁰²³. Yapılan görüşmeler neticesinde Meclis'te kesinlikle toprak talebinin reddedilmesinin kararlaştırılması üzerine Rusya ile görüşmeler uzun müddet kesilmiştir. Zaten Bekir Sami Bey de görüşmeler sırasında Çiçerin'e Rusya'nın yapacağı yardımın Ermenilere toprak talebi karşılığında olacağını bilmediklerini, Rusya'nın da bunu istemesi ile diğer devletlerden farkının kalmayacağını ifade etmiştir¹⁰²⁴.

3.9.2. İkinci Moskova Müzakereleri ve Moskova Anlaşması

Türkiye'nin Doğu harekâtı sonucunda Rusya, Türkiye ile görüşmeleri tekrar başlatmak istemiş ve elçi olarak Mdivani'yi görevlendirerek Ankara'ya göndermiştir. İkinci Moskova görüşmelerinde Türkiye'nin İngiltere ile anlaşarak Gürcistan'ı da yanlarına alarak Bakü'yü daha sonra Kuzey Kafkasya'da bulunan Grozni petrollerini ele geçireceğini düşünmesi üzerine olumlu geçmiştir¹⁰²⁵.

Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy'u Moskova büyükelçisi olarak tayin etmiş ve Türk heyeti ile Rus heyeti ilk olarak 28 Aralık 1920 tarihinde Kars'ta buluşmuştur. Mdivani burada Rusya'nın Türkiye ile dostane ilişkiler kurmak istediğini ifade etmiştir. Kars'ta gerçekleşen görüşmede Türk heyeti Rusya'nın siyasi ilişkilerde yönünü değiştirdiğini ve Türkiye ile anlaşma taraftarı olduğunu görmüştür. Rusya'nın politikasını değiştirmedeki en önemli sebebi içinde bulunduğu ekonomik kriz ve Avrupa'da gerçekleşmesini beklediği ihtilalden artık ümidini kesmesidir¹⁰²⁶.

Moskova, Azerbaycan ile Ermenistan'ın da görüşmelere katılmasını istemiş fakat Ankara kabul etmemiştir. Rusya, Batının Kafkasya'da güçlenmemesi için görüşmeleri hızlandırmış ve Kafkasya'yı Sovyetleştirmeye başlamıştır¹⁰²⁷.

Kars'ta gerçekleşen görüşmelerdeki olumlu izlenimler neticesinde 15 Ocak tarihinde yola çıkan Türk heyeti 19 Şubat tarihinde Moskova'ya varmış ve Çiçerin ile görüşmeler başlamıştır. Çiçerin aynı birinci müzakerelerde olduğu gibi üstten

¹⁰²³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, Ankara, 1985, ss. 158- 173.

¹⁰²⁴ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Acar Yay., İstanbul, 1987, s. 980.

¹⁰²⁵ Saime Yüceer, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁰²⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰²⁷ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 343.

üstten davranmış hatta Türk heyetine neden geldiklerini sormuştur¹⁰²⁸. Hem Çiçerin ile hem de Stalin ile görüşmeler gerçekleşmiş ve Stalin Ermeni meselesinde Türkiye'nin yanında olduğunu ve zaten Türkiye'nin doğu harekâtı ile sorunu hallettiğini belirterek olumlu bir hava yaratmıştır¹⁰²⁹.

16 Şubat 1921 günü Sovyet Rusya 3. Tümenle Gürcistan'a saldırıya geçmiştir¹⁰³⁰. Kazım Karabekir 9 Mart'ta Ahıska'yı, 11 Mart'ta Batum'u, 14 Mart'ta da Ahılkelek'i almıştır. Ahıska ve Ahılkelek'in kurtarılması üzerine Rusya anlaşmayı bir an önce imzalamak istemiştir¹⁰³¹. 17 Mart'ta ise Menşevik hükümeti Gürcistan'dan kaçmış ve Sovyetler idareyi ele almıştır¹⁰³². 10 Mart günü Çiçerin ile müzakereler gerçekleşmiş ve 15 gün süren görüşmeler neticesinde 16 Mart tarihinde anlaşma imzalanmıştır¹⁰³³.

16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması ile Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletlerin kardeşliği ilkelerini ve halkların kendi kaderini tayin hakkını paylaşarak, mücadelede aralarındaki dayanışmayı pekiştirmek istedikleri belirtilmiştir. Emperyalizme karşı, ayrıca iki halktan biri için yaratılan tüm zorlukların diğerinin durumunu daha da kötüleştirmesi gerçeğinden ve tamamen aralarında kalıcı samimi ilişkiler kurma arzusundan ve her ikisinin karşılıklı çıkarlarına dayalı ayrılmaz bir dostluk kurmayı taahhüt etmiştir¹⁰³⁴. 1921 yılında Ankara'ya elçi olarak görevlendirilen Aralov, Lenin ile Ankara'ya gelmeden yaptığı görüşmesinde; Rusya'nın eski Çarlık Rusya'sı olmadığını bunu sözle değil icraatla göstermek gerektiğini ve samimi olduklarını çok iyi göstermesini istemiştir¹⁰³⁵.

13 Nisan 1919 tarihinde İngilizler'in Kars'ı işgali ve Millî Şura'nın dağıtılması üzerine Ahıska, Gürcistan tarafından işgal edilmişti ve 16 Mart 1921 Moskova Anlaşmasıyla, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tiflis vilayetine

¹⁰²⁸ Okyar, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁰²⁹ Okyar, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁰³⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁰³¹ Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 343-348.

¹⁰³² Gürün, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁰³³ Gürün, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁰³⁴ B. M. Myxahob, **a.g.e.**, s. 315.

¹⁰³⁵ S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yay., İstanbul, 1967, s. 39.

bağlanmıştır. 14 Mart 1921 tarihinde Ahıska Bölgesi işgalden kurtarılmış, 16 Mart Moskova Antlaşması'yla SSCB sınırlarına terk edilmiştir. Türkiye tarafından anlaşmayı imzalayan heyetten Dr. Rıza Nur, Kars'a gelince halkın "*Ahıska'daki köylerimiz ve insanlarımız nasıl bırakıldı?*" sorusuna, "*Maalesef elimizde oradaki köylerimiz ve insanlarımız hakkında bilgi ve belgemiz yoktu*" cevabını vermiştir¹⁰³⁶. İkinci Moskova müzakereleri aslında Kafkasya üzerinde Türk- Sovyet hâkimiyeti yaşandığı sırada meydana gelmiştir. İki Devletin orduları Kafkasya üzerinde sürekli karşı karşıya gelmiş ve aslında anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Çünkü anlaşma imzalanmasaydı Türkiye ve Rusya, Kafkasya üzerinde savaşmak zorunda kalacaktı.

Moskova Anlaşması, Gümrü anlaşmasını hükümsüz hale getirmiştir. Kafkas Cumhuriyetleriyle anlaşma yapılması söz konusu olduğu için Gümrü Anlaşması'nın bir anlamı kalmamıştır. Bu yapılacak anlaşmada Rusya, aracılık görevi üstlenmiştir¹⁰³⁷. 16 maddeden oluşan bu anlaşma metni ile Rusya, Türkiye'nin Misak-ı Millî sınırlarını tanımıştır. Moskova Antlaşması'nın, ikinci maddesi ile Batum Gürcistan'a verilmiştir. Bu tarihe kadar yapılmış olan anlaşmalar geçersiz sayılmıştır. Türkiye savaş borcundan, kapitülasyonlardan kurtulmuştur¹⁰³⁸. Moskova Anlaşması ile Abhaz, Asetin ve Acaralılara özerklik hakkı verilirken Ahıska'ya böyle bir hak verilmemiştir. 1944 yılında sürgün edilene kadar türlü mezalimlere maruz kalmışlar ileri gelen liderleri tutuklanmıştır¹⁰³⁹.

Ayrıca her yıl 10 milyon ruble Türkiye'ye yardım edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu vaad ilk yıl 6 milyon ruble olarak 1922 yılında ise 3.5 milyon ruble verilerek kesilmiştir¹⁰⁴⁰. Yusuf Kemal Bey, Nisan başında Ankara'ya hareket

¹⁰³⁶ Tuba Tombuloğlu, **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 43.

¹⁰³⁷ Gürün, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁰³⁸ Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁰³⁹ Rehman Seferov- Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2008, s. 393.

¹⁰⁴⁰ Okyar, **a.g.e.**, s. 118.

etmiştir¹⁰⁴¹. Moskova’da imzalanan Türk-Rus anlaşması Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Mayıs tarihinde onaylanmıştır¹⁰⁴².

Millet Meclisince kabul edilen Rus-Türk Anlaşması, Ankara ile Moskova arasındaki iyi ilişkiye bir delildir¹⁰⁴³. Anlaşmanın askeri maddelerinin müzakeresi için Ankara’dan Moskova’ya heyet gitmiştir¹⁰⁴⁴. Rus Kafkas Ordusu Komutanı Bruslov iki aydır Ankara’da bulunmasına rağmen bunu gizleyerek Mustafa Kemal Paşa ile sürekli iletişimde bulunmuş ve aralarındaki müzakereler Moskova’ya telgraflarla bildirilmiştir¹⁰⁴⁵.

Türk-Rus Anlaşmasının fiili olarak hayata geçirilmesi Kars’ta gerçekleşmiştir. Millî Meclis tarafından kopyalanan nüsha Rıza Nur Bey refakatinde Hariciye Vekâleti’nden Nasır ve Fahrettin Beylerle Kars’a gönderilmiştir. Rus heyeti de Kars’a gelmiştir. Kars’a giden Rıza Nur, Ankara ile Sovyetler arasında imzalanan anlaşmanın 13. maddesi gereğince Türk ve Rus eserlerinin mübadelesi teferruatlarını kararlaştırmaya görevlendirilmiştir¹⁰⁴⁶. Türk-Rus elçileri arasında Kars’ta imzalanmış olan askeri anlaşma Büyük Millet Meclisi’nde onaylanmıştır¹⁰⁴⁷.

Moskova Anlaşması sonrası rahatlayan Türkiye, Yunanlılara karşı elini güçlendirmiştir. Kafkasya’dan Anadolu’ya gönderilen yardım ordusu, Tatarlar ve İranlılardan oluşmak üzere 60.000 kişi gelmiştir. Bu kuvvetten 30 bini Kütahya’ya sevk edilmiştir¹⁰⁴⁸. Moskova müzakereleri sırasında Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında bir anlaşma imzalanması kararlaştırılmıştır.

3.10. Kars Konferansı ve Anlaşması

Türkiye, Moskova Anlaşması’ndan sonra Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile görüşerek toprak konusundaki ihtilafları çözmek istemiştir. Bunun üzerine 26 Eylül 1921 tarihinde Rusya, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’ın

¹⁰⁴¹ Tercüman-ı Hakikat, 3 Nisan 1921, Nu: 14272.

¹⁰⁴² Tercüman-ı Hakikat, 1 Mayıs 1921, Nu: 14398.

¹⁰⁴³ Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921, Nu: 14487.

¹⁰⁴⁴ Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921, Nu: 14426.

¹⁰⁴⁵ Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921, Nu: 14487.

¹⁰⁴⁶ Tercüman-ı Hakikat, 8 Ağustos 1921, Nu: 14495.

¹⁰⁴⁷ Tercüman-ı Hakikat, 5 Eylül 1921, Nu: 14520.

¹⁰⁴⁸ Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921, Nu: 14424.

katılımıyla konferans başlamıştır¹⁰⁴⁹. Bu sıralarda Sovyet Hükümeti Ankara temsilcisi Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ile uzun bir görüşme gerçekleştirilmiş bu görüşmeden sonra Hükümetten aldığı talimata uygun olarak Fransız-Türk ve Türk-İran anlaşmaları hakkında yeni izahat istemiştir¹⁰⁵⁰.

Konferansa Türkiye adına Kazım Karabekir, Veli Saltıkgil ve Memduh Şevket Esendal katılmıştır. Konferansı Güney Kafkasya Hükümetleri adına Rus temsilci Ganetzky yürütmüştür¹⁰⁵¹. Konferansın en önemli konuları Batum ve Nahçıvan meselesi olmuştur¹⁰⁵².

Kars konferansının açış merasiminde Türk heyeti tarafından şu nutuk okunmuştur.

“Kafkas milletleri Türk milleti ile Rusya Şuralar cumhuriyeti arasında şarkın muhterem bir unsurusunuz. Her biriniz Rusya Şuralar Hükümetinin bir uzvu kıymettarı bulunmak itibariyle dahi ayrıca haiz-i şeref ve ihtiramımızı cümlenize beyan ederiz. Ve bu içtimamızı bütün harareti kalbimle alkışlıyorum. Çünkü Moskova’da temellerini attığımız muahedat uhdenamesinin temin ve takviyesi şarkda bir kardeşliğin tesisi demektir. Binaenaleyh bugün teşebbüs ettiğimiz bu muazzam eserin süratle muvaffakiyeti hususunda en har-ı teminatta bulunarak konferansın açıldığını arz ederim. Yoldaşlar”

Sovyet Temsilci Ganetzky’nin nutku:

“Büyük Millet Meclisi murahhasları efendileri gerek idare ve gerek bütün ruhu millet namına şahsızda esaret ve istismara karşı büyük bir mücadele için silaha sarılan ve zaferi nihaiden evvel terki silah etmemeğe azim eylemiş bulunan kahraman ve cesur Türk milletini selamlarım. Ermenistan ve Azerbaycan ve Gürcistan mümessili arkadaşlarımızın şahsınıza da Rus milletin sermayedar ve ashabı arazi boyunduruğundan kurtulmak için olan mücadelei katiyesinde onunla her vakit yan yana çarpışmakta olan bu cumhuriyetlerin kardeş milletlerini selamlarım.

¹⁰⁴⁹ Atnur, a.g.e., ss. 443- 444.

¹⁰⁵⁰ Tercüman-ı Hakikat, 11 Ekim 1921, Nu: 13587.

¹⁰⁵¹ Mustafa Öztürk, Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 133.

¹⁰⁵² Atnur, a.g.e., ss. 444- 445.

Muhterem murahhaslar siz buraya büyük bir eseri ikmal etmek ve bir silah ve muahedat ahidnamesini akdeylemek ve bu suretle bütün âleme Kafkas cumhuriyetlerinin halk kitleleriyle kahraman Türk milletinin menafi mütekebilelerini takdir ettiklerini... bunlarla silah ve muahedat ve uhuvvet dairesinde yaşamaya azim eylemiş bulunduklarını isbat etmek için geldiniz. Zira diğer milletler beyninde olduğu vech ile Türkiye ve Kafkas milletleri arasında da menafi yoktur....

Türkiyenin müttefikleri olan Rusya ve cumhuriyet hükümetleri de Türkiye ahalisi tarafından kahramane bir surette icra edilmekte olan muharebenin safahatını amik bir meyil ve alaka ile takip ediyorlar. Zira Türkiyenin bu muharebesi onların muharebesidir. Yunanistanın kendi hatayı meşumeti fehmi idrak muhtelifeye olan bilcümle meselelerin sulh tarikiyle hal-ü tesviyesini teklif etmesi zamanı tekarriüb eylediği kati olduğunu beyan eylerim. Bugünkü konferans bu babda birinci saik olacaktır. Burada hazır olanlar önümüzde mevcut olan ve esas itibariyle halledilmiş meselelerin tedkik ve müzakeresi bütün milletlerin meveddet (dostluk) ve uhuvvet fikirlerini kendilerine rehber ittihaz eden iki tarafın mucibi hoşnudisi olacak bir halde seri ve dostane ve samimane bir surette ikmal edilecektir. Burada içtima edenler pazarlık maksadıyla toplanmış bir takım düşmanlar olmayıp bilakis sulh müsalemet (barışıl) ve uhuvvet üzere yaşamaya, kendi mülklerini saadet alemi, ve yekdiğere mütekebilen muavenette bulunmak için yan yana bir surette çalışmaya arzukey komşu milletlerden mürekebedir. Burada bir iki büyük iş daha deruhde edebilecek, kahraman Türk ve Ermeni milleti yalnız söz ile değil katiyet ile isbat ve izhar edeceklerdir ki bunları yekdiğerinden ayıran kin ve husumeti ilelebed red ve terk eylemişlerdir. Bu iki millet ellerinde hançer gizleyerek birbirine yaklaşıyor. Bunlar kardeş hissiyle müttehiddirler. Uhuvvet-i mütekebile onları mukavemeti gayrikabil bir hale getirebilir. Bütün cihana saadet veren ancak halk kitlelerinin ittihad uhuvvet karaneleridir. Biz ancak bununla galebe edebiliriz ”¹⁰⁵³.

Okunan nutuklardan sonra görüşmeler başlamış ve 13 Ekim tarihinde anlaşma imzalanmış ve Nahçıvan Azerbaycan’a verilmiştir¹⁰⁵⁴. Kars Anlaşması’ndan sonra Rusya, Kafkasya’daki ordusunun büyük bir kısmını kuzeye çekmiştir. Çünkü bu

¹⁰⁵³ **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Ekim 1921, Nu: 14551.

¹⁰⁵⁴ Atnur, **a.g.e.**, s. 446.

anlaşma ile Kafkasya’da bir endişesi kalmamıştır¹⁰⁵⁵. 27 Ekim tarihinde Kars Konfransı’na katılan Azerbaycan mümessili Memduh Şevket Bey memuriyetine geri dönmüştür. Ayrıca Türkiye’nin Azerbaycanlılara bir hediyesi olmak üzere koyun, inek, kuzu, hububat vagonlarından mürekkep bir trenin Kars’tan Bakü’ye gönderildiği belirtilmiştir¹⁰⁵⁶.

20 maddeden oluşan Kars Anlaşması, Moskova Anlaşması’nın benzeridir. Kars Anlaşması’ndan sonra 20 Mart 1922 tarihinde Tiflis’te, Gürcistan ile sınır halkının geliş gidişini ve sınırdaki meralardan faydalanmayı düzenleyen iki anlaşma imzalanmıştır¹⁰⁵⁷.

Kars Anlaşması ile Türkiye sınırlarını netleştirmiş ve bölgenin artık rahatlaması ile askerleri Doğu Cephesinden Batı Cephesine kaydırmıştır¹⁰⁵⁸. Ayrıca Kars Anlaşması ile Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesiyle Ermenistan’a verilen Nahçıvan’ın tekrar Azerbaycan’a verilmesi sağlanmıştır. Türkiye’de bu konuda garantör devlet olmuş ve Nahçıvan’ın Azerbaycan’a verilmesini sağlamıştır¹⁰⁵⁹. 13 Ekim’de imzalanan Kars Anlaşması, bugünkü Türkiye-Rusya sınırını çizdiği gibi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Acarya’ya yani Müslüman Gürcistan’a başka bir devlet yararına vazgeçilmemek kaydıyla özerklik tanımıştır. Kafkasya sahnesinde perde 1921’de kapandı ve son birkaç yıla gelinceye kadar uluslararası basında bölgeye ilişkin hemen hiçbir haber yer almamıştır¹⁰⁶⁰. 14 Nisan 1921 tarihinde Güney Kafkasya devletlerinin birleştirilmesi yolunda ilk adım atılmış, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın demiryolu hatlarının yönetimi birleştirilmiştir¹⁰⁶¹. 2 Haziran 1921’de Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri kendi aralarında dış ticaret organlarını birleştiren bir anlaşma imzalandı. Anlaşmayla dış ticarete tek bir merkez kuruldu¹⁰⁶². Böylece Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin geniş şekilde birleştirilmesinden önce bu yolda ilk adım olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ekonomik olarak birleştirilmiştir.

¹⁰⁵⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 306.

¹⁰⁵⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Ekim 1921, Nu: 14582.

¹⁰⁵⁷ Gürün, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁰⁵⁸ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁰⁵⁹ Bolat, **a.g.t.**, s. 327.

¹⁰⁶⁰ Yerasimos, **a.g.e.**, ss. 348-349.

¹⁰⁶¹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁰⁶² İsmayılov, **a.g.t.**, s. 123.

Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Acaralılar, Batum'da bir mahalli hükümet teşkiline çalışmış ve bu amaçla Bolşeviklere müracaat etmişlerdir. Bolşevikler Acaralıların bu teşebbüslerini Ankara Hükümeti'nin tahriki olduğunu düşündüklerinden buna mani olmak için Batum'daki Türk şehbenderliğine müracaat ettikleri gibi diğer taraftan da birkaç gün zarfında yerli Türklerin silahlarını toplamışlardır. Bolşevikler Gürcistan'a dâhil oldukları zaman Taşnak mensuplarının bazılarını tutuklamışlarsa da daha sonra bırakmışlardır. Taşnaksütyun partisinin Gürcistan'da bir amele fırkası olarak serbest hareket etmiştir¹⁰⁶³.

Kars Konferansı sırasında Kafkas cumhuriyetleri konfederasyonu teşkili gündeme gelmiştir¹⁰⁶⁴. Kars Konferansı'nda en çok konuşulan konu Batum ve Nahçıvan'ın durumuydu. Kars Anlaşması'nın önemi Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Türkiye'nin sınırlarını kabul etmiş olmasıydı bu anlaşmaya binaen Mart 1922 tarihinde Tiflis'te bir ekonomi konferansı yapıldı ve ekonomik anlamdaki diğer sorunlar çözülmüştür¹⁰⁶⁵.

Ermeni ihtilal komiteleri Kars Konferansı'ndan memnun olmamıştır. Kars Konferansı, Ermeniler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Kars Konferansı Azerbaycan Türklerinin ümitlerini olumlu yönde takviye etmiştir. Azerbaycan ile Ankara hükümeti arasında gayet samimi ilişkiler gelişmiştir¹⁰⁶⁶.

Rusya heyeti reisi Ganetzky, Kars Konferansı hakkında; Moskova Konferansı'nda bir dereceye kadar temine almış olan Türk ve Kafkas halkları arasında geliştirilen münasebetin tam anlamıyla temin edildiğini söylemiştir. Türkiye Kafkas halkları arasında dostane ilişkiler gelişmiştir. Konferansın büyük getirisi imzalanan antlaşmadan sonra Türklerin düşmanları onların artık Şark Cephesi'nde meşgul olmadıklarını anlamışlardır. Bu sebeple Kars Konferansı beynelmilel büyük bir anlam ve öneme sahiptir. Kars Konferansı'nda bu gibi konferanslarda olduğu gibi ancak esaslar temin ve tespit edilmiştir. Konferansta ceza itilafnamesi imzalandıktan itibaren iki ay zarfında harp esirlerinin memleketlerine

¹⁰⁶³ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Mayıs 1921, Nu: 14426.

¹⁰⁶⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Eylül 1921, Nu: 14526.

¹⁰⁶⁵ Saime Yüceer, **a.g.e.**, ss. 213-214.

¹⁰⁶⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Kasım 1921, Nu: 14599.

iadesi kabul olunmuştur. Anlaşma henüz imza edilmemiş iken Kazım Karabekir Paşa harp esirleri hakkında gerekli tedbirleri almıştır. 400 esir Gümrü'ye nakledilmiştir. Muhacirler meselesine gelince bu meseleyi halletmek zor olmuştur. Çünkü bunun halledilmesi iki tarafa ait iktisadi duruma ve siyasete bağlıdır. Konferansın hallettiği iktisadi bir konu olan Batum'dan Ardahan'a iki taraf hudut civarında yaşayan ahaliye hududu geçerek diğer tarafta bulunan meralardan istifade etmek için izin verilmiştir¹⁰⁶⁷.

Ankara Hükümeti, Kars Anlaşması'nın tatbikine hızlı bir şekilde başlamıştır. Anlaşmaya göre Gürcistan ve Ermenistan'a ekonomik yardıma başlanmıştır. Ankara hükümetinin ilk siyasi temsilcisi Erivan'a hareket etmiştir. İlk yardım olarak Ermenistan'a 5.000 ton hububat gönderilmiştir. Ankara Hükümeti karadan nakli zor olacağından İnebolu ve Trabzon'dan Rus vapurları ile Gürcistan ve Ermenistan'a gönderilmesine karar vermiştir¹⁰⁶⁸. Ermenistan'a o dönem kıtlık çok büyük zarar vermiş ve muhacirlerin büyük bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya hicret etmişlerdir. Ermenistan hükümeti bunlara yardım etmekten aciz olduğundan onların muhaceretine müdahale etmeyip anlayış göstermiştir¹⁰⁶⁹.

3.10.1. Kars Anlaşması'ndan Sonra Kafkasya'nın Durumu

Kars Anlaşması'ndan sonra Kafkasya'da genel durum kötü olmuştur. Ermenistan'da kıtlık, Gürcistan'da ise isyanlar meydana gelmiştir. Ermeni muhacirlerinin Ermenistan'a nakli için İngiltere tarafından evvelce tahsis edilen beş bin liranın otuz beş bine ulaştığı patrikhaneye bildirilmiştir¹⁰⁷⁰. Amerika yardım heyeti Ermenistan'da hüküm sürmekte olan kıtlık hakkında 1 Nisan tarihi ile bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre Ermenistan'da kıtlık en ileri dereceye varmıştır. Özellikle muhacirler ile kimsesiz çocuklar açlık ve perişanlığın son derecelerine maruz kalmıştır. Öyle bir maddeden ekmek imal ediyorlar ki bağırsak hastalıklarından başka bir şeye yaramıyordu. Yaşlı olanların çoğu gıdasızlıktan o dereceye gelmişlerdir ki yataklarından ayağa kalkacak halleri kalmamıştır. Köylerde

¹⁰⁶⁷ Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921, Nu: 14596.

¹⁰⁶⁸ Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921, Nu: 14598.

¹⁰⁶⁹ Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921, Nu: 14426.

¹⁰⁷⁰ Tercüman-ı Hakikat, 26 Kasım 1922, Nu: 14661.

bir hayli öksüz çocuk kalmıştır. Bunların hayatını kurtarmak için derhal köylerden çıkarmak gerekmiştir. Çünkü köylerde haftada sekiz-on öksüz açlıktan ölmektedir. Vitaminsizlikten küçük çocukların saçları dökülmüştür. Ekin mevsimi geldiği halde hiçbir yerde ekecek tohum mevcut değildir¹⁰⁷¹. Anlaşılacağı üzere Kafkasya'da özellikle de Ermenistan'da kıtlık had safhaya çıkmış ve Batılı güçler Ermenistan'a bir müddet yardım etmiştir.

Konferans sonrası Tiflis'te bir takım olaylar çıkmış, birçok kişi tutuklanmıştır. Ermenilere aynı muamele yapılmamış Taşnak mensuplarından on iki kişi tutuklanmış, beş on gün sonra serbest bırakılmıştır. Kafkasya'da askerler arasında bir ayaklanma olmuş ve askerler, memleketlerine dönmek istemişlerdir. Bu münasebetle birkaç asker kurşuna dizilmiştir. Ekonomik sıkıntılar, Güney Kafkasya'da ve özellikle Gürcistan'da şiddetlenmiştir. Ruslar ile Gürcüler arasında mevcut rekabet yüzünden kâğıt para fiyatı son derece düşüktür. Bir milyon Gürcü rublesi dört milyon Rus ve beş milyon Azerbaycan rublesine denk geliyordu. İktisaden yeni bir siyaset takip edilmesine rağmen ticaret hemen hemen tamamen durmuştur¹⁰⁷².

Tiflis'te Kafkas konferansına iştirak için Ermenistan Başvekili Miyaseniyan'ın Tiflis'e gideceği ve Kafkas cumhuriyetleri komiserlerinin de yakında şehre ulaşacakları bildirilmiştir¹⁰⁷³. Mart 1922 tarihinde Tiflis Konferansı gerçekleşmiş Kafkas Cumhuriyetleri kesin surette birleşmiştir. Kafkas federasyonu projesinin neticesi olarak ortak hükümet reisi olarak Azerbaycan başvekili Tatar Neriman Nerimanov seçilmiştir¹⁰⁷⁴. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği arasında imzalanan 12 Mayıs 1922 tarihli anlaşma ile federasyon kurulmuştur. Bu federasyonun yönetimi, her cumhuriyetin bir elçisinden olmak üzere üç üyeden oluşur. Cumhuriyetlerin amele işlerini teftiş için komiserlikler oluşturulmuştur. Güney Kafkasya'da iktisadi faaliyeti düzenlemek için kalıcı bir iktisat şurası teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra cumhuriyet

¹⁰⁷¹ Tercüman-ı Hakikat, 5 Nisan 1922, Nu: 14729.

¹⁰⁷² Tercüman-ı Hakikat, 19 Mart 1922, Nu: 14712.

¹⁰⁷³ Tercüman-ı Hakikat, 3 Mart 1922, Nu: 14696.

¹⁰⁷⁴ Tercüman-ı Hakikat, 17 Mart 1922, Nu: 14710.

ait hariciye işleri için o cumhuriyetin divanı riyasetinde üyelerine müracaat edilecektir. Yönetimde, Azerbaycan azası Neriman Nerimanov, Gürcistan azası Budu Mdivani ve Ermenistan azası Myasnikyan bulunmaktadır¹⁰⁷⁵.

Kongrede Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan mümessilleri hazır bulunmuşlar ve bu mümessillerin münasebetleri meselesini müzakere edip fedarasyon mukavelenamesini imzalamışlardır. Bu mukavelename;

1. Kafkas Sovyet cumhuriyetleri bir birleşik cumhuriyet teşkil etmişlerdir.
2. Üç cumhuriyet tarafından müsavi (eşit) bir miktarda seçilen temsilci meclisi bir merkezi heyet teşkil edecektir.
3. Bu heyet kendi tarafından bir sovyet meclisi seçecek ve adı geçen meclisin üyelerini gerektiği zaman değiştirme hakkına ve yetkisine sahip olacaktır.
4. Meclis; harbiye, maliye, yol, ticaret, hariciye, posta ve telgraf ve iktisadi siyaseti idare edecek ve kolaylaştıracaktır.
5. Meclisin yönetimi üç kişiden oluşacaktır. Bu üç kişinin herbiri eşit hukukla vazifelerini nöbetleşerek yapacaklardır. Riyaset azası Nerimanov (Azerbaycan), Myasnikyan (Ermeni) ve Mdivani (Gürcüdür).
6. Meclisin üyesi harbiye komiseri Elyava, maliye komiseri Sevaniçe, posta ve telgraf komiseri Benzadiyan, ticareti hariciye komiseri Musabekov, fevkalade komisyonu reisi Rusanovdur.
7. Harbiye ve gözetleme komiserlikleri cumhuriyetlerde kalacak fakat merkezi heyete tabi bulunacaklardır.
8. İktisat meselelerini tetkik ve tesviyesi için bir iktisat heyeti oluşturulacak ve merkezi heyete bağlı kalacaktır.
9. İktisat heyetinin maksadı; üç cumhuriyet için genel bir iktisat programı düzenlemek ve iktisatlarını birbirlerine bağlamaktır.

¹⁰⁷⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Temmuz 1922, Nu: 13828.

10. Üç cumhuriyetin iktisadi heyeti, merkezi iktisadiyenin kararlarına tabi olacaktır. İktisadi heyetin üyeleri harbiye, maliye, hariciye komiserleri ve üç cumhuriyetin iktisadi heyet reisleri ve amele ve köylü müdürüdür.

11. Üç cumhuriyetin temsilcilerinden oluşan Kafkas genel meclisi genel itibarıyla merkezi heyetin ve ona tabi heyetlerin hesaplarını tetkik edecek ve onların kararlarını feshetmek hakkına sahip olacaktır.

12. Üç Kafkas Cumhuriyeti heyeti, Sovyet Rusya ile münasebetini ayrıca bir mukavelename ile tespit edecektir.

13. Kongre, Kafkas cumhuriyetinin askeri ve iktisadi durumu bir olup hiç bir zaman ve hiç bir durumda cumhuriyetlerden birinin hürriyet ve istiklalini tehtit etmeyecektir. Üç cumhuriyet kendilerinin hürriyet ve istiklalinin karşılıklı olmasını tasdik etmişlerdir. İşte bu yüzden kongre hariciye için umumi bir komiserlik oluşturmamıştır. Üç tesisten her biri aynı zamanda hem mensup olduğu memleketin Nerimanov Azerbaycanın, Mdivani Gürcistanın ve Myasnikyan Erministan'ın hariciye komiserleri ve hem de merkezi heyetin reysidirler.¹⁰⁷⁶

Tiflis'te, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ve Türkiye, Temmuzun 9'uncu günü toplanarak konsolosluk posta ve telgraf Demiryolları ve adliyeye ait dört anlaşma daha tasdik etmiştir¹⁰⁷⁷.

Ankara'daki Azerbaycan elçisi İbrahim Abilof Bey Kafkas Konfederasyonu hakkında şu sözleri söylemiştir: “İktisaden yekdiğeriyle alakadar olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri müstakil kalmak ve yekdiğerinin istiklaliyetini tanımak şartıyla bir Konfederasyon yapmışlardır. Kafkas cumhuriyetlerinin müşterek çalışmaları icap ediyor. Bu da federasyonun teşkiline sebebiyet vermiştir. Bu mesele hakkında İstanbul ve diğer yerlerde Rusya, Kafkasya'yı doğrudan doğruya kendisine bağlamıştır denilse de tamamı yalandır. Bunlar Şuralar Cumhuriyeti aleyhine yapılan bir takım propagandalardan ibarettir. İstiklaliyetlerini tanımak şartıyla bu üç Cumhuriyet bir Konfederasyon yapmıştır.

¹⁰⁷⁶ Tercüman-ı Hakikat, 6 Nisan 1922, Nu: 14730.

¹⁰⁷⁷ Tercüman-ı Hakikat, 20 Temmuz 1922, Nu: 14829.

Ümit ederim ki yalnız üç Cumhuriyet değil bütün şark milletleri yakın bir zamanda bir ittifak yapacaklar. Maarif, arazi ve adliye ait meselelerde her Cumhuriyet kendisi idare eder. Dış siyasete gelince bu üç memleket ayrı ayrı bütün devletler yanında mümessil bulundurur ve diğer devletlerden gelen mümessili kabul ederler. Konfederasyonu idare eden heyet üç kişiden ibrettir ve bunlar sırayla riyaset edecektir”¹⁰⁷⁸.

Kafkasya halkları ve unsurları arasında ilişkiler samimileşmiştir. Kafkas ahalisinin o kadar ıstırap çektiği ihtilaflar artık maziye gömüldüğü düşünülmüştür. Konfederasyondan bu devletlerin beklentisi yüksek olmuş ve ekonomik anlamda kendilerini geliştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın bazı komiserlikleri birleştirilmiştir. Bu Cumhuriyetler arasında muallâkta kalmış olan belli başlı meseleleri Konfederasyon kabul etmiştir. Dış ticaret konusunda oluşturulan siyaset sayesinde Kafkasya’yı, eski Kafkas hükümetinin sevk etmiş olduğu perişan vaziyetten hissedilir dereceye yükseltmesi umulmuştur. Diğer taraftan ziraat sayesinde Kafkasya’da hüküm süren kıtlığın da geçeceği beklenmiştir. Zaten Rusya kendisi de kıtlıkla uğraşmıştır. Rusya, Amerika’dan Batum’a ulaşan 10.000 ton *dakik*¹⁰⁷⁹ den 150 bin *put*¹⁰⁸⁰ miktarını Kafkasya’ya göndermiştir¹⁰⁸¹. Bolşevik Rusya, Çarlık Rusya’nın Kafkasya politikasını devam ettirirken daha etkili bir politika uygulamak adına etnik parçalama siyasetini daha etkin şekilde uygulamıştır¹⁰⁸².

1921 yılında Kafkasya’yı tekrar ele geçiren Sovyetler bölgede, Kabardey-Adige, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş ve Osetleri içine alan Dağlı Sovyet Özerk Cumhuriyeti ile Dağıstan sınırlarını içeren, Dağıstan Sovyet Özerk Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Kuzey Kafkasya’da 1920 yılında Necmettin Gotsinski bölgenin Sovyetleştirilmesine karşı bir Uzun Hacı ile birlikte bir ayaklanma başlatmış ve

¹⁰⁷⁸ **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Temmuz 1922, Nu: 14826.

¹⁰⁷⁹ Dakik: Un.

¹⁰⁸⁰ 1 put = 16 kg

¹⁰⁸¹ **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Temmuz 1922, Nu: 14839.

¹⁰⁸² Tayfun Beceren, **Stalin İktidarında Sovyetler Birliği’nin Kafkasya Politikası (1924-1953)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2020, s. 48.

ayaklanmanın güçlenmesi için Şeyh Şamil'in torunu Sait Şamil davet edilmiş fakat Mayıs 1921 tarihinde bölgenin sovyetleştirilmesiyle direniş bastırılmıştır¹⁰⁸³.

1922 yılında Dağlı Sovyet Özerk Cumhuriyeti Dağılmıştır. Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı isyan eden kuvvetlerin birleşmesiyle Bolşeviklere karşı bir cephe oluşması için Ural, Kuban, ve Don Kazakları arasında müzakereler devam etmiştir. Bolşevikler ise Kafkasya için General Bruslov'un yönetiminde 3. Orduyu oluşturmuşlardır¹⁰⁸⁴.

Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi, 1926 yılında dağılarak yerine Çerkez Milli Bölgesi ve Karaçay Özerk Bölgesi kurulmuştur. 1934 yılında, Çeçen ve İnguş bölgeleri birleştirilmiştir. 1936 yılında ise Kafkasya'daki bölge statüleri değişmiştir. Dört özerk cumhuriyet ve üç özerk bölgeye ayrılan Kuzey Kafkasya'da bölgeler şu şekilde dağılmıştır; Karaçay ve Çerkez Özerk Bölgesi, Stavropol Eyaleti'ne, Adige Özerk Bölgesi Krasnodar Eyaleti'ne, Malkarlılar, Kabardey-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. Çeçen-İnguş ve Kuzey Osetya Özerk Bölgeleri, Özerk Cumhuriyet haline gelmiştir. Ayrıca, Dağıstan da Özerk Cumhuriyet haline gelmiştir¹⁰⁸⁵.

Güney Kafkasya'da ise 12 Mart 1922 tarihinde Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 5 Aralık 1936 tarihinde kabul edilen anayasa ile birlikte Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmak üzere üçe bölünmüştür¹⁰⁸⁶.

1921 yılında tüm Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesiyle Rusya artık Çarlık Rusya'sının hatalarını yapmamak için Müslümanlığı kullanmaktan vazgeçmiş ve Müslümanları tamamen yok edecek bir politika izlemiştir¹⁰⁸⁷. Bu bağlamda da birbirleri ile asla ittifak kurmalarına fırsat vermemiştir. Hatta Müslümanlığın temel

¹⁰⁸³ Bolat, a.g.t., s. 273.

¹⁰⁸⁴ **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Temmuz 1921, Nu: 14465.

¹⁰⁸⁵ Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57.

¹⁰⁸⁶ Beceren, a.g.t., s. 47.

¹⁰⁸⁷ Cafer Barlas, **Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi**, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s. 333.

kurumlarını kaldırmış, bütün vakıflara el koymuşlar, 1938 yılına gelindiğinde ibadet edecek bina bile bırakmamışlardır¹⁰⁸⁸.

¹⁰⁸⁸ Barlas, **a.g.e.**, s. 333.

SONUÇ

Kafkasya coğrafi konumu ve jeopolitik özellikleri sebebiyle daima önemli bir bölge olmuştur. Bu bölgeye sahip olan önemli bir üstünlüğe sahip olacağı için de daima çıkar çatışmalarının arasında kalmıştır.

Rusya, XVI. yüzyıldan itibaren bölgede etkinliğini arttırmış ve XIX. yüzyılda Kafkasya'yı tamamen işgal etmiştir. Kafkasya bölgesi geniş bir coğrafi alanı kapsayan ve hem din hem kültür hem de etnik olarak farklı halkları bünyesinde barındıran bir yerdir. Kendi içerisinde bu kadar farklı halkları barındırması ve coğrafi olarak da dağlık bir alan olması sebebiyle birlikten yoksundur. Kafkasya'nın bu durumu Rusya'nın avantajına olmuş ve daha kolay işgal etmiştir.

Kafkasya bölgesi özellikle de Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar Rusya'nın işgalini hemen kabul etmemiş ve özellikle Kuzey Kafkasya'da çok ciddi ve yıllar boyu süren direniş hareketi yaşanmıştır. 1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki etkinliğini önemli ölçüde yitirmiş fakat Müslümanlar arasında özellikle de Şeyh Şamil döneminde direniş devam etmiştir. bu direniş, Rusları oldukça uğraştırmıştır. 1859 yılında Şamil'in esir düşmesiyle de Kafkasya için artık durum daha da vahimleşmiştir. Fakat Kuzey Kafkasya halkı direnmekten hiç vazgeçmemiş 1925 yılına kadar direniş hareketleri devam etmiştir.

Güney Kafkasya'da ise durum Rusya açısından daha sorunsuz ilerlemiş çünkü bu bölgede Gürcülerin Hristiyan olması ve Rusya'nın kasıtlı olarak bir diğer Hristiyan halk olan Ermenileri bölgeye göç ettirerek bölgenin demografisini kendi lehine çevirme planı işe yaramıştır.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Rusya'nın Kafkasya politikasına dair önemli pek çok haber yer almıştır. 1878- 1924 yılları arasında 46 yıl yayın hayatını sürdüren gazetede toplam 15 bin sayı incelenmiştir. Osmanlı Türkçesi ile neşredilen Ahmet Mithat'ın başyazar olduğu dönemde gazetede Rusya ile ilgili pek çok haber yer almasına rağmen Kafkasya ile ilgili yüzeysel haberler yer almıştır.

Ahmet Ağaoğlu'nun başyazar olmasıyla Kafkasya haberlerine gazete daha çok yer vermiştir. Gazetenin ilk başyazarı olan Ahmet Mithat döneminde Rusya ile

pek çok haber yer almış fakat bu haberlerin çok azı Kafkasya ile ilgili olmuştur. Bu da gazetenin Hükümete yakın olması ve Kafkasya ile ilgili haber yapmasına izin verilmemesi ile açıklanabilir. 1878 yılında Osmanlı- Rus Savaşı döneminde yayın hayatına başlayan gazete Berlin Anlaşması sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşen göç hareketi ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Uzun soluklu ve Hükümet yanlısı olması sebebiyle de sansür uygulamalarına çok takılmamıştır. Gazetede yaklaşık 2253 haber incelenmiş olup aynı sayfada konuyla ilgili çıkan diğer başlıklar tek veri olarak ele alınmıştır. Bu haberlerin yıllara göre analizi şöyledir; 1878-1900 yılları arasında 210 haber Rusya ilgili olurken 92 haber Kafkasya bölgesi ve Berlin Anlaşması'ndan sonra Anadolu'ya yapılan göçlerle alakalıdır. 1900- 1910 yılları arasında 251 haberin 11'i Kafkasya bölgesi ile alakalı olup 1910 yılından gazetenin kapandığı Ocak 1924 tarihine kadar geçen 13 yıllık süre içerisinde 1264 haberin 549'u Kafkasya bölgesi ile ilgili bilgiler içermektedir. Bu veriler de bize gösteriyor ki Abdülhamit Dönemi'nde çalışmada bahsedildiği üzere Ruslarla sorun yaşamamak için Ahmet Mithat'ın Kafkasya ile ilgili romanının yayınlanması bile durdurulmuş olup Kafkasya ile ilgili haber yapılmasına da çok izin verilmemiştir. Yapılan haberler de Kafkasya'nın uğradığı zalimliklerle açık açık alakalı olmayıp Anadolu'ya yapılan göçlere dair haberlerdir. Kafkasya'da uygulanan şiddete ait 4-5 haber yer almış onlar da yüzeysel şekilde verilmiştir. Rusya'nın baskısı sebebiyle İstanbul'a gelen Ahmet Ağaoğlu'nun başyazar olması ile Kafkasya ile ilgili haberler sıklıkla yer almış Ahmet Ağaoğlu, Rusların zulmünü bizzat yaşayan birisi olarak da gazetede bu zulümlerle ilgili pek çok yazı kaleme almıştır. Kafkasyalı olması bizim için haberlerin hem doğruluk derecesi hem de birinci el kaynak olması yönüyle haberler daha da önemli hale gelmiştir.

İncelenen haberler neticesinde Rusya'nın Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bölgeyi Ruslaştırmak için hem idari hem kültürel formüller geliştirdiği söylenebilir. Çarlık Rusya döneminde askeri gücün yanı sıra kültürel asimilasyona da önem verilmiş ve tüm Kafkasya'da aslında Müslüman ya da Hristiyan ayırt etmeden Rus olmayanlar üzerinde baskı kurmuştur. Bu baskılarda özellikle dil aracını kullanmış ve Rusçanın bölgede hâkim dil olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Rus okulları açmış bu okullarda kendisine sadık Rus eğitimi almış elit bir Kafkasyalı

grup yetiştirmek istemiştir. İdari anlamda da sürekli değişikliklere giderek baskıcı yönetim uygulamaları denenmiştir. Müslüman halkın Hristiyan olması için camiler kapatılmış, misyonerler görevlendirilmiş, Rus eğitimi veren okullar açılmış, öldürülmeyen erkekler sürgüne gönderilmiştir. Bölgede yaşayan Müslümanlar ise dini konular haricinde Rusya'dan yıllarca hiçbir şey beklememiş, dini konularda da Rusya, Müslüman halkın isteklerini hiç dikkate almamıştır.

Bolşevik İhtilalini fırsat bilen Kafkas halkları özellikle de Kuzey Kafkasya hemen bağımsızlık mücadelelerine başlamıştır. Rusya da hem ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar hem ihtilal hareketleri yüzünden savaş süresince çok zor duruma düşmüş ve savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. Başlangıçta bünyesinde barındırdığı halklara bağımsızlık sözü verse de hiçbir zaman bunu istememiş hatta halkların bağımsızlık isteyeceğini de düşünmemiştir. Zaten daha sonra bu niyetini de belli etmiş ve Kafkasya'yı tekrar hâkimiyeti altına almak için Çarlık Rusya'sından bile daha zalim politikalar izlemiştir. Gazetede ki haberlere göre; Bolşevik Rusya aslında Çarlık politikasını devam ettirmiş ama onlara göre Çarlık Rusya'nın yapmış olduğu hataları yapmamak için böl-yönet politikası uygulamış ve Kafkasya'yı Sovyetleştirdikten sonra birbirleri ile tüm bağlarını koparmak ve ittifak yapmalarını önlemek için ayrı ayrı otonom devletler kurmuştur. Bolşevik Rusya aslında ihtilalden hemen sonra Kafkasya bölgesini sıkı takibe almış, Osmanlı Devleti ile bağ kurmaya çalışanları takip etmiş, gazete ve dergileri kapatmış, bölgenin Müslüman elit kesimi Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Fakat Mondros Mütarekesiyle Osmanlı Devleti bölgedeki etkisini kaybetmiştir. Kafkasya günümüz Türkiye'si için hala önemli ve Rusya ile arasında tampon vazifesindedir. Rusya Kafkasya'yı Sovyetleştirdikten sonra özellikle bölgedeki Türk-Müslüman varlığını yok etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin politikasını tersine çevirerek Ahıskalı'ları Kafkasya'dan sürerek bölgeyi Müslümanlardan temizlemiştir.

Rusya 1991 yılında Kafkas Devletlerinin bağımsız olmasına rağmen bölgeden hiç vazgeçmemiştir. Ukrayna ile arasında yaşanan gerilim, Azerbaycan ve Ermenistan arasında süregelen Karabağ problemine dâhil olması ve yakın zamanda Kazakistan'da petrol fiyatları sebebiyle çıkan ayaklanmalarda ertesi gün bölgede askerlerinin olması bunun kanıtıdır. Çünkü gerçek şu ki Rusya bu milletlere ait

zenginlikler sayesinde güçlüdür. Bu yüzden de bölgeden asla vazgeçmeyecektir. Türkiye Kafkasya'ya yönelik politikasını güçlendirerek devam ettirmeli ve Kafkasya'da bulunan Türk Devletleri ile ilişkilerini geliştirmelidir. Kafkasya, Rusya'nın hem güneye giden yolu hem de hammadde kaynağı durumundadır. Bu yüzden bölgeden asla vazgeçmemiş ve asla da vazgeçmeyecektir.

Konuyla ilgili çalışma yapmak isteyenlere de öneri olarak Tercüman-ı Hakikat gazetesinde incelenmiş olan verileri kullanarak bir Rus gazetesi ile karşılaştırmalı bir çalışma yapılabilir.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA. DH. UM. 1/26.

BOA. DH. SYS. 3. 17.

BOA. HR. SYS. 13. 77. 70.

BOA. HR. SYS. 1377. 52.

BOA. HR. SYS. 2463. 24. 2.

BOA. HR. TH. 73. 28. 2.

BOA. HR. TO. 496. 60. 1. 1.

BOA. Y. A. HUS. 495. 62.

BOA. Y. A. HUS. 496. 128.

BOA. Y. A. HUS. 507. 27.

BOA. Y. MTV. 308. 188.

BOA. Y. PRK. ASK. 37. 35.

BOA. Y. PRK. ASK. 37. 35.

BOA. Y. PRK. TKM. 12. 15. 1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 30. 10. 0. 0. 247. 671. 4. 2.

Tercüman-ı Hakikat 28 Haziran 1878- 12 Ocak 1924.

Tbmm Gizli Celse Zabıtları 1920- 1922.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

KİTAPLAR- TEZLER

ADIGÜZEL, Hüseyin; **Milli Komünizmin Öncüleri: Neriman Nerimanov**, İleri Yayınları, 2004.

AĞAYEV, Mehmet; **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye- Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul, 2008.

AHMADOV, Yavuz; **Çeçen- İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler**, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000.

ALKAZAK, Gürbüz; **Mücahitlikten Muhacirliğe Alkazaklar 1**, Kayıt Yayınları, İstanbul, 2021.

ARALOV, S. İ.; **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. Hasan Ali Ediz, Burçak Yay., İstanbul, 1967.

ARI, Kemal; **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım yayınları, İstanbul, 2009.

ARSLANOĞLU, Cem-Ender; **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1886.

BADDELEY, John; **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1995.

BAL, Halil; **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.

BARLAS, Cafer; **Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.

BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1951.

BECEREN, Tayfun; **Stalin İktidarında Sovyetler Birliği'nin Kafkasya Politikası (1924- 1953)**, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2020.

BERJE, Adolf; **Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi**, Çivi Yazıları Yayınevi, İstanbul, 2010.

- BERZEG**, Sefer; **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Devlet Bakanı Pşimaho Kotse**, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
- Bİ**, Mahmut; **Kafkas Tarihi**, C. II, Berikan Yayınları, 2011.
- BİCE**, Hayati; **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- BOLAT**, Mehmet Ali; **Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
- BOOKCHİN**, Murray; **1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018.
- BUTBAY**, Mustafa; **Kafkasya Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- CABAĞI**, Wassan- Giray; **Kafkas-Rus Mücadelesi**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- CEBESÖY**, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÇAĞLA**, Cengiz; **Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002.
- ÇAKMAK**, Fevzi; **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- ÇEBİTÜRK**, Coşkun; **Demokratikleşme Sürecinde Ahmed Ağaoğlu**, Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2001.
- ÇÜNATIKHO**, Met- Yusuf İzzet Paşa; **Kafkas Tarihi**, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2002.
- DAVULCU**, Mesut; **Ahmet Mithat Efendi'nin Tarih Anlayışı**, Kocaeli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2019.
- DEMİREL**, Halime; **Bekir Sami Bey ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.
- DEVLET**, Nadir; **Millet ile Sovyet Arasında**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.
- DEVLET**, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- ERDAŞ**, Nilgün; **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.

- ERDOĞAN**, Fahrettin; **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Mevsimsiz Yayıncılık, Ankara, 2007.
- ERKAN**, Süleyman; **Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1993.
- ERKİLET**, Alev; **Ele Geçirilemeyen Toprak Kuzey Kafkasya**, Büyüyen Ay Yayıncılık, 2019.
- ERŞAN**, Mesut; **Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995.
- FORSYTH**, James; **Kafkasya**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.
- GÖKDEMİR**, Ahmet Ender; **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- GÜRÜN**, Kamuran; **Türk- Sovyet İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- HABLEMİTOĞLU**, Necip; **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1997.
- HIZAL**, Ahmet Hazer; **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yayınları, Ankara, 1961.
- HOPKİRK**, Peter; **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev. Mehmet Harmanacı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1994.
- İSMAYILOV**, Zaur; **Bakü I. Doğu Halkları Kurultayı ve Kafkasya'da Sovyet Etki Alanının İnşası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- JANE**, Murat; **Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2019.
- KABACALI**, Alpay; **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2001.
- KAFLI**, Kadircan; **Şimali Kafkasya**, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1942.
- KALAYCI**, İsa; **Atatürk Dönemi'nde Türk- Sovyet İlişkileri**, Dijital Basımevi, Hatay, 2014.
- KANSU**, Mazhar Müfit; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- KARABEKİR**, Kazım; **İstiklal harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Tekin Yayınevi, 2019.

- KELLY**, Sean; **Britannia Has Ruled Here: Transcaucasia and Considerations of Imperial Defence in Lord Curzon's Search for a Near Eastern Settlement 1918-1923**, Master Of Arts, Simon Fraser University, 2003.
- KIRZİOĞLU**, Fahreddin; **1855 Kars Zaferi**, İstanbul, 1955.
- KIRZİOĞLU**, Fahrettin; **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- KOCABAŞ**, Süleyman; **Kuzey'den Gelen Tehdit, Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989.
- KOPİSTO**, Louri; **The British Intervention in South Russia**, Historical Studies From the University of Helsinki, 2011.
- KURAT**, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- KURAT**, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- KÜMBÜL**, Bengü; **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005.
- LUXEMBOURG**, N.; **Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998.
- MANSUROĞLU**, Samet; **Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- MCCHARTHY**, Justin; **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1998.
- NUR**, Rıza; **Moskova- Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- OKYAR**, Osman; **Milli Mücadele Dönemi, Türk- Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- ORAL**, Fuat Süreyya; **Türk Basın Tarihi**, Bengi Matbaası, Ankara, 1968.
- ORAL**, Tolga; **Sovyetler Birliği Yönetimi Altında Gürcistan**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2011.
- ÖZEY**, Ramazan; **Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası**, Pegem-Akademi Yayınları, Ankara, 2021.

ÖZTÜRK, Mustafa; **Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

RESULZADE, Mehmet Emin; **Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları**, Haz. Yavuz Akpınar- İrfan Murat Yıldırım- Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990.

RIASANOVSKY, Nicholas V.; - **STEINBERG** Mark D.; **Rusya Tarihi**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

SABİS, Ali İhsan; **Harp Hatıralarım**, C. II, İstanbul, 1990.

SAKAL, Fahri; **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

SARAY, Mehmet; **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Acar Yayınları, İstanbul, 1987

SARAY, Mehmet; **Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, MEB Yayınları, İstanbul, 1998.

SARI, Mustafa; **Türkiye- Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

SHAKİROV, Elchin; **Küresel Güç Denkleminde Rusya ve Rus Avrasyacılığının Kafkasya Pratiği**, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017.

SHAW, Stanford J. - **SHAW** Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yayınları, İstanbul, 1983.

SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

SPENCER, Edmund; **Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

SÜRMELİ, Serpil; **Türk Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920**, Bağlam yayıncılık, İstanbul, 1988.

ŞAHİN, Enis; **Trabzon ve Batum Konferansları 1917- 1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

ŞİMŞİR, Bilal; **Malta Sürgünleri**, İstanbul, 1985.

TAVKUL, Ufuk; **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.

- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. I, Ankara, 1985.
- TOMBULOĞLU**, Tuba; **Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- TUNÇ**, Ahmet; **Lenin dönemi 1917 -1924 Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2014.
- UÇAROL**, Rıfat; **Siyasi Tarih 1789- 2012**, Der Yayınları, İstanbul, 2013.
- URAL**, Seyit; **Geçmişten Günümüze Kafkasya Mukavemet Hareketleri**, Akça Kitap, İstanbul, 2019.
- VERNADSKY**, George; **Rusya Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- YALIM**, Nur Sümeyra; **Ahmet Mithat Efendi ve Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri**, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.
- YERASİMOS**, Stefanos; **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim yayınları, İstanbul, 1999.
- YÜCEER**, Saime; **Milli Mücadele Yıllarında Ankara- Moskova İlişkileri**, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016.
- ZENKOVSKY**, Serge A.; **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- ZEYREK**, Yunus; **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, 2001.
- ГОРДИН**, Я. (Y. Gordin); **Зачем России Нужен Был Кавказ** (Zaçem Rossii Nujin Bıl Kavkaz), Санк-Петербург (San- Petersburg), 2008.
- ДАМЕНИЯ**, И. Х. (İ. H. Dameniya); **Историография Истории Народов Кавказа XIX. Начало XX. Вв.** (İstoriografiya İstorii Narodov Kavkaza XIX. Naçala XX. Vv.), Санк-Петербург (San- Petersburg), 1996.
- ДЮМА**, Александр (Aleksandr Duma); **Кавказ** (Kavkaz), Тбилиси (Tiflis), 1988.
- КОТЛЯРОВЫ**, Мария И Виктор (Mariya i Viktor Kotlyarovı); **Кавказ-Черкезия** (Kavkaz- Çerkezya), Налчик (Nalçik), 2014.
- ЛЯТОШИНСКИЙ**, Н. Л. (N. L. Lyatoşinskiy); **Кавказъ Въ Историческомъ Отношении** (Kavkaz v İstoriceskom Atneşeniy), Киев (Kiev), 1901.
- МУХАНОВ**, В. М. (V. M. Muhanov); **Кавказ в Переломную Эпоху** (Kavkaz v Perelomnuyu Epohu), Москва (Moskova) 2019.
- НАРОЧНИЦКИЙ**, А.Л. (A. L. Naroçnitskiy); **История Народов Северного Кавказа** (İstoria Narodov Cevernovo), Москва (Moskova), 1988.

РИКТЕР, Зинаида (Riktır Zinaida); **Кавказ Наших Дней 1923-1924** (Kavkaz Naşih Dney), Москва, 2000.

MAKALELER

ABIŞOV, Vagif; “Azerbaycan ve Rusya Sovyet Tarihçiliğinde 28 Nisan İşgali”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 466-472.

ACAR, Demet Ş.; **ÇEMREK**, Murat; “Kafkasya’nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 8, 2005, 114-136.

AÇMA, Bülent; **YENİŞEN**, Kübra; “Kafkasya: Ekonomik ve Politik Değişimlerin Bir Analizi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, **Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 348-362.

ADİLBAYEV, Alau; “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yönetilen Ruslaştırma Faaliyetleri”, **Bilig**, S. 23, 2002, 67-90.

AKARCA, Halit Dünder; “Bakü Doğu halkları Kongresi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 487-494.

ALTIN, Hakan; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletine Yapılan Çerkes Göçleri”, **Belgi**, S. 14, 2017, 580-591.

ALTSTADT, Audrey; “The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Step Towards Nationalism”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 199-210.

ALTUNSOY, Yılmaz; “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, **Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 2, 2019, 42-91.

ASAN, Hakan; “Göçler (1856-1914) Kafkasya'dan Anadolu'ya”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 621-631.

ASKER Ali; “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 516-535.

ASKER, Ali; “Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918 1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 536-546.

ASLAN, Cahit; **DEMİR**, Cihan Can; “Kuzey Kafkas Cumhuriyetlerine Genel Bakış”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 79, 2015, 7-16.

ASLAN, Yavuz; “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’la Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 705-715.

AYAN, Ergin; “Kafkasya ve Türkistan’da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci”, **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S. 3, 2011, 7-33.

AYDIN, Mustafa; “Abazalar”, **DİA**, Ankara, 2022, 1-3.

AYDIN, Nurhan; **ERGÜN**, Elif; “Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil”, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 12, Kars, 2019, 87-114.

AYDIN, Ülviye; “Azerbaycan- Türkiye İlişkileri: Kafkas İslam Ordusu”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 352-367.

AYDINGÜN, Ayşegül; “Ahıska Türklerinin Dünü, Bugünü ve Yarını”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 223-232.

BADEM, Candan; “Kars Vilayetine Ermeni Göçü”, **Kebikeç**, S. 35, 2013, 151-168.

BAĞIROVA, Sevinç Ramizkızı; “1905 yılında Bakü’de Kanlı Katliam: Sebep ve Sonuçları”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, 121-132.

BAHIŞOVA, Rena; “Çarlık Rusyası’nın Kafkasya Politikasının Kuzey Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinin Eğitim Sistemine Etkisi (19. yüzyıl)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 126-137.

BASMACI, Yakup; “Kafkasya Bölgesi Su Kaynakları”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 326-339.

BENHÜR, Çağatay; “Türk- Rus Siyasi İlişkileri (1917-1920)”, **Selçuk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, S. 19, 2008, 83-95.

BERZEG, Sefer E.; “Kafkas-Çerkesya Milli Meclisi”, “Çerkesya Hükümeti” (1861-1864), Batı Kafkasyanın Rusya İmparatorluğu Tarafından İşgali”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 79, 2015, 609-619.

BİRİNCİ, Ali; “Türk-Rus İlişkilerinde Meçhul Bir İsim: Dr. Fuat Sabit”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk- Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, Ankara, 2010, 119-148.

BOLAT, Bengül; “Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti- Osmanlı Devleti Eğitim İlişkileri”, **I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Orsusu Uluslararası Sempozyumu**, Bakü, 2018, 109-128.

- BOLAT**, Gökhan; “Ciddi Bir Zihinsel Zarar Örneği Olarak 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 605-620.
- BUDAK**, Mustafa; “Rusya’nın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.74, 2015, 18-54.
- BUDAK**, Mustafa; “Şeyh Şamil”, **DİA**, İstanbul, 2010, 67-70.
- BUNTÜRK**, Seyfeddin; “Kafkasya’nın Rus İmparatorluğu Tarafından İşgali”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 375-384.
- BUNTÜRK**, Seyfettin “Ahıska’nın Kısa Tarihi”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 397-405.
- CENGİZ**, Hayrullah; “Rusya’nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası- Ermenileri Ruslaştırma Çabaları”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, 175-194.
- ÇAPRAZ**, Hayri; “Güney Kafkasya’da Ermeni Nüfusu”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 450-460.
- ÇAPRAZ**, Hayri; “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, **OAKA**, 2006, 67-80.
- ÇETİNBAS**, Mehdi Nüzhet; “Kuzey Kafkasya’da Müridizm Hareketi”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Serisi**, S. 74, 2015, 348-356.
- DAMİRLİ**, Mehman A.; “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918-1920”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Serisi**, S. 75, 2015, 435-446.
- DERMAN**, Giray Saynur; “Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasının Etkisi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.78, 2015, 602-637.
- ELİYEVA**, Feride; “1920-1930 Yıllarında Sovyet Hâkimiyetinde Azerbaycan Siyaseti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 292-300.
- ERDEM**, Ufuk; “Dr. Fuat Sabit Bey’in Bolşeviklerle İlişki Kurmak İçin Görevlendirilmesi ve Kafkasya Raporu”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, 228-238.
- ERDEMİR**, Halil; “Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 378-394.
- EROL**, Mehmet S.- **AYDIN**, Abdürrahim; “Kafkas Seddi Projesi ve Türkiye”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 7, 2015, 19-35.

FİRÜZOĞLU, Safarov Rafik; “Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 530-541.

GARİBOV, Mahir; “Kafkas İslam Ordusu’nun Oluşumu ve Bakü’nün Kurtuluşu Yeni Belgeler Tanıklığında”. **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 409- 418.

GOLDEN, Peter B.; “The Turkic Peoples and Caucasia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 45-68.

HASANLİ, J.; “The Struggle for Baku Oil at the end of the World War I”, **Caspian Crossroads**, 1, 1997, 12-16.

HESENLİ, Cemil; “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Osmanlı Ordusunun Bakü Zaferi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 323-351.

HESENOV, Hacı Nuroğlu; “Kuzey Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının Göç Ettirme Politikası ve 1830’lu Yıllarda Demografik Durum”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 414-417.

HEYŞİN, P. Kreig; “Rossia i Kavkaz”, **Connenctions**, 2, 2015, 1-13.

İSMAYILOV, Kamran; “Azerbaycan Devletçiliğın Oluşumu ve Türkiye Etkeni”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 502-508.

İSMAYILOV, Rafig; “1920 Yılı Nisan İşgalinden Sonra Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meselesi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 473-477.

KANAT, Sedat; “Osmanlı Devleti’ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 632-645.

KARACA, Birsen; “Kafkasya: Buluşmalara ve Ayrılıklara Kavşak Olan Bölge”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 340-347.

KARAGÖZ, Rıza; “Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, **Akademik Açı**, 2, 1997, 151-190.

KARAGÖZ, Rıza; “Rusya'nın Kafkasya'ya İnişi ve Yaptığı Faaliyetler (16-18. Yüzyıllar Arası)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 55-62.

KARATAŞ, Ömer; “Rus Arşiv Belgelerine Göre Kafkas Göçü ve Sonrası Gelişmeler (1860-1865)”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 646-656.

KILIÇ, Selami; “Unutulmuş Barış: Brest-Litowsk (Mart 1918)”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, 22-60.

KOCAOĞLU Timur; “Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)” **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S.74, 2015, 63-87.

KONUKÇU, Enver; “Osmanlı IV. Ordu-yı Hümayunu’nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2017, 255-296.

KÖSE, Osman; “Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti(1770- 1870)”, **1864 Kafkas Tehciri- Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR- IRCICA Yayınları, İstanbul, 2014, 117-136.

KREİTEN, Irma; “Rusya’nın Kafkasya Rüyası”, **Atlas Tarih**, 24, 2015, 29-30.

MAXWEL, Nigar; “1918’de Azerbaycan’da Bağımsızlığın Tesisinde Türkiye’nin Rolü”. **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 419-425.

MİNASSIAN, Anahide Ter; “Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement 1887- 1912”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 141-186.

MORRİS, L.P.; “British Secret Misions Turkestan 1918- 1919”, **Journal Of Contemporary History**, 12, 1977, 363-379.

NECİYEV, Elçin; “Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, 39, 2011, 163-186.

NECİYEV, Elçin; “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, 150-163.

NERİMANOĞLU, Kamil Veli; “Kafkaslar Tarihsel, Kültürel, Etno-Sosyal, Politolojik Araştırma”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 70-92.

NEVRUZ, Yılmaz; “İmam Şeyh Mansur’un Liderliğinde Kafkasya’da Milli Birlik Hareketi ve Rus İstilasına Karşı İlk Bağımsızlık Savaşı”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 259-289.

ORTAYLI, İlber; “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, 177-205.

ORTAYLI, İlber; “XVIII. Yüzyıl Türk- Rus İlişkileri”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, Ankara, 1999, 126-134.

ÖĞÜN, Tuncay; “Sarıkamış Harekâtı”, **DİA**, İstanbul, 2016, 470-473.

Peter B. Golden; “The Turkic Peoples and Caucasia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 45-68.

Petersen, Phillip; “Security Policy in Post-Sovyet Transcaucasia”, **European Security**, 1994, 1-57.

PAPŞU, Murat; “Boyun Eğmeyen İnsanların Ülkesi: Kafkasya”, **Atlas Tarih**, 24, 2015, 11-15.

PİPES, Richard; “Demographic and Ethnographic Changes in Transcaucasia”, **The Middle East Journal**, Vol.13, 1959, 41-63.

QAFAROV, Vasif; “Brest- Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.73, 2015, 215-227.

QASIMLI, Musa; “Azerbaycan Hükümeti”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.75, 2015, 157-189.

QASIMLI, Musa; “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya’nın Azerbaycan’da Türkçülük ve İslâmcılıkla Mücadelesi”, **Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı**, S.73, 2015, 169-185.

QASIMLI, Musa; “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını Yerleştirilmesi ve Sonuçları 1828-1988”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, 7-23.

QASIMLI, Musa; “Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnsiyatifleri Bağlamında Ermenistan’ın Azerbaycan’a Yönelik İşgal Politikaları (1987-2010)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, 27-49.

RHINELANDER, R.H.; “Viceroy Vorontsov’s Administration of the Caucasus”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 87-108.

SAFAROV, Rafik Firuzoğlu; “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler Ve Ermenistanın Kurulması (1901-1921)” **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.78, 2015, 441-449.

SARAY, Mehmet; “Kafkasya’nın Türkiye için Önemi”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 107- 111.

SARI, Mustafa; “I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Ahıska ve Civarında Türk Teşkilatlanması (Ekim 1918-Nisan 1919)”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 309- 323.

SARKİSSİAN, A. O.; “Sovyet Transcaucasia”, **Foreign Affairs**, Vol.14, 1936, 526-529.

SEFEROV, Rehman; **AKIŞ**, Ayhan; “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2008, 393- 411.

SERDAR, Zeynep; “XX. yüzyılın başlarında Türk-Gürcü İlişkileri”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 77, 2015, 613-632.

SİCOTTE, Jonathan; “Baku And Its oil Industry Through War And Revolution: 1914-1920”, **The Extractive Industries And Society**, May 2018, 256-301.

SUNY, Ronald Grigory; “The Emergence of Political Society in Georgia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, Ed. Grigory Suny, 1996, 109-140.

SUNY, Ronald Grigory; “The Pawn of Great Powers: The East- West Competition for Caucasia”, **Journnal of Eurasian Studies**, 1, 2010, 10-25.

ŞAHİN, Enis; “Cihan Harbi'nin Son Yıllarında Türkiye Maveraya-yı Kafkasya'da”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, 352-373.

ŞAHİN, Enis; “Cihan Harbi'nin Son Yıllarında Türkiye Maveraya-yı Kafkasya'da”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, 352-373.

ŞİMŞİR, Sebahattin; “Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali 1918 -1920”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S.75, 2015, 447-465.

TANRIVERDİ, Mustafa; “Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2, 2017, 538- 557.

TAŞÇI, Tekin Aycan; “İnguş-Oset Çatışması Tarihinde Rusya'nın Rolü”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 79, 2015, 507-517.

TAVKUL Ufuk; “Etnik ve Siyasi Sorunlar Denkleminde Kafkasya”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 43-55.

TAVKUL, Ufuk; “Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 93-106.

TAVKUL, Ufuk; “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali ve Kafkasya’da Direniş Hareketleri”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 74, 2015, 357-374.

TEKİN, Mehmet; “Tercüman-ı Hakikat”, **DİA**, C. 40, İstanbul, 2011, 497-498.

TOPRAK, Serap; Öztürk, Ahmet; “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C. VII, 2019, 1075-1096.

TÜRKDOĞAN, Orhan; “Türkiye’de Bazı Rus Azınlık Gruplarının Sosyo-Kültürel İncelenmesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 53, 1991, 12-16.

URAL, Selçuk; “Kafkas Cephesinde Mondros Mütarekesi’nin Tatbikatı”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, 2015, 239-263.

ÜSTÜN, Kutay; **KARAKURT**, Metehan; “İlminskiy’nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, S. 42, 2019, 177- 187.

VAGNİNİ, Alessandro; “Great War in Transcaucasia: From Ottoman Occupation to the Treaty of Kars”, **Mediterranean Journal of Social Sciences**, 2, 2012, 93-103.

VALİYEV, Anar; “Baku”, **Cities**, 31, 2013, 625-640.

WILSON, Samuel Graham; “Ermeni Kilisesi’nin Rusya Hükümeti ile İlişkisi”, Çev. Canan SEYFELİ, **SÜİFD**, S. 29, 313-323.

YILDIZ, Yusuf; “19. Yüzyıla Kadar Kafkasya’nın Dini Tarihine Genel Bir Bakış” **Yeni Türkiye Kafkaslar Sayısı**, S. 74, 2015, 147-164.

YÜCEER, Nasır; “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan ve Dağıstan’a Askeri ve Siyasi Yardımı”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 75, 2015, 367-400.

YÜCEŞAHİN M. Murat; “Kafkaslar: Mekan ve Nüfus”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 71, 2015, 56-69.

ZEYREK, Yunus; “Ahıska ve Ahıska Türkleri” **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı**, S. 78, 2015, 244-259.

БЛЕЙХ, Н. О. (N. O. Bleix); “Просветительская Политика России В Области Начального Образования На Кавказе Во Второй Половине Века”

(Prosvetitel'skaya Politika Rossii v Oblasti Načal'nogo Obrazovaniya na Kavkaze v Ftoroy Polavnie Veka), **Кавказ На Источеских Переломах XIX-XX Столетий: Проблемы Политической, Социальной и Интеллектуальной Истории (Kavkaz na İstoričeskix Perelomax XIX. XX. Stoletiy Problemi Politiceskoy, Sotsialnoy i İntellektualnoy İstorii)**, Сухум (Sohum), 2014, 114-121.

ВАГАБОВА, Эмира Рагим кызы (Esmira Ragim Kızı Vagabova); “Азербайджан И Россия: От Колониальной Политики К Сотрудничеству” (Azerbaycan i Rossiya), **Академии Наук Азербайджана (Akademii Nauk Azerbaycana)**, 1-12.

ВАРТАНЬЯН, Э. Г. (E. G. Vartanyan); “Романовы И Закавказье” (Romanov i Zakavkaze), **Парадигмы И Оценки Кавказской Политики России В Прошлом И Настоящем (Paradigmi i Otsenki Kavkazskoy Politiki Rossii v Proşlom i Nastayaşım)**, Краснодар (Krasnador), 2013, 77-85.

ДИМИТРИЕВ, В. А. (V. A. Dimitriev); “Геокультурное Районирование Кавказе: Западный Кавказ” (Geokulturnoe Raiohirovanie Kavkaze: Zapadny Kavkaz), **Кавказ и Россия (Kavkaz i Rossiya)**, Санк-Петербург, 93-127.

КАРПОВ, Ю. Ю. (Yu. Yu. Karpov); “Дагестан Старый И Новый-Очерк Социальной Культуры И Истории” (Dagistan Starıy i Novıy- Oçerk Sotsialnoy Kulturi i İstorii), **Кавказ И Россия (Kavkaz i Rossiya)**, Санк-Петербург (San-Petersburg), 128-192.

КРЮЧКОВ, И. В. (İ. V. Kruçkov); “Кавказ в Экономических Связях России и Германии в Последней Трети XIX- Начале XX вв.” (Kavkaz v Ekonomiçeskix Svyazax Rossii i Germanii v Posledny Treti XIX. Naçale- XX. vv.), **Война и Мир в Истории Кавказа (Voyna i Mir v İstorii Kavkaza)**, Сухум(Sohum), 2016, 157-173.

КУДАЕВА, С. Г. (S. G. Kudayeva); “Вклад А. Г. Дзидзария В Формирование Научной Концепции Абхазо-Адыгского Махаджирства” (Vklad A. G. Dizdžariya v Formirovanie Nauçnoy Kontseptsii Abhaza- Adıgskovo Mahadjirstva), **Кавказ На Источеских Переломах XIX-XX Столетий: Проблемы Политической, Социальной и Интеллектуальной Истории (Kavkaz na İstoričeskix Perelomax XIX. XX. Stoletiy Problemi Politiceskoy, Sotsialnoy i İntellektualnoy İstorii)**, Сухум (Sohum), 2014, 18-29.

КУМПАН, В. А. (V. A. Kumpan); “Кавказ В Административно- Политической Системе России. Исторический Опыт Обособления” (Kavkaz v Administrativno-Političeskoj Sisteme Rossii. İtoriçeskiy Opıt Obocobleniya), **Парадигмы и Оценки Кавказской Политики России в Прошлом и Настоящем (Paradigmı Otsenki Kavkazkoy Politiki Rossii v Proşlom i Nactayaşım)**, Краснодар (Krasnador), 2013, 90-95.

НОВИКОВ, В. (V. Novikov); “Абхазские Большевики Н. А. Лакоба и Е. А. Эшба о Своей Поездке в Турцию в Конце 1920-Начале 1921 гг.” (Abhazskie Bolşeviki N. A. Lakoba i E. A. Eşba a Svoyey Poyezdke v Turtsiyu v Kontse 1920-Naçale 1921 gg.), **Война и Мир в Истории Кавказа (Vayna i Mir v İstorii Kavkaza)**, Сухум (Sohum), 2016. 174-186.

УРУШАДЗЕ, Амиран (Amiran Uruşadze); “Кавказ в Конце XIX–Начале XX В.: Проблемы Управления и Модернизации на Южной Окраине Российской Империи” (Kavkaz v Kontse XIX-Naçale XX.v.: Problemı Upravleniya i Modernizatsii na Yujhoy Okranie Rossiskoy İmperii), **УДК (UDK)**, 94, 2015, 144-157.

EKLER

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

نومرو	تاریخ	موضوع	محلہ و طری	نوع ترقی	ملفوظات
		مصاحف			دریہ لوظنہ قفقاسیہ اہل اسلام و قفقاسیہ حاکم و حجابہ اہل اسلام و قفقاسیہ اہل اسلام و قفقاسیہ حاکم و حجابہ اہل اسلام و قفقاسیہ اہل اسلام و قفقاسیہ حاکم و حجابہ
					مقام نفقت جلیلہ و خالیہ (مع) و تاجید سفای سلطنت سہروردیہ نذرانہ محبت و محبت قفقاسیہ و اناہہ معلقات مستوفیہ کورہ روسیہ لوظنہ اورانک اہل اسلام حقیقہ کمال دہر حیات و حجابہ اجرا اونیقہ در توبہ کر روسیہ عسکری اسلام قریب یفا و اورانہ و اہالیہ سیدی زہب اینتر لایس در حال قت و اعدام اونیقہ دیوباندریہ حریبہ اونیقہ اجبار ایدیور جلیح شریف و مکتبہ نبوت و قادیہ و قریب و قریب و اعدام اونیقہ قت اونیقہ اونیقہ سہروردیہ کونریبور اونیقہ و کونریبور اونیقہ روسیہ عسکریہ باقی قریب بولانہ زائد اونیقہ و کونریبور اونیقہ روسیہ اہل اسلام و قفقاسیہ مقصد اونیقہ اونیقہ بر فاعلہ فیہ مہمہ اجرا اونیقہ در حق استخبار اونیقہ لوظنہ اونیقہ روسیہ لوظنہ قفقاسیہ اونیقہ اونیقہ اونیقہ دہر و کات خطانہ و قفقاسیہ اجرا اونیقہ روسیہ اہل اسلام و قفقاسیہ عرضہ تسلط و مالکین یفا اونیقہ و قفقاسیہ اونیقہ اونیقہ اونیقہ ایستہ روسیہ و قفقاسیہ قواعد مدینتہ مانیقہ و قفقاسیہ اونیقہ اونیقہ

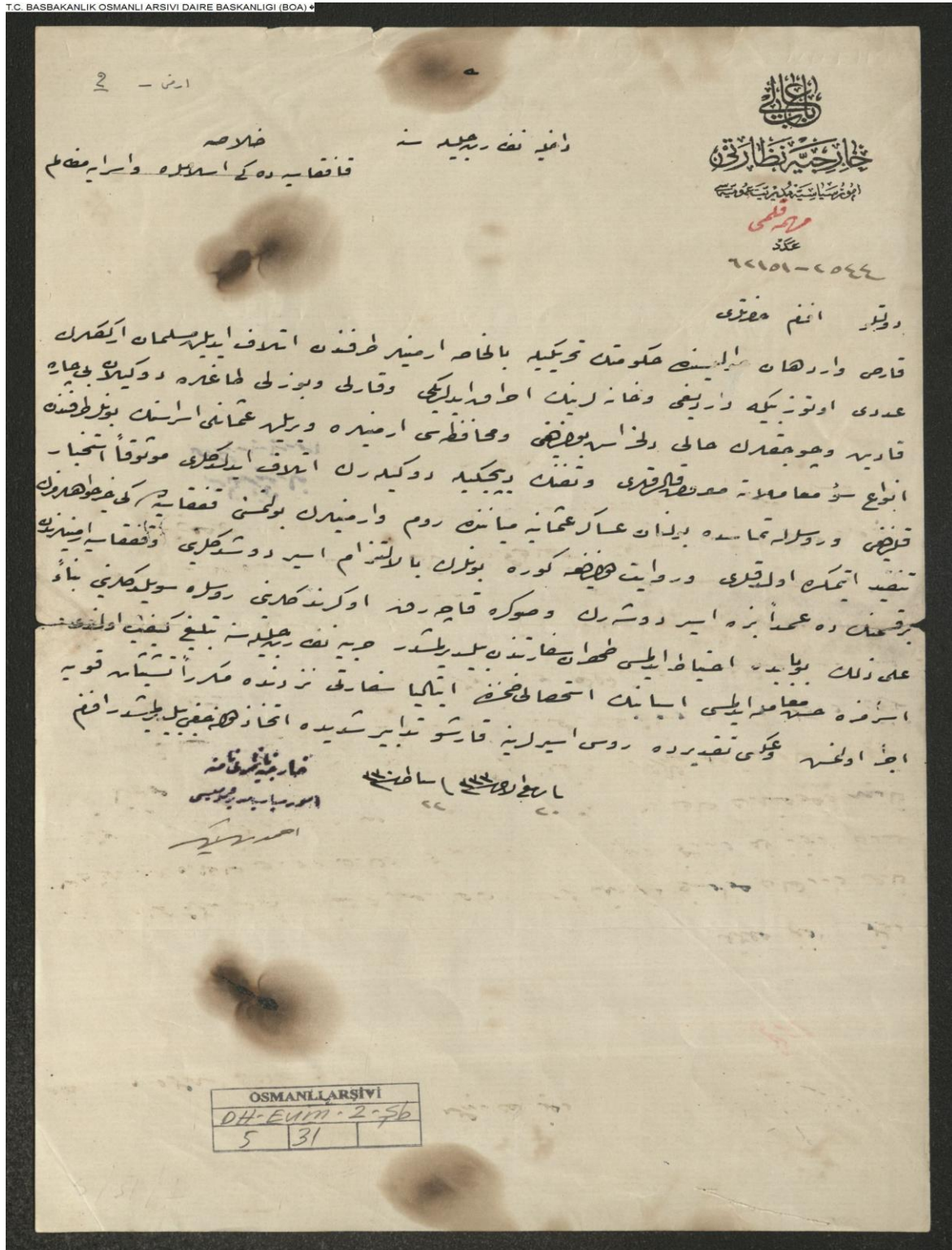
206
(1346)

OSMANLI ARŞIVI		
HR.TO		
496	60	1-1

HR.TO.00496.00060.001

Ek 1. Kafkasya'da Müslüman halka karşı uygulanan mezalime dair 1877 yılına ait belge

BOA.HR.TO.00496.0060.001

DH.EUM.2.Şb.00005.00031.001

Ek 2. 7 Mart 1915 tarihinde Ermenilerin Kars ve Ardahan'da yaptıkları katliama dair belge

BOA.DH.EUM.2.Şb.00005.00031.001

(جمعه ۲۹ شهریور ۱۳۰۸)
۲۹ شهریور ۱۳۰۸

تجربان حقیقت

هر کون وقت ملهرد، نشر اونور عثمانی غرضه سید

۱ غرضه سید (۱ غرضه سید)

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

۲۹ شهریور ۱۳۰۸

انور اداره، یالده خصوصیات ایچون محمد جودت

Ek 6. 4 Eylül 1920 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi'nde yer alan Lenin ve Çiçerin'in resimleri

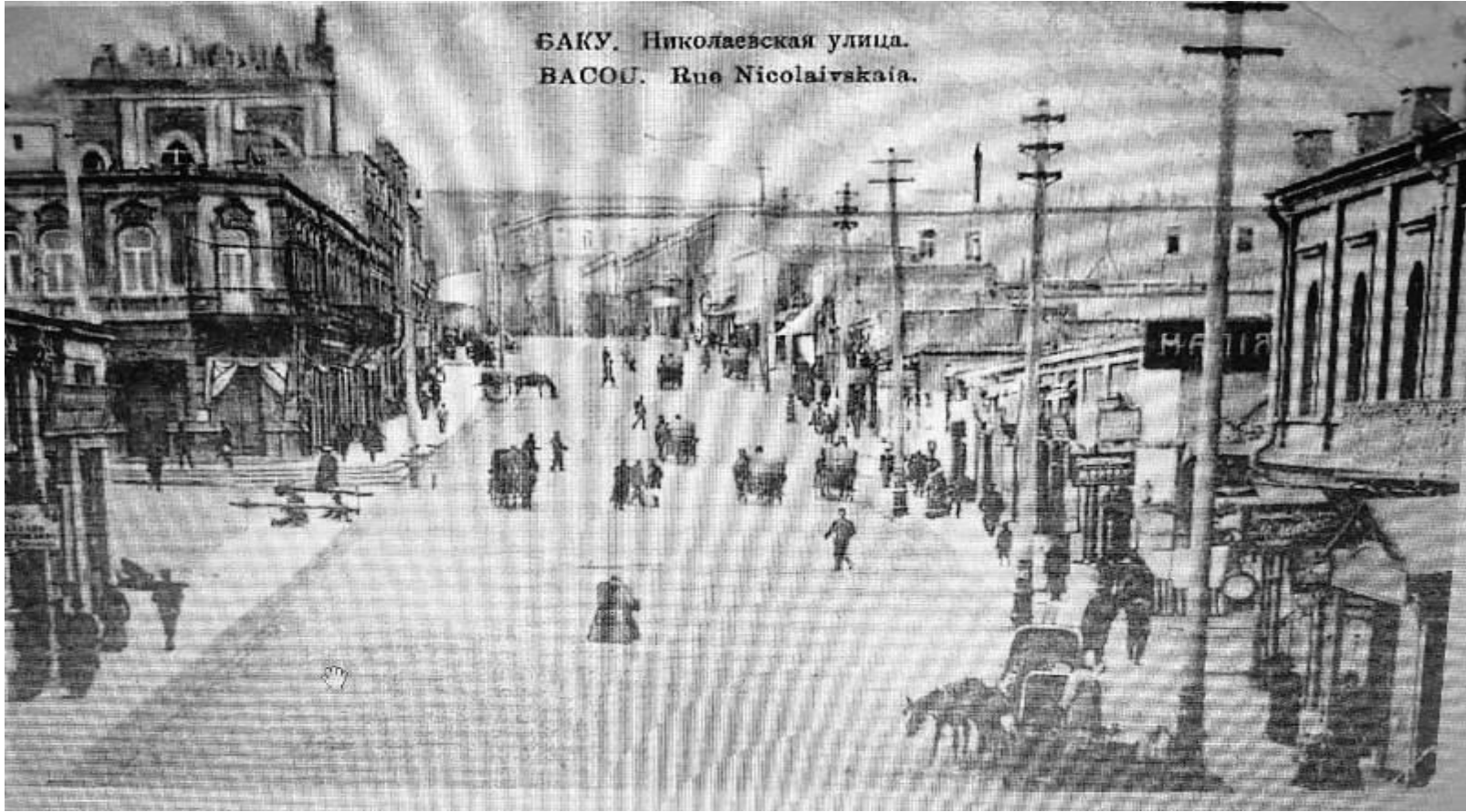
Ek. 7. *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi'nin ilk kurucusu ve Başyazarı Ahmet Mithat Efendi
<https://www.kaffed.org/bilgi-belge/portreler/item/162-ahmet-mithatin-yasami-ve-eserlerindeki-sorularin-yaniti.html>.14.11.2020)

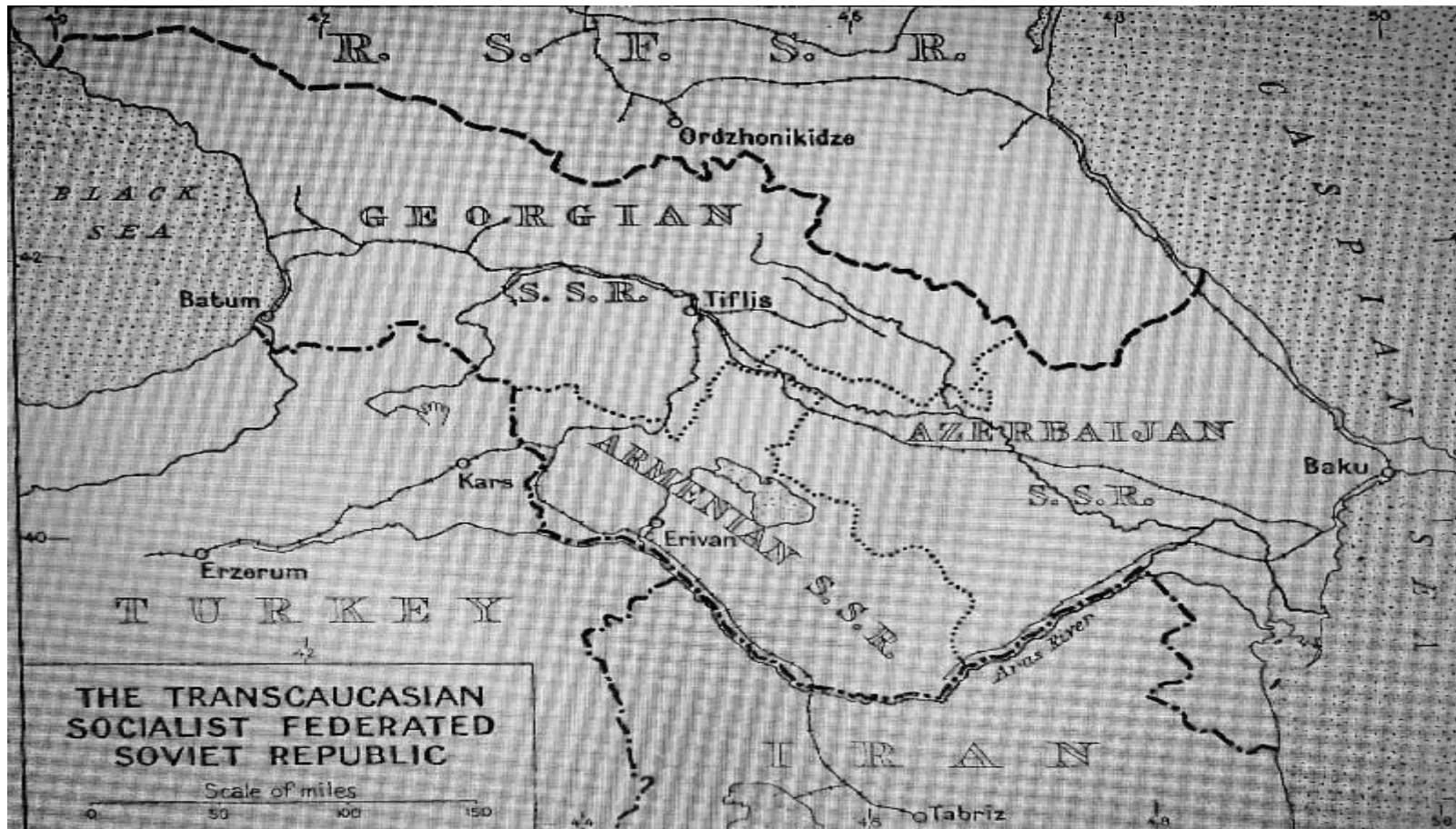
Ek 8. *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi'nin diğer Başyazarı Ahmet Agayev
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>.14.11.2020)

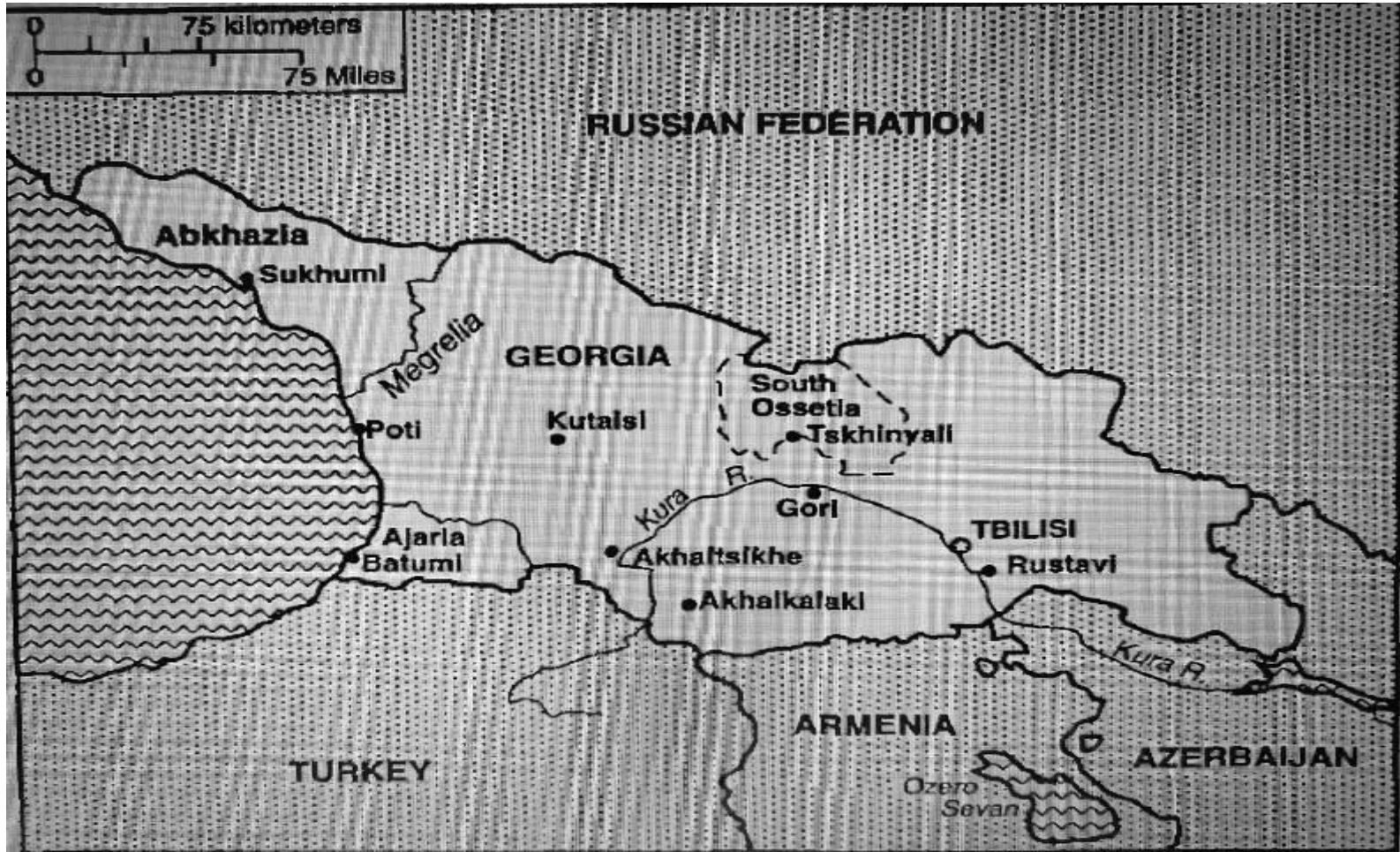
Ek 9. 1877 tarihli batı kaynaklı bir gravürde Avrupa'nın siyasi yapısı. Ahtapot olarak sembolize edilen Rusya kollarını Asya'dan Avrupa içlerine uzatmaya çalışıyor. Bir kolu Kafkasya üzerinden Karadeniz, bir kolu İran, bir başka kolu Kırım ve bir diğer kolu da Balkanlara uzanmış olarak görülen Rusya ile Osmanlı Türkiyesi mücadele ediyor. (Irma Kreiten, "Rusya'nın Kafkasya Rüyası", **Atlas Tarih**, 24, 2015, S. 29).

Ek 10. XX. yüzyılın başlarında Bakü'de Nikolayev sokakları ve Devlet Duması (sağda). Devlet Duma binası şu anda Bakü Belediye Başkanı'nın memuruna ev sahipliği yapıyor. (http://www.ourbaku.com/images/5/5e/Nikolaevskaya_str.jpg.10.12.2021).

Ek 11. Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (A. O. Sarkissian, "Soviet Transcaucasia", **Foreign Affairs**, 14, 3, 2014, s. 527. 10.12.2021).

Ek 12. Gürcistan Cumhuriyeti'nin Siyasi Yapısı (Philip Petersen, Security Policy in Post-Soviet Transcaucasia, European Security, 3:1, 2015, s.2. 10.12.2021).

	1886	1926	1959	1970	1979	1989
Abkhaz	28,320	55,918	61,193	77,276	83,097	93,267
Georgian	34,806	67,494	158,221	199,595	213,322	239,872
Armenian	1,090	25,677	64,425	74,860	73,350	76,541
Russian	1,216	12,558	86,715	92,889	79,730	74,914
Greek	2,149	14,045	9,101	18,114	18,642	14,664
Total	68,773	201,016	404,738	486,959	486,082	525,061

Ek 13. Abhazya'nın etno-demografik yapısı (Anzor Totadze, "Population of Abkhazia", **Republic of Georgia**, 17 September 1992, s. 23. 10.12.2021).

Ek 14. XIX. Yüzyılın sonlarında Kafkas dağlarında savaşçılar (Murat Papşu, “Boyun Eğmeyen İnsanların Ülkesi: Kafkasya”, **Atlas Tarih**, 24, 2015, s. 18).

Ek 15. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Kurucusu Cihangiroğlu İbrahim Bey
(<https://kars.ktb.gov.tr/TR-289538/cihangirzade-ibrahim-bey.html>.15.03.2020).